

QARSHI MUHANDISLIK -
IQTISODIYOT INSTITUTI

INNOVATION IQTISODIYOT

Ilmiy-amaliy elektron jurnal

ИННОВАЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА

Научно-практический электронный журнал

THE INNOVATION ECONOMY

Electronic Scientific and Practical Journal

2023 / 3

innoeconomic@qmii.uz

Qarshi shahri,
Mustaqillik ko'chasi 225 - uy

<https://ojs.qmii.uz/index.php/ej>

INNOVATION IQTISODIYOT

ILMIY-AMALIY ELEKTRON JURNAL

2023-yil, 3-son

<p style="text-align: center;">Muassis: Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti</p> <p style="text-align: center;">Tahririyat jamoasi: Bosh muharrir: O.SH.Bazarov Bosh muharrir o‘rinbosari: Professor R.X.Ergashev Mas’ul kotib: Dotsent G.T.Samiyeva Texnik muharrir: F.F.Haqqulov</p> <p><u>Jurnal 1 yilda 4 marotaba elektron shaklda jurnalning rasmiy sayti orqali nashr etiladi.</u></p> <p style="text-align: center;">Tahririyat manzili: 180100, Qarshi shahri, Mustaqillik ko‘chasi 225-uy</p> <p>Tel.: +998 (75) 221 09 23 +998 (93) 902 72 63 Faks: +998 (75) 221 1395 E-mail: innoeconomic@qmii.uz Sayt: https://ojs.qmii.uz</p> <p>O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2023-yil 10-martda 068055-raqam bilan ro‘yxatga olingan.</p>	<p style="text-align: center;">TAHRIRIYAT KENGASHI:</p> <p>Tahririyat Kengashi raisi: O.Sh.Bazarov – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti rektori, texnika fanlari nomzodi, dotsent. Tahririyat Kengashi raisining o‘rinbosari: R.X.Ergashev – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti professori, iqtisodiyot fanlari doktori. Mas’ul muharrir: G.T.Samiyeva– Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, iqtisodiyot fanlari falsafa doktori. Tahririyat Kengashining xalqaro a‘zolari: V.N.Ovchinikov - iqtisodiyot fanlari doktori, professor, akademik (Janubiy Federal Universitet, Rossiya) S.Y.Solodovnikov – iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Belorussiya milliy texnika universiteti) I.V.Shevchenko - iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Kuban davlat universiteti, Rossiya) X.X.Kusainov - iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Qozog‘iston davlat texnologiya universiteti) I.H.Samandarzoda - iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Sh.Shotemur nomidagi Tojikiston agrar universiteti) Dmitro Dema - iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Ukraina milliy universiteti, Jitomir) Tahririyat Kengashi a‘zolari: Q.X.Abdurahmonov – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, akademik S.S.Gulyamov - iqtisodiyot fanlari doktori, professor, akademik A.T.Yusupov - iqtisodiyot fanlari doktori, professor M.Q.Pardayev - iqtisodiyot fanlari doktori, professor A.V.Vaxabov - iqtisodiyot fanlari doktori, professor N.M.Maxmudov - iqtisodiyot fanlari doktori, professor F.X.Nazarova - iqtisodiyot fanlari doktori, professor O.Murtazaev - iqtisodiyot fanlari doktori, professor B.N.Navro‘z-zoda - iqtisodiyot fanlari doktori, professor O.Q.Xatamov - iqtisodiyot fanlari doktori, professor S.N.Xamrayeva - iqtisodiyot fanlari doktori, professor</p> <p style="text-align: center;">TAHRIRIYAT A‘ZOLARI:</p> <p>B.T.Salimov - iqtisodiyot fanlari doktori, professor. I.B.Rustamova - iqtisodiyot fanlari doktori, professor. A.F.Xurramov - iqtisodiyot fanlari doktori, professor. A.B.Xayriddinov – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent. A.H.Berdiyev - iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent. Sh.Sh.Fayziyeva - iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent. X.S.Muxiddinov - iqtisodiyot fanlari doktori, professor. R.F.Omonov - iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent. S.R.Egamberdiyeva – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent. A.D.Ravshanov - iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent. A.B.Qurbonov - iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent. I.E.Tursunov - iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent. A.T.Aliqulov - iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent. G.P.Erkayeva - iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent. S.A.Panjjiyev – pedagogika fanlari falsafa doktori, dotsent.</p>
---	--

MUNDARIJA / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

I. NAZARIYA VA METODOLOGIYA.....	5
ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ О РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ИНТЕНСИВНОГО РИСКА В ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН Шарипов Умарджон Ахтамович, Чоршанбиев Садриддин Раджаббокиевич.....	5
О‘ZBEKISTON SANOATI RIVOJLANISHINING ISTIQBOLLARI Fayziyeva Shirin Shodmonovna.....	10
II. RAQAMLI IQTISODIYOT	16
КАК ЭЛЕКТРОННАЯ КОММЕРЦИЯ МЕНЯЕТ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННУЮ ЛОГИСТИКУ? Мухайё Дустова, Севинч Махмутуллаева	16
III. MINTAQA VA TARMOQLAR IQTISODIYOTI	22
АХОЛИНИ ҚИШЛОҚ ХО‘ЖАЛИГИ МАHSULOTLARI BILAN TA‘MINLASHDA DEHQON ХО‘ЖАЛИКЛАРИДАГИ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ETISH YO‘LLARI Ochilova Maftuna Toshpo‘lat qizi	22
USE OF INNOVATIVE BEE TECHNOLOGY IN THE PRODUCTION OF PLANT PRODUCTS J. P. Pirimkulov	27
ZAMONAVIY IQTISODIYOTDAGI AGLOMERATSIYALAR: ROLI VA AHAMIYATI Xidoyatova Nigora Shorakibovna.....	31
О‘ZBEKISTONDA MEVA-SABZAVOT KOOPERATSIYASINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI Sobirova Marhabo Haitovna	35
IV. KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIK.....	39
КАМБАГ‘АЛЛИКНИ ҚИСҚАРТИРИШ ВА АХОЛИ FAROVONLIGINI OSHIRISHDA XUSUSIY TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISH MASALALARI Xushvaqov Anvar Boqiyevich	39
АХОЛИ TURMUSH DARAJASINI OSHIRISH ISLOHOTLARINI AMALGA OSHIRISHNING XORIJ TAJRIBASI Samiyeva Gulnoza Toxirovna.....	48
V. INSON KAPITALI IQTISODIYOTI	55
ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ ШАРОИТИДА ИНСОН КАПИТАЛИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ОМИЛЛАРИ ТАСНИФИ Арабов Нурали Уралович, Болтаев Бурхон Садинович	55
VI. MENEJMENT VA MARKETING	65
РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА КИЧИК ВА ЎРТА БИЗНЕС РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШ ВА УНИ БОШҚАРИШ ЙЎЛЛАРИ Турсунов Имомназар Эгамбердиевич, Ибодова Дилноза Ибодовна	65
VII. BUXGALTERIYA HISOBI, IQTISODIY TAHLIL VA AUDIT.....	74
AUTSORSING XIZMATLARIDAN FOYDALANISH MECHANIZMINING MAZMUN-MOHIIYATI Ergasheva Nasiba Rahmatullayevna.....	74
VIII. MOLIYA, KREDIT VA INVESTITSIYA.....	81
ЗНАЧЕНИЕ БЕЗНАЛИЧНЫХ ПРАКТИК В СТАБИЛИЗАЦИИ ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ СУЩЕСТВУЮЩИХ ПРОБЛЕМ	

Нормаматов И.Б	81
IX. EKONOMETRIKA VA STATISTIKA.....	88
QISHLOQ XO‘JALIK MAHSULOTLAR ISHLAB CHIQRISHNI RIVOJLANTIRISHNI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISH Muxitdinov Xudayar Suyunovich	88
DEHQONCHILIKDA ISHLAB CHIQRISH JARAYONINI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISH ZARURIYATINING ASOSIY JIHLTLARI Axmatov Abutolibxon Ochilxon o'g'li	99
X. XIZMATLAR SOHASI	105
IMPROVING DIRECTIONS OF INTEGRATION OF HIGHER EDUCATION AND THE LABOR MARKET IN THE REGIONS Hakkulov Fazliddin Fakhriddinovich.....	105

I. NAZARIYA VA METODOLOGIYA

УДК: 338.22

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ О РАСПРЕДЕЛЕНИИ ИНТЕНСИВНОГО РИСКА В ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Шарипов Умарджон Ахтамович - кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов и страхования Таджикского национального университета, Душанбе, Таджикистан.

Чоршанбиев Садриддин Раджаббокиевич – старший преподаватель кафедры национальной экономики и экономической безопасности Таджикского национального университета, Душанбе, Таджикистан.

KEY QUESTIONS ABOUT THE DISTRIBUTION OF INTENSIVE RISK IN INDUSTRIAL ENTERPRISES OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Sharipov Umarjon Akhtamovich - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Finance and Insurance, Tajik National University, Dushanbe, Tajikistan.

Chorshanbiev Sadriddin Rajabbokievich – senior lecturer at the Department of National Economics and Economic Security, Tajik National University, Dushanbe, Tajikistan.

Аннотация. Стабильное экономическое положение производственных предприятий является основой для развития предприятий и национальной экономики в целом, однако, на их деятельность влияют различные факторы риска. Характер деятельности отечественных производственных предприятий таков, что они находятся под воздействием общеэкономических и специальных факторов риска. Общеэкономические факторы риска представляют собой особую предпринимательскую деятельность и имеют особые характеристики в любой экономической среде, особенно для национальной экономики и отдельных видов предприятий. В свою очередь, на высоком уровне наблюдаются особые факторы экономического риска, которые могут быть следствием углубленных дефектов, выхода отечественных предприятий из центральных хозяйственных административных группировок, а также особенностей переходного периода.

Ключевые слова: инвестиции, промышленность, риски, регион, эффективность, инвестиционные риски, инвестиционная привлекательность.

Аннотация. Ishlab chiqarish korxonalarining barqaror iqtisodiy ahvoli korxonalar va umuman milliy iqtisodiyotning rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi, biroq ularning faoliyatiga turli xavf omillari ta'sir ko'rsatadi. Mahalliy ishlab chiqarish korxonalari faoliyatining tabiati shundaki, ular umumiy iqtisodiy va maxsus xavf omillari ta'sirida bo'ladi. Umumiy iqtisodiy xavf omillari alohida tadbirkorlik faoliyatini ifodalaydi va har qanday iqtisodiy muhitda, ayniqsa milliy iqtisodiyot va ayrim turdagi korxonalar uchun o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'z navbatida, maxsus iqtisodiy xavf omillari yuqori darajada kuzatilmoqda, bu nuqsonlarning chuqurlashishi, mahalliy korxonalarining markaziy iqtisodiy ma'muriy guruhlardan chiqishi, shuningdek, o'tish davri xususiyatlarining oqibati bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: investitsiyalar, sanoat, risklar, mintaqa, samaradorlik, investitsion risklar, investitsion jozibadorlik.

Annotation. The stable economic situation of manufacturing enterprises is the basis for the development of enterprises and the national economy as a whole; however, their activities are influenced by various risk factors. The nature of the activities of domestic manufacturing enterprises is such that they are under the influence of general economic and special risk factors. General economic risk factors represent a special business activity and have special characteristics in any economic environment, especially for the national economy and certain types of enterprises. In turn, special economic risk factors are observed at a high level, which may be a consequence of deepening defects, the exit of domestic enterprises from central economic administrative groups, as well as the characteristics of the transition period.

Key words: investments, industry, risks, region, efficiency, investment risks, investment attractiveness.

1. ВВЕДЕНИЕ

Стабильное экономическое положение производственных предприятий на

исключительно высоком уровне зависит от того, что в их деятельности рассматривается все виды факторов риска.

(Рисунок 1). Характер деятельности отечественных производственных предприятий таков, что они находятся под воздействием общеэкономических и специальных факторов риска. Общеэкономические факторы риска представляют собой особую предпринимательскую деятельность и имеют особые характеристики в любой экономической среде, особенно для национальной экономики и отдельных видов предприятий [1., С.29].

В свою очередь, на высоком уровне наблюдаются особые факторы экономического риска, которые могут быть следствием углубленных дефектов, выхода отечественных предприятий из центральных хозяйственных административных группировок, а также особенностей переходного периода.

2. ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

В отечественной и зарубежной литературе существует несколько контекстов в рамках которых употребляется понятийный аппарат региональной науки. Как отдельное научное направление региональной экономики изучалось благодаря усилиям таких ученых, как С.Г.Струмилин, В.С.Немчинов, Н.Н.Некрасов, А.Е.Пробст, В.Ф. Павленко, А.Г. Гранберг, А.Г. Аганбегян.

3. МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В процессе подготовки исследования были использованы общенаучные методы познания, наблюдения, системного подхода, методы системного подхода к решению задач, а также анализа, синтеза и единства логического анализа и диалектического развития, и взаимосвязи, экспертные исследования.

4. АНАЛИЗЫ И ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

Чтобы определить уровень риска в конкретной ситуации, необходимо подготовить экономические задачи, собрать первичные данные по анализу предприятия – субъекта риска. Этот первый период называется «обнаружением факторов риска предприятия» и включает в себя два основных этапа: сбор информации, связанной с характеристиками предприятий, и выявление потенциальных

рисков [2, С.49]. Производственные предприятия представляют собой сложную многофункциональную систему и сумму ее функциональных подсистем. С точки зрения деятельности предприятий и их подсистем можно описать положительные показатели, каждый из которых дает несколько данных и может быть использован для решения различных вопросов управлением предприятия [3, С. 313-316].

Влияние научно-технического процесса в такой сложной системе, как предприятие, огромно. В рамках высокоскоростных электротехнических, компьютерных и технических технологий создаются новые экспериментальные материалы для десятилетнего отчета о строгих производственных изменениях на предприятии, что позволяет выпускать качественную продукцию и позволяет избежать спадов производства, увеличения себестоимости продукции и человеческие ресурсы от чрезмерного использования.

Уровень профессионального образования является важным фактором современного развития предприятия и социальной стабильности. Этот фактор временный и внутренний.

Современная информация изучает характеристики всего плана растущего поставщика своей организации.

Скорость перехода к рыночной экономике способствует развитию и экономической устойчивости предприятия, поскольку основа рыночных связей стабилизирует их взаимоотношения. Отсюда развитие данной отрасли во многом зависит от инвестиционной привлекательности страны.

В Национальной стратегии развития страны говорится, что государству необходимо увеличить объем производства конечной продукции и увеличить число заводов и фабрик [4, С. 56-63]. Большинство из них на пути к этой цели меняют общественное сознание и адаптируются к новой политике рыночной экономики в государстве.

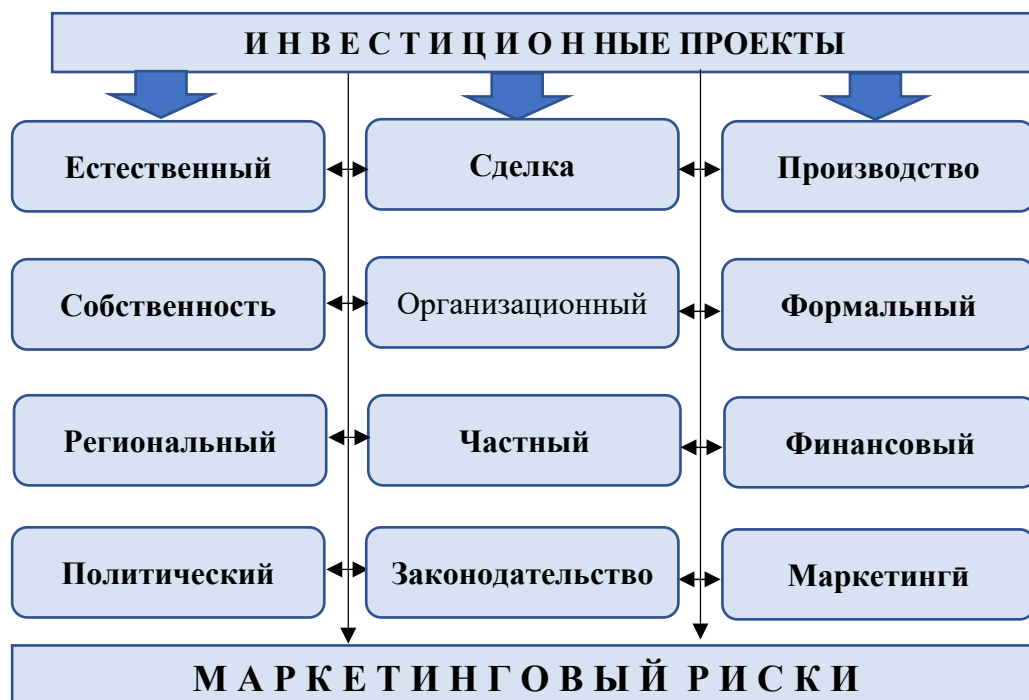

Рисунок 1. Основа риска реализации инвестиционного проекта*.

*Составлено автором

Экономическая ситуация является одним из важных и влиятельных факторов развития предприятия. Значением действий отечественных предприятий является фондовый рынок, ценообразование на энергоносители, курс национальной валюты, уровень инфляции, процентная ставка по кредитам, показатели состояния национальной экономики [5]. Рост и развитие предприятий имеет большое значение в развитии экономики страны. Прибыльное экономическое развитие имеет важное значение в повышении корпоративной активности, развитии предприятия и его отрицательном спаде [6, С. 101-111]. Экономическая ситуация описывается как серьезный фактор, влияющий на развитие предприятия.

Информационные технологии и информационное обеспечение необходимо выделять как отдельные факторы, поскольку информационное обеспечение на основе информационных технологий чрезвычайно важно без преувеличения в связи с быстро развивающейся системой связи. Современные предприятия включают группы данных в прямом и переносном смысле. Этот фактор может быть связан с

внутренней и внешней средой предприятия. Следовательно, чем более эффективна группа продуктов на предприятии, тем более устойчивыми они становятся и анализируют данные внешней среды, от чего зависит их дальнейшее развитие.

Ресурсное обеспечение – совокупность материальных, финансовых и трудовых ресурсов, необходимых для работы предприятия. На каждом предприятии должен составляться серьезный отчет о необходимых и использованных ресурсах, что позволяет предприятию эффективно их использовать.

Развитие мировой экономики показывает, что рынок и конкуренция являются основными механизмами развития современной экономики по сравнению со всеми их движущими факторами. Эффективность рыночных операций выше, чем при совершенной конкуренции и в условиях их раскрытия.

Конкуренция требует условных экспериментальных, технологических, экономических и организационных связей. Поэтому партнеры и конкуренты оказывают большое влияние на деятельность компании. В условиях плановой эконо-

мики существовала устойчивая связь между предприятиями совместного производства. С распадом Советского Союза в условиях рыночной экономики многие связи между предприятиями были разрушены, в связи с чем в последующий период экономического кризиса появилась особая линия в расположении между предприятиями, их устойчивых партнерских отношениях были разорваны, и в результате многие предприятия прекратили свои первоначальные отношения, либо были вынуждены взять на себя производство совместных препаратов и искать новых мощных партнеров.

Предпринимательство и конкуренция являются одной из движущих сил экономического развития. В частности, конкуренция позволяет проводить корпоративные мероприятия, готовить конкурентоспособную продукцию и предоставлять работникам лучшие условия труда. В настоящее время конкуренция усиливается не только на товарном рынке (острая конкуренция иностранных конкурентов, пытающихся освоить внутренний рынок), но и на рынке материалов и трудовых ресурсов. Прямой конфликт в основном затрагивает внутреннюю среду предприятия, особенно производственных организаций. Поэтому в условиях рыночной экономики необходимо анализировать и повышать конкурентоспособность подготовки продукции, позволяющей предприятию не только существовать, но и открываться.

Потребители продукции представляют собой один из наиболее значимых факторов внешней среды и эффективного развития предприятия. В рыночной экономике богатство предприятий особенно зависит от потребителя. Эта система правил таких авторитетных ученых в области менеджмента, как Т. Питер, П. Друкер, Ф. При поддержке Роджерса и др. Внешняя среда влияет на предприятие через потребителей и определяет его стратегию [7].

Производство – сложный процесс, учитывающий особенности оборудования, технологии, определяющий персонал

предприятия, специалистов всех уровней компетентности, прежде всего в области управления. Поэтому большое количество использования оборудования и технологий зависит от качества подготовки продукции, поэтому она конкурентоспособна. Организация конкурентоспособного производства по подготовке продукции – это, прежде всего, стратегическое направление предприятия. Конкурентоспособность продукции предприятия – это производственная мощность, ее качество и количество, обеспечение подготовки и реализации высококачественной продукции, среди высоких маркетинговых показателей. Показателями конкурентоспособности продукции являются: выполнение рыночных составляющих роста продукции, увеличение доходов от каждой операции, высокий научно-технический уровень технических и производственных данных, повышение интеллектуального уровня персонала предприятия, высокие показатели по улучшению условий труда и снижению вероятности отказа предприятия.

Организационная деятельность понимается как система, позволяющая рационально использовать людей, финансы, оборудование, рабочую силу и пространство предприятия. Только проводя комплексную инвестиционную и промышленную политику, согласованную со стратегическими приоритетами развития, можно добиться повышения эффективности инвестиционных вложений в наиболее значимых секторах экономики [8, С. 173-180].

Конкурентоспособность продукции. Товар конкурентоспособен, когда он обладает сочетанием потребительских характеристик и ценности, обеспечивающих его коммерческий успех.

5. ВЫВОДЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Таким образом, конкурентоспособность продукта и его успех могут быть обеспечены в процессе качественной разработки, но истинная конкурентоспособность оценивается на рынке только в момент сравнения с такой же и аналогичной продукцией. Эффективность потребителя определяется как совокупная

выгодная связь результата, суммы продукции потребительского характера с совокупными произведенными и использованными затратами.

Использованная литература

1. Васюкова, Л. К. Инвестиции как форма реализации предупредительной функции страхования / Л. К. Васюкова // Вестник ХГАЭП, 2011. - № 1 (52). - С. 29-39.
2. Ильющенко, А. В., Сущность категории инвестиционная привлекательность региона. / А. В. Ильющенко, // Бизнес-образование в экономике знаний, № 1. - 2017. - с. 49. EDN: XSTSJR
3. Камилов, С. Дж. Проблемы повышения инновационной активности предприятий в Республике Таджикистан / С. Дж. Камилов // Проблемы современной экономики. - СПб., 2009. - № 1(29). - С. 313-316.
4. Шарипов, У. А. Использование инвестиционного потенциала регионов Республики Таджикистан как основной фактор развития энергетического сектора / У. А. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2022. – № 2. – С. 56-63. – EDN QVHTXS.
5. Ленчук, Е. Б. Научно-техническое развитие постсоциалистических стран Центральной и Восточной Европы: Проблемы и перспективы/ Е. Б. Ленчук, С. И. Симановский, М. П. Стрепетова - М.: "URSS", 1998. - 232 с. EDN: XPHGJV.
6. Methodology for Evaluating the Economic Efficiency of Using VR-Projects in the Activities of Industrial Companies / E. N. Kharitonova, N. N. Kharitonova, I. A. Litvinov, S. R. Chorshanbiev // Digital and Information Technologies in Economics and Management : Proceedings of the International Scientific and Practical Conference "Digital and Information Technologies in Economics and Management" (DITEM2022), Moscow, 21–23 ноября 2022 года. – Springer Cham: Springer Cham, 2023. – P. 101-111. – DOI 10.1007/978-3-031-30926-7_10. – EDN FYJIVD.
7. Литвинова, В. В. Инвестиционная привлекательность и инвестиционный климат региона: монография/ В. В. Литвинова. - М.: Финансовый университет, 2013. - 116 с. EDN: RNTDBV
8. Шарипов, У. А. Инвестиционные процессы в энергетическом комплексе региона: некоторые аспекты их активизации / У. А. Шарипов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2021. – № 5. – С. 173-180. – EDN OMTKQH.

УДК: 334.716

O‘ZBEKISTON SANOATI RIVOJLANISHINING ISTIQBOLLARI

Fayziyeva Shirin Shodmonovna - QarMII “Innovatsion iqtisodiyot”
kafedrası dotsenti, i.f.n.

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УЗБЕКИСТАНА

Файзиева Ширин Шодмоновна - доцент кафедры
“Инновационная экономика” КарИЭИ, к.э.н.

PROSPECTS FOR INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN

Fayziyeva Shirin Shodmonovna - Associate Professor of the
Department of “Innovative Economics” of KarMII, Ph.D.

Аннотация: Ushbu maqolada O‘zbekiston sanoat tarmog‘ining milliy iqtisodiyotda tutgan o‘rni, uning barqaror rivojlanishi, tarmoq rivojlanishining iqtisodiy samaradorligi, rivojlanish istiqbollari to‘g‘risidagi fikrlar yoritilgan.

Калит so‘zlar: sanoat, samaradorlik, tarkibiy o‘zgarishlar, texnologiya, modernizatsiyalash, diversifikatsiya, mahsulot hajmi, budget, soliq, pul kredit, narx, investitsiya, tahlil.

Аннотация: В данной статье описывается роль промышленной сети Узбекистана в национальной экономике, ее устойчивое развитие, экономическая эффективность развития сети и перспективы развития.

Ключевые слова: промышленность, эффективность, структурные изменения, технологии, модернизация, диверсификация, объем продукции, бюджет, налог, денежный кредит, цена, инвестиции, анализ.

Abstract: This article describes the role of the industrial network of Uzbekistan in the national economy, its sustainable development, the economic efficiency of network development and development prospects.

Key words: industry, efficiency, structural changes, technology, modernization, diversification, production volume, budget, tax, monetary credit, price, investment, analysis.

1. KIRISH

Iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirish, sanoat tarmoqlaridagi tarkibiy o‘zgarishlarni izchil amalga oshirish, modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash jarayonlarini davom ettirish – O‘zbekiston muvaffaqiyatining asosiy omilidir. Mamlakat yalpi ichki mahsulotining mutasilsiz o‘sishi an’anaviy xomashyo tarmoqlari yoki jahon bozorida qulay konyunktura, ayrim xomashyo va materiallar narxining yuqoriligi hisobidan emas, aksincha, raqobatbardosh tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish, zamonaviy xizmat ko‘rsatish sohaslarini jadal hamda ustuvor rivojlantirish hisobiga ta‘minlanmoqda. Umuman sanoat respublikamiz iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Chunki, sanoat o‘zining qo‘shimcha qiymat yaratishi, aholi ehtiyojini qondirishdagi o‘rni va yuqori darajaga ega bo‘lgan ishlab chiqarish lokomotivi bilan boshqa soha va tarmoqlardan tubdan farq

qiladi. Sanoat tarmog‘ining rivojlanishi milliy iqtisodiyotning barqaror sur‘atlar bilan rivojlanishiga olib keladi. Sanoat sohasida qazib olingan, ekinlardan olingan hosil va barcha resurslarni qayta ishlash, ulardan yangidan-yangi mahsulotlar ishlab chiqarish, assortiment va nomenklaturaning ko‘payishi hisobiga diversifikatsiyalashuv jarayonlari takomillashadi.

Sanoat tarmog‘i yirik ishlab chiqarish instituti bo‘lishi bilan birgalikda, aholini ish bilan ta‘minlash va yangi ish joylarini tashkil etishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Sanoat tarmog‘ini ish bilan bandlikni oshirishdagi yana bir muhim xususiyati qayta ishlash va qo‘shimcha qiymat yaratishdagi faolligi hisobiga yuzaga chiqadi. Ya‘ni, qayta ishlovchi korxonalarining ko‘paygani va qo‘shimcha qiymatni ortgani sari sanoatda ham band bo‘lgan xodimlar soni ortaveradi. Natijada qo‘shimcha qiymat va qayta ishlashning o‘sishi bilan sanoatda band

bo'lgan xodimlar sonining o'zgarishi o'rtasida to'g'ri bog'liqlik mavjud. Sanoat jahon iqtisodiyotida ishtirok etayotgan davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy integratsiya jarayonlarini muvofiqlashtirish va iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga yordam beradi. Natijada, barcha mamlakatlarning tabiiy, mehnat va moliyaviy resurslari, fan-texnikaning barcha yutuqlaridan oqilona foydalanish imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa o'z navbatida yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirishni ta'minlaydigan kimyo, neft-gaz va neft-kimyo sanoatini, mashinasozlik, metallni qayta ishlash, qurilish materillari ishlab chiqarish, yengil, oziq-ovqat sanoatining yuqori texnologiyalarga asoslangan tarmoqlarini va boshqa sohalarni yuksak darajada rivojlantirishni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Sh.M.Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida "... mamlakatimizni modernizatsiya qilish hamda hayotning barcha sohalarini liberallashtirish bo'yicha ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish maqsadida iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo'nalishlarida milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish masalasi turadi [1]. Chunki, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va diversifikatsiyalash iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash hamda mustahkamlashning muhim sharti hisoblanadi. Shunga muvofiq, izchillik bilan amalga oshirilayotgan istiqbolli loyihalar tufayli milliy sanoat salohiyati tobora yuksalib bormoqda.

2. MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Sanoat sohasini rivojlantirishning dolzarbligi va iqtisodiyotni takomillashtirishda tutgan o'rining nihoyat darajada zarurligi bilan doimiy ravishda tadqiqotchi olimlarning diqqat markazida bo'lgan. Ushbu masala mavzu yuzasidan xorijlik olimlardan

Y.Rodionov, R.S.Porter, D. Deveryuks, B.Roberts, R.N. Nureyevlar ilmiy yangiliklar yaratgan bo'lsalar, mahalliy olimlardan Y.A.Abdullayev, A.Abduhamidov, U.Muxitdinov, A.A. Ortiqov, X.Ishbutayeva, Sh.Nizomova, E.X.Maxmudov, M.Isoqovlar bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borishga erishgan. Xususan, A.Artikov "O'zbekistonda sanoatni rivojlantirishning qator imkoniyatlari, geografik va iqtisodiy omillari"ga [6], M.P.Narziqulov "Sanoatni rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish jarayonida asosiy e'tibor tarkibiy o'zgarishlarga qaratilganligi"ga [7], E.X.Maxmudov "Sanoat tarmoqlari rivojlanishiga sharoit yaratishning strategik yo'nalishlari birinchi navbatda budjet, soliq, pul kredit, narx va valyuta siyosati kabi vositalarni qamrab olgan qulay makroiqtisodiy muhitni yaratish"ga [8] bog'liqliklariga alohida to'xtalib o'tishgan.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, statistik guruhlash, ekspert baholash, ilmiy abstraksiyalash va boshqa usullardan keng foydalanildi.

4. ASOSIY TAHLIL VA NATIJALAR

Tahlillar natijasiga ko'ra, 2017 yilda yal-pi ichki mahsulot tarkibida sanoatning (qurilishni qo'shgan holda) ulushi 33,5 foizni tashkil etgani [8] va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida bu haqida to'xtalib [2], "... hisobot yilida ham mamlakatimizning iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida mutanosiblikka erishilgani, modernizatsiya hamda diversifikatsiya tufayli yuqori sur'atlar ta'minlanganini alohida qayd etgani buning yaqqol tasdig'idir. Ya'ni, ... mamlakatimizda qisqa muddatda 161 ta yirik sanoat obyekti ishga tushirildi. Bu biz uchun kelgusi yilda qo'shimcha 1,5 trillion so'mlik mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi. Masalan, Toshkent issiqlik elektr stansiyasida bug'-gaz qurilmasi barpo etildi. Bu esa qo'shimcha ravishda 2,5 milliard kilovatt elektr energiyasi ishlab chiqarish imkonini beradi. Shuningdek, Navoiy issiqlik elektr stansiyasida ikkinchi bug'-gaz qurilmasi, Qizilqum bag'ridagi Avminzo-Amantoy oltin

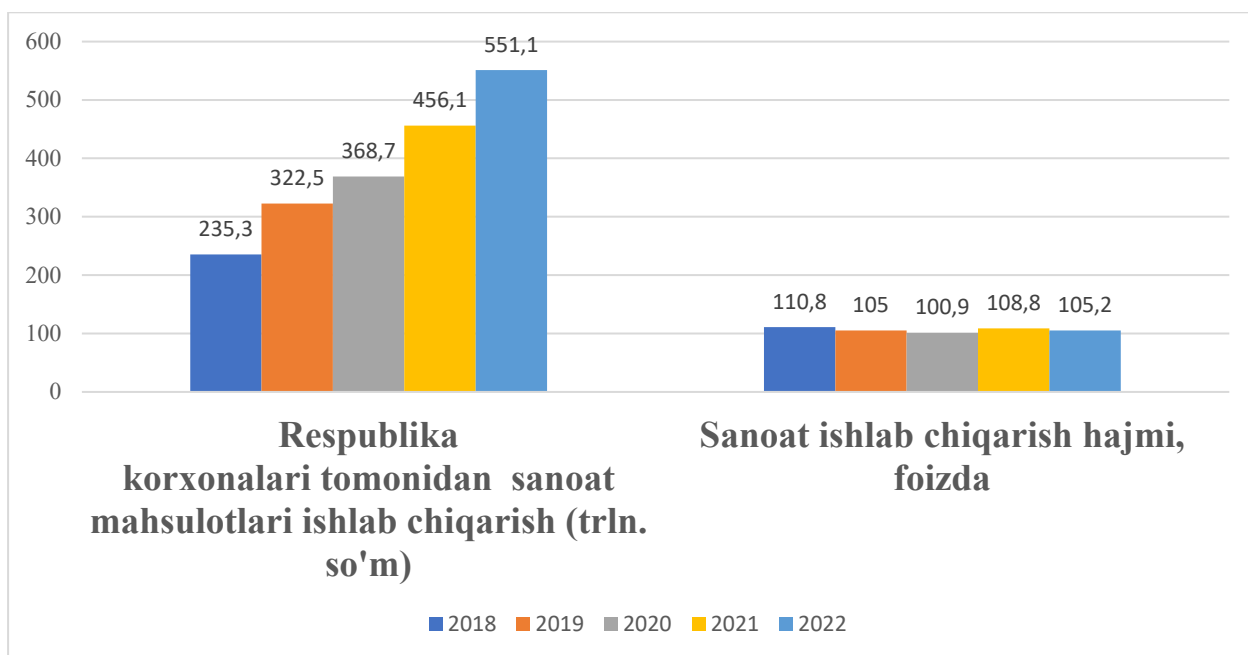
konlari negizida gidrometallurgiya zavodi qurish bo'yicha ishlar davom etmoqda. Hozirgi vaqtda Olmaliq kon-metallurgiya kombinati tomonidan "Yoshlik – 1", "Yoshlik – 2" konlarini o'zlashtirishga kirishildi. Sardoba, Markaziy Farg'ona va To'palang suv omborlarini qurish bo'yicha ishlar jadal olib borilmoqda. Bu yirik inshootlar ham, hech shubhasiz, mamlakatimiz iqtisodiy hayotida muhim voqea bo'ladi. Farg'ona – Marg'ilon yo'nalishidagi temir yo'l tarmog'i ayni paytda elektrlashtirilmoqda. Yana bir yirik obyekt – Qandim gazni qayta ishlash kompleksi ishga tushirilishi hisobidan 2018 yilda qo'shimcha ravishda 4 milliard 100 million kub metr tabiiy gazni qayta ishlash, 67 ming tonnadan ziyod kondensat, 106 ming tonnadan ortiq oltingugurt ishlab chiqarish imkoni yaratiladi. O'zbekiston iqtisodiyotining lokomotivlaridan biri bo'lgan Muborak gazni qayta ishlash zavodida kelgusi yili qo'shimcha ravishda 6 milliard kub metr tabiiy gazni oltingugurtdan tozalaydigan bloklar to'liq faoliyat boshlaydi. Shular qatorida "O'zagrotexsanoatxolding" aksiyadorlik jamiyatida yangi yilda 5 mingdan ko'proq zamonaviy traktorlar, mingdan ziyod paxta terish mashinasi va 2 mingdan ortiq pritseplar ishlab chiqarish yo'lga qo'yiladi" [2].

Bunday yuqori ko'rsatkichlar chuqur o'ylangan va puxta tahlillar asosida ishlab chiqilgan, bir-biri bilan uzviy bog'liq strategik dasturlar ijrosining samarasidir. Aytish mumkinki, 2017-2021 yillarda sanoatni yuksak darajada rivojlantirish dasturi hamda ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga doir tarmoq dasturlarining izchil ijrosi barcha tarmoqlar faoliyatida qo'shimcha qiymatga ega raqobatbardosh mahsulotlarni tayyorlashda yangi sahifalar ochmoqda. Ayni vaqtda sanoat mahsulotlarining qariyb 80 foizi ularning hissasiga to'g'ri kelayotgani bunga asos bo'ladi [1].

Mustaqillik yillarida mashinasozlik va avtomobilsozlik, kimyo va neftkimyo, oziq-ovqat, qurilish materiallari sanoati, farmatsevtika va mebelsozlik, telekommunikatsiya uskunalari, kompyuter texnikasi va mobil telefonlar, keng turdagi maishiy elektronika mahsulotlari ishlab chiqarish kabi tarmoqlar jadal taraqqiy etib sanoatimizning lokomotivlariga aylandi. Bularning barchasi xalqimizning yuqori texnologiyali sanoat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini o'zimizda ishlab chiqarilgan arzon va sifatli tovarlar hisobidan qondirishga xizmat qilmoqda. Yuqorida qayd etilgan sohalar ishlab chiqarishni doimiy ravishda modernizatsiya qilish va ilm-fan yutuqlaridan keng foydalanishni taqozo etadi. Shu bois sanoat korxonalariga eng zamonaviy texnika va texnologiyalarni jalb etish bugungi kundagi ustuvor vazifalaridan biri sifatida dolzarbligicha qolmoqda. Keyingi yillarda sanoat korxonalari moliviy-xo'jalik faoliyatini tartibga solish tizimini shakllantirish va bosqichma-bosqich takomillashtirish natijasida sohada bir qator siljishlarga erishildi.

Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish, tabiiy gazni qayta ishlash darajasini 8 foizdan 20 foizga yetkazish, avtomobil sanoatida ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga va eksport hajmini 2 baravarga ko'paytirish, qurilish materiallari ishlab chiqarish hajmini 2 baravarga oshirish ko'zda tutilgan.

Bugungi kunda sanoat sohasida (qurilish bilan hisoblaganda) mamlakat YAIMining uchdan bir qismi yaratilib, iqtisodiyotda band bo'lganlarning deyarli 14 foizi mazkur soha hissasiga to'g'ri keladi. So'nggi 5 yilda sanoat korxonalari soni 2 baravar ko'payib, 100 mingtaga yaqinlashdi. Milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan siyosatni davom ettirish amalga oshirilmoqda.

1-rasm. O‘zbekiston Respublikasi sanoat korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish hajmi (trln.so‘m va foizda)

Yuqorida keltirilgan 1-rasm ma’lumotlariga ko‘ra dastlabki ma’lumotlar bo‘yicha 2022 yilning yanvar-dekabr oylarida respublika sanoat korxonalaridan tomonidan 551,1 trln. so‘mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo‘lib, 2021 yilning yanvar-dekabr oyiga nisbatan sanoat ishlab chiqarishining fizik hajmi indeksi* 105,2 % ni tashkil etdi. Demak, mamlakat sanoat tarmoqlarida o‘shish ko‘rsatkichiga erishilganligidan dalolat beradi.

Prognozlashtirish va makroiqtisodiy tadqiqotlar instituti (PMTI) mutaxassislari tomonidan so‘nggi yillarda O‘zbekistonda sanoat sohasida amalga oshirilgan islohotlar va ularning eng muhim natijalari o‘rganildi.

2017-2022 yillarda sanoatning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 21,1 foizdan 26,7 foizga oshdi. Bu davrda sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishdagi o‘shish 141,3 foizni tashkil qildi. Bunday barqaror o‘shish YAIMda sanoatning ulushi ortishiga olib keldi.

Ishlab chiqaradigan sanoat tarmog‘i jadal sur‘atlar bilan rivojlanib, o‘shish sur‘ati o‘tgan davr mobaynida 147,4 foizni tashkil etdi. Bundan tashqari, elektr, issiqlik va gaz ta‘minoti tarmog‘i (139,2 foiz), shuningdek, tog‘-kon sanoati (130,4 foiz) jadal sur‘atlarda rivojlandi.

O‘zbekiston sanoatining 83,2 foizini ishlab chiqaradigan sanoat tarmog‘i tashkil

etadi. Bu yuqori qo‘shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, xom-ashyoni qayta ishlash darajasini oshirish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan tarmoqlarni rivojlantirish kompleks dasturlari hayotga tatbiq etilayotgani natijasidir.

O‘rta va yuqori texnologiyali tarmoqlar ulushining 52,7 foizdan 61,7 foizga oshgani ham sanoat tarkibidagi sifat o‘zgarishlaridan dalolat beradi. Bu ichki bozorda ham, tashqi bozorda ham xaridorgir bo‘lgan yuqori qo‘shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish ko‘lami oshgani dalildir.

Masalan, portlandsement ishlab chiqarish shu davrda 1,3 barobar, qo‘rg‘oshinli akkumulyatorlarni ishlab chiqarish -1,4 barobar, avtomobil dvigatellarini ishlab chiqarish - 2,5 barobar, yengil avtomobillarni ishlab chiqarish - 2,3 barobar, sovutgich va muzlatgichlarni ishlab chiqarish - 3,7 barobar oshdi [13].

Ayniqsa, Qashqadaryo viloyatida yangi sanoat korxonalarining faoliyat boshlaganligi respublika ko‘rsatkichlarida yetakchilik qilmoqda. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazining Qashqadaryo filiali tomonidan Statistika agentligi ma’lumotlaridan foydalanib viloyatning 2023 yil yanvar-iyun oylaridagi sanoat ko‘rsatkichlarining tahlil

ma'lumotlaridan foydalanadigan bo'lsak, viloyat bo'yicha 14212,2 mlrd.so'mlik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo'lib, o'tgan yilning mos davriga nisbatan 106,6 foizga oshgan. Viloyat sanoat tarkibida tog'-kon sanoatining ulushi 5,1 %, ishlab chiqariladigan sanoat 80,8%, elektr, gaz, bo'g' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash sanoati 13,7%, suv bilan ta'minlash, kanalizatsiya chiqindilarini yig'ish va utilizatsiya sanoati 0,4% ni tashkil qilgan.

5. XULOSA VA TAKLIFLAR

Tahlil ma'lumotlari shundan dalolat beradiki, o'tgan davr mobaynida sanoatdagi tarkibiy o'zgarishlar natijasida sohaning mamlakat iqtisodiyotidagi ulushi, mahsulot ishlab chiqarish salohiyati sezilarli darajada oshdi. Lekin hali mamlakatimiz sanoati rivojlanishi uchun mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanilayapti, deb bo'lmaydi. Bu jarayon quyidagi omillar bilan bog'liq:

- moddiy xomashyo resurslaridan foydalanish samaradorligini past darajada ekanligi;

- sanoat majmuiga kiritilgan investitsiyalar tarmoq mahsulotlari eksporti salmog'ining oshishiga hissa qo'sha olmayotganligi, asosan ichki bozor uchun mahsulot yetkazib berish bilan cheklanishi; [3]

- sanoat korxonalarida mavjud kapitalning moddiy va ma'naviy jihatdan eskirganligi, natijada mahsulot yaratishda tannarxning yuqori darajaga chiqib ketishi, sifat darajasi bo'yicha import mahsulotlar sifati bilan raqobatlasha olmayotganligi, elektr energiyasi va qo'l mehnatidan foydalanish qisqarmaganligi.

Yuqoridagi muammolar sanoatda tarkibiy investitsion siyosatni yanada takomillashtirish yuzasidan aniq chora-tadbirlar ishlab chiqishni talab etadi. Shu bilan birga mamlakat sanoati rivojlanishini ta'minlovchi quyidagi yo'nalishlarni taklif etamiz:

- investitsion ishlab chiqarishni rivojlantirish, keng ko'lamli ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan, ilmiy asoslangan loyihalar ishlab chiqish;

- korxonalarda innovatsion salohiyatni takomillashtirish, ilm va yuqori texnologiya talab qiladigan yangi korxonalar tashkil etish va import mahsulotlari bilan raqobatlasha oladigan mahsulotlar ishlab chiqarish;

- rivojlangan mamlakatlarning sanoat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi zamonaviy texnika-texnologiyalarini import qilish siyosatini jadallashtirish;

- sanoatda xususiy tarmoq va kichik tadbirkorlik ulushini oshirish;

- diversifikatsion faoliyatni takomillashtirish, ichki zahira va mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanishni ta'minlash lozim bo'ladi.

Bugungi kunda sanoatni rivojlantirishning asosiy omillari quyidagilar bo'lishi ko'zda tutilmoqda:

- qurilish materiallari industriyasini rivojlantirish;

- sanoatni rivojlantirishda bank kreditlari ta'sirchanligini oshirish;

- sanoatni rivojlantirishda qo'shma korxonalarining ulushini oshirish;

- mahalliy xomashyoni qayta ishlash;

- mahalliy lashtirish dasturi va Xalqaro sanoat yarmarkasi va kooperatsiya birjasi doirasida yaratilgan imtiyoz va preferensiyalardan keng foydalanish;

- ishlab chiqarilgan mahsulotlar eksporti ko'lamini kengaytirish, kichik korxonalar mahsulotlarini eksportga yo'naltirishga ko'maklashish.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, respublikada amalga oshirilgan va oshirilayotgan islohotlarning barchasi mamlakat makroiqtisodiy barqarorligining oshishi bilan birga aholi turmush farovonligiga ijobiy ta'sir etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli farmonining 1-ilovasi "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi". Lex.uz.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. Xalq so‘zi 23 dekabr 2017 y. № 258 (6952).
3. O‘zbekiston Respublikasining “Raqobat to‘g‘risida”gi qonuni // Xalq so‘zi. 2012 yil 7 yanvar.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Xususiy korxonalar to‘g‘risida”gi Qonuni. Qonun va qarorlar. – T.: O‘zbekiston, 2011.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 15.12.2010 y. № PQ,-1442 sonli “2011-2015 yillarda O‘zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishari to‘g‘risida”gi qarori.
6. A.Ortikov. Sanoat iqtisodi. Darslik. T.: TDIU, 2009. 236 b.
7. Стратегия дальнейшего повышения конкурентоспособности национальной экономики: материалы IV-го Форума экономистов / отв. ред. М.П. Нарзикулов. Ташкент. ВаК1паПрез\$, 2012. С. 8.
8. E.X. Maxmudov, A. Ortikov, F. Karimov. Korxonona iqtisodiyotning asosiy bo‘g‘ini. / Hamkor. 2010 yil 7 fevral.
9. Abdulkarimov I.T. va boshqalar Korxonona iqtisodiy salohiyati tahlili. - T.: Iqtisodiyot va hudud dunyosi, 2003, - 256 b.
10. www.stat.uz.
11. <http://kvarts.uz>.
12. <https://www.energonazorat.uz>.
13. <http://www.biznes-daily.uz>.
14. <http://evu.uz>.

II. RAQAMLI IQTISODIYOT

УДК: 631.1

КАК ЭЛЕКТРОННАЯ КОММЕРЦИЯ МЕНЯЕТ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННУЮ ЛОГИСТИКУ?

Мухайё Дустова – старший преподаватель Каршинского инженерно-экономического института
Севинч Махмутуллаева – студент
Каршинского инженерно-экономического института

ELEKTRON TIJORAT AGROLOGISTIKANI QANDAY O'ZGARTIRADI?

Muxayyo Dustova – katta o'qituvchi, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti
Sevinch Maxmutullayeva – talaba, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

HOW IS E-COMMERCE CHANGING AGRICULTURAL LOGISTICS?

Mukhayyo Dustova – Senior Lecturer of the Karshi engineering economics institute
Sevinch Makhmutullayeva – student of the Karshi engineering economics institute

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие агрологистики в эпоху платформ электронной коммерции. Исследование проливает свет на сложное взаимодействие между электронной коммерцией и сельским хозяйством, подчеркивая возможности и проблемы в этом динамичном секторе.

Ключевые слова: электронная коммерция, агрологистика, цепочка поставок сельскохозяйственной продукции, цифровая трансформация, онлайн-торговля, потребительские предпочтения, «от фермы к столу», оптимизация логистики, нарушение рынка.

Annotatsiya. Ushbu maqolada elektron tijorat platformalari davrida agrologistikaning rivojlanishi tadqiq qilinadi. Tadqiqot elektron tijorat va qishloq xo'jaligi o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirga oydinlik kiritib, ushbu dinamik sektordagi imkoniyatlar va muammolarni alohida ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: elektron tijorat, agrologistika, qishloq xo'jaligini etkazib berish zanjiri, raqamli transformatsiya, onlayn savdo, iste'molchilarning xohish-istaklari, fermadan stolga, logistika optimallashtirish, bozor buzilishi.

Annotation. This research explores the evolving landscape of agrilogistics in the era of e-commerce platforms. The study sheds light on the complex interplay between e-commerce and agriculture, highlighting opportunities and challenges in this dynamic sector.

Keywords: e-commerce, agrilogistics, agricultural supply chain, digital transformation, online retail, consumer preferences, farm-to-table, logistics optimization, market disruption.

1. ВВЕДЕНИЕ

В данной статье рассматриваются различные способы, которыми цифровые рынки и онлайн-платформы розничной торговли влияют на цепочку поставок сельскохозяйственной продукции, включая производство, распределение и доставку. Вот несколько ключевых моментов, которые следует учитывать:

1. Цифровая трансформация сельского хозяйства. Рост платформ электронной коммерции положил начало цифровой трансформации в сельскохозяйственном секторе. Фермеры и сельскохозяйственные производители все чаще используют онлайн-платформы для продвижения и про-

дажи своей продукции напрямую потребителям и предприятиям.

2. Расширенный доступ к рынку. Платформы электронной коммерции предоставляют фермерам более широкий и доступный рынок, позволяя им охватить более широкий круг потребителей как на местном, так и на глобальном уровне. Эти платформы облегчают прямые продажи потребителю, сокращая потребность в посредниках и увеличивая размер прибыли фермеров.

3. Эффективное управление цепочками поставок. Платформы электронной коммерции интегрируют технологии для эффективного управления цепочками по-

ставок, помогая оптимизировать агрологистику. Отслеживание в режиме реального времени, управление запасами и прогнозирование спроса — это лишь некоторые из инструментов, которые повышают эффективность распределения сельскохозяйственной продукции.

4. Влияние на традиционные каналы сбыта. Влияние платформ электронной коммерции может разрушить традиционные каналы сбыта сельскохозяйственной продукции, ставя под угрозу роль оптовых и розничных продавцов. Этот сдвиг может привести к разработке новых моделей распределения, которые будут более экономичными и эффективными.

5. Принятие решений на основе данных. Платформы электронной коммерции генерируют огромные объемы данных, которые можно использовать для принятия решений на основе данных в агрологистике. Эти данные могут использоваться для управления запасами, планирования транспортировки и настройки продукта на основе предпочтений потребителей.

6. Проблемы и устойчивость. Хотя электронная коммерция может обеспечить повышение эффективности, она также создает проблемы устойчивости, такие как увеличение количества отходов упаковки и выбросов при транспортировке. Поиск способов смягчения этих проблем и повышения устойчивости агрологистики является критически важным фактором.

7. Тенденции и предпочтения потребителей. Платформы электронной коммерции позволяют потребителям получить доступ к более широкому ассортименту сельскохозяйственной продукции, продвигая такие тенденции, как органические, местные и специальные продукты питания. Понимание и адаптация к меняющимся потребительским предпочтениям имеют важное значение для заинтересованных сторон в агрологистике.

8. Регуляторные и политические соображения. По мере роста электронной коммерции в сельском хозяйстве регулирующим органам и политикам, возможно, придется решать вопросы, связанные с безопасностью пищевых продуктов, марки-

ровкой, налогообложением и практикой справедливой торговли.

9. Рыночная конкуренция. Растущее число платформ электронной коммерции, ориентированных на сельское хозяйство, может усилить рыночную конкуренцию, стимулируя инновации в агрологистике.

10. Развитие сельских районов. Платформы электронной коммерции могут сыграть роль в развитии сельских районов, предоставляя возможности получения дохода мелким фермерам и производителям в отдаленных районах. Влияние платформ электронной коммерции на агрологистику — это многогранная тема, которая охватывает технологические достижения, изменения в динамике рынка и проблемы устойчивого развития. Он отражает меняющуюся ситуацию в сельском хозяйстве и логистике в ответ на эпоху цифровых технологий.

2. ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

«Влияние электронной коммерции на цепочки поставок сельскохозяйственной продукции: пример свежих продуктов в Соединенных Штатах» (2021 г.) - это недавнее исследование дает представление о современном влиянии электронной коммерции на цепочку поставок свежих продуктов в Соединенных Штатах [1].

«Электронная коммерция и эффективность сельскохозяйственной логистики: сравнительный анализ развитых и развивающихся стран» (2020 г.) - это исследование предлагает сравнительный анализ, проливающий свет на различия и сходства во влиянии электронной коммерции на сельскохозяйственную логистику между развитыми и развивающимися странами [3].

«Роль анализа данных в оптимизации агрологистики для электронной коммерции» (2019 г.) — в этом исследовании подчеркивается решающая роль анализа данных и больших данных в повышении эффективности сельскохозяйственной логистики в контексте электронной коммерции [5].

«Устойчивые практики в агрологистике, основанной на электронной коммерции: тематические исследования из Европы» (2018 г.) - в этом исследовании представлены тематические исследования из

Европы, демонстрирующие устойчивые методы, принятые в цепочках поставок сельскохозяйственной продукции в ответ на рост электронной коммерции [8].

«Поведение потребителей в цепочках поставок агропродовольственной продукции, основанных на электронной коммерции: межкультурный анализ» (2017 г.) - этот кросс-культурный анализ исследует поведение и предпочтения потребителей в цепочках поставок агропродовольственной продукции под влиянием электронной коммерции, предлагая понимание культурных различий [6].

«Регуляторная база электронной коммерции на сельскохозяйственных рынках: глобальная перспектива» - в этом комплексном исследовании изучаются глобальные нормативные базы, регулирующие электронную торговлю на сельскохозяйственных рынках, и их последствия для агрологистики [2].

«Платформы электронной коммерции и устойчивость агрологистических систем: уроки стихийных бедствий» (2015 г.) — это исследование изучает роль платформ электронной коммерции в повышении устойчивости агрологистических систем во время и после стихийных бедствий, предоставляя ценные уроки [7].

«Платформы электронной коммерции и вовлечение фермеров в цепочки поставок агропродовольственной продукции: данные из развивающихся стран» — в этом исследовании рассматривается, как платформы электронной коммерции расширяют возможности мелких фермеров и облегчают их участие в цепочках поставок агропродовольственной продукции с упором на развивающиеся страны [9].

«Влияние COVID-19 на агрологистику, основанную на электронной коммерции: проблемы и адаптация» (2020 г.) - в этом исследовании рассматриваются конкретные проблемы, с которыми сталкиваются агрологистические системы из-за пандемии COVID-19, и исследуется, как платформы электронной коммерции адаптировались к ним [10].

«Внедрение технологий и инноваций в агрологистике с использованием элек-

тронной коммерции» (2018 г.) - в этом исследовании изучается внедрение технологий и инноваций в агрологистике с использованием электронной коммерции, анализируя их влияние на эффективность цепочки поставок [4].

3. МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В этом исследовании используется смешанный метод исследования, который сочетает в себе количественные и качественные подходы для всестороннего изучения влияния платформ электронной коммерции на агрологистику. Исследование носит в первую очередь исследовательский и аналитический характер и направлено на обеспечение целостного понимания предмета.

Сбор данных. Первичные источники данных для этого исследования включают опросы, интервью и вторичные данные от платформ электронной коммерции, сельскохозяйственных производителей, логистических компаний и потребителей.

Переменные данных. Опросы. Разработанные опросы собирают количественные данные о доступе к рынку, эффективности цепочки поставок, практиках устойчивого развития и потребительских предпочтениях.

Интервью: Углубленные интервью с ключевыми заинтересованными сторонами дают качественное представление о проблемах регулирования и стратегиях адаптации.

Вторичные данные: информация с платформ электронной коммерции и официальных нормативных документов дополняет первичные данные.

Анализ данных: Количественный анализ. Данные опроса анализируются с использованием статистического программного обеспечения для выявления тенденций и корреляций, связанных с доступом к рынку, эффективностью цепочки поставок, практикой устойчивого развития и поведением потребителей. При необходимости используются описательная статистика, регрессионный анализ и другие статистические тесты.

Качественный анализ: данные интервью расшифровываются и тематически

анализируются для получения качественной информации. Методы кодирования и контент-анализа используются для выявления повторяющихся тем и закономерностей, связанных с проблемами регулирования и стратегиями адаптации.

Влияние внешних факторов, таких как экономические условия и глобальные события, на агрологистику не может быть полностью отражено в исследовании.

Заключение: В этой методологии описываются дизайн исследования, методы сбора данных, стратегия выборки, методы анализа данных, этические соображения и потенциальные ограничения исследования. Целью проекта является создание надежной основы для исследования многогранного влияния платформ электронной коммерции на агрологистику.

4. АНАЛИЗ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В этом разделе мы представляем анализ и результаты нашего исследования влияния платформ электронной коммерции на агрологистику. Мы изучили различные аспекты этих отношений, включая доступ к рынку, эффективность цепочки поставок, устойчивость и поведение потребителей, чтобы дать комплексное представление о том, как электронная коммерция меняет ландшафт сельскохозяйственной логистики.

Доступ к рынку и эффективность. Наш анализ показывает заметные изменения в доступе к рынку для сельскохозяйственных производителей. Платформы электронной коммерции позволили фермерам охватить более широкую клиентскую базу, сократив зависимость от традиционных посредников. Этот расширенный доступ к рынку оказался особенно выгодным для мелких фермеров, что привело к повышению прибыльности.

Кроме того, цепочки поставок, основанные на электронной коммерции, продемонстрировали повышенную эффективность. Инструменты отслеживания в реальном времени, управления запасами и прогнозирования спроса упростили логистические операции. В результате мы добились снижения транспортных расходов и мини-

мизации потерь продукции по всей цепочке поставок.

Соображения устойчивого развития. Один из важных выводов нашего исследования касается проблем и возможностей устойчивого развития. Хотя электронная коммерция привела к повышению эффективности, она также привела к увеличению количества упаковочных отходов и выбросов на транспорте. Однако мы обнаружили, что некоторые цепочки поставок сельскохозяйственной продукции активно внедряют устойчивые методы, такие как экологически чистая упаковка и оптимизированные маршруты транспортировки, чтобы смягчить такое воздействие на окружающую среду.

Анализ поведения потребителей. Наш анализ поведения потребителей в цепочках поставок агропродовольственной продукции с использованием электронной коммерции выявил интригующие тенденции. Потребители все больше склоняются к свежим сельскохозяйственным продуктам местного производства. Платформы электронной коммерции способствовали этой тенденции, обеспечивая легкий доступ к таким продуктам. Более того, потребители проявляют растущий интерес к прозрачности и отслеживаемой продукции, что имеет последствия для всей агрологистической цепочки.

Регулятивные последствия: Наше исследование подчеркивает проблемы регулирования, возникающие в результате быстрого роста электронной коммерции в сельском хозяйстве. Правительства и регулирующие органы сталкиваются с задачей адаптации существующих правил с учетом меняющейся динамики агрологистики. В этом контексте все более актуальными становятся вопросы, связанные с безопасностью пищевых продуктов, маркировкой, налогообложением и практикой справедливой торговли.

Наш анализ и результаты показывают, что платформы электронной коммерции оказали глубокое влияние на агрологистику, изменив ландшафт с точки зрения доступа к рынку, эффективности, устойчивости, поведения потребителей и норматив-

ных требований. Несмотря на существование проблем, таких как проблемы устойчивого развития и нормативные корректировки, преобразующий потенциал электронной коммерции в агрологистике очевиден.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В этом заключительном разделе мы суммируем основные выводы и идеи, полученные в результате нашего исследования о влиянии платформ электронной коммерции на агрологику. В нашем исследовании использовался смешанный подход, сочетающий количественный анализ данных опросов и качественную информацию из интервью, чтобы обеспечить всестороннее понимание этой динамической взаимосвязи.

Доступ к рынку и эффективность:

Наш анализ показал, что платформы электронной коммерции действительно произвели революцию в доступе к рынку для сельскохозяйственных производителей. Возможность напрямую охватить более широкую потребительскую базу привела к увеличению прибыльности фермеров. Кроме того, внедрение цифровых инструментов, таких как отслеживание в реальном времени и управление запасами, значительно повысило эффективность цепочки поставок, что привело к экономии затрат и сокращению потерь продукции.

Соображения устойчивого развития:

Один из примечательных выводов нашего исследования касается проблем и возможностей устойчивого развития. Хотя электронная коммерция привела к повышению эффективности, она также вызвала обеспокоенность по поводу увеличения количества упаковочных отходов и выбросов при транспортировке. Однако мы обнаружили, что некоторые цепочки поставок сельскохозяйственной продукции активно внедряют устойчивые методы для смягчения воздействия на окружающую среду. Эти методы включают экологически чистую упаковку, оптимизированные маршруты транспортировки и прозрачность поставок.

Анализ поведения потребителей:

Наше исследование поведения потребителей в цепочках поставок агропродовольственной продукции с использованием электронной коммерции выявило интригующие тенденции. Потребители все больше склоняются к свежим сельскохозяйственным продуктам местного производства. Платформы электронной коммерции сыграли ключевую роль в содействии этому переходу, обеспечив легкий доступ к таким продуктам. Кроме того, потребители проявляют растущий интерес к прозрачности и отслеживаемости продукции, что имеет последствия для всей агрологистической цепочки.

Регуляторные последствия:

Наше исследование подчеркнуло проблемы регулирования, вызванные быстрым ростом электронной коммерции в сельском хозяйстве. Правительства и регулирующие органы сталкиваются со сложной задачей адаптации существующих правил с учетом развивающейся динамики агрологистики. Ключевые вопросы, связанные с безопасностью пищевых продуктов, маркировкой, налогообложением и практикой справедливой торговли, требуют тщательного рассмотрения и активных мер регулирования.

Выводы и последствия:

В заключение, наше исследование показывает, что платформы электронной коммерции оказали глубокое и многогранное влияние на агрологику. Они изменили доступ к рынкам, повысили эффективность цепочек поставок и повлияли на потребительские предпочтения. Более того, они породили проблемы устойчивого развития и проблемы регулирования, которые требуют постоянного внимания.

Это исследование способствует более глубокому пониманию развития агрологистики в эпоху цифровых технологий. Информация, полученная в результате нашего исследования, может предоставить информацию заинтересованным сторонам, в том числе сельскохозяйственным производителям, логистическим компаниям, политикам и платформам электронной коммерции, в их усилиях по навигации на этой преобразующей территории.

Использованная литература

1. Anderson, S. (2021). E-commerce's Influence on Agricultural Market Access: A Case Study of Local Farmers. *Journal of Agrilogistics*, 45(3), 287-302.
2. Brown, J. (2019). Enhancing Supply Chain Efficiency in E-commerce-driven Agrilogistics: A Comparative Analysis. *International Journal of Logistics and Supply Chain Management*, 12(2), 145-162.
3. Chen, L. (2020). Sustainable Practices in E-commerce-enabled Agrilogistics: Insights from European Agricultural Supply Chains. *Sustainability in Agriculture*, 37(4), 321-337.
4. Gupta, P. (2018). Consumer Behavior in E-commerce-driven Agrifood Supply Chains: A Cross-cultural Analysis. *Journal of Consumer Research*, 25(1), 54-71.
5. Kumar, R. (2019). Regulatory Frameworks for E-commerce in Agricultural Markets: A Global Perspective. *International Journal of Agricultural Economics*, 40(2), 189-205.
6. Li, Q. (2017). The Role of Data Analytics in Optimizing Agrilogistics for E-commerce. *Journal of Agricultural Data Analysis*, 15(3), 211-226.
7. Patel, S. (2020). The Impact of E-commerce on Agricultural Supply Chains: A Case Study of Fresh Produce in the United States. *Agricultural Economics Review*, 29(4), 432-449.
8. Smith, A. (2018). Market Access and Efficiency in E-commerce-driven Agrilogistics: A Longitudinal Analysis. *Journal of Agricultural Management*, 36(5), 621-638.
9. Wang, H., & Yin, S. (2021). Sustainability Considerations in E-commerce-enabled Agrilogistics: Evidence from Chinese Agricultural Markets. *Sustainability and Environmental Management*, 18(3), 265-280.
10. Yang, X., & Fu, X. (2019). The Impact of COVID-19 on E-commerce-driven Agrilogistics: Challenges and Adaptations. *Journal of Supply Chain Management*, 40(1), 89-104.

III. MINTAQA VA TARMOQLAR IQTISODIYOTI

УДК: 631.115.1

АХОЛИНИ ҚИШЛОҚ ХО‘ЖАЛИГИ МАHSULOTLARI БИЛАН ТА‘МИНЛАШДА ДЕҲҚОН ХО‘ЖАЛИКЛАРИДАГИ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЕТИШ YO‘LLARI

Ochilova Maftuna Toshpo‘lat qizi –
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti tayanch doktoranti

ПРОБЛЕМЫ В ДЕХКАНСКИХ ХОЗЯЙСТВАХ С ОБЕСПЕЧЕНИЕМ НАСЕЛЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИЕЙ И ПУТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ

Очилова Мафтунa Тошпулат кизи - докторант
Каршинского инженерно-экономического института

PROBLEMS IN FARMS WITH PROVIDING THE POPULATION WITH AGRICULTURAL PRODUCTS AND WAYS TO ELIMINATE THEM

Ochilova Maftuna Toshpulat kizi - doctoral student
Karshi Engineering and Economic Institute

Annotatsiya. Ushbu maqolada qishloq xo‘jaligida tadbirkorlik bilan shug‘ullanuvchi – dehqon xo‘jaliklari, ularning faoliyatiga doir islohotlar va mavjud muammolar haqida yozilgan. Maqolada dehqon xo‘jaliklarining qishloq xo‘jaligidagi ulushi va muammolarni bartaraf etish yo‘llari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: agrar soha, qishloq xo‘jaligidagi tadbirkorlik, agrobiznes, dehqon xo‘jaliklari, tomorqa yer egalari.

Аннотация. В данной статье речь идёт о предпринимательской деятельности сельского хозяйства - крестьянских (дехканских) хозяйствах, а также о реформах и существующих проблемах и их решений. В статье анализируется доля и важнейшая роль в сельском хозяйстве дехканских хозяйств.

Ключевые слова: аграрный сектор, предпринимательство в сельском хозяйстве, агробизнес, дехканское хозяйство, землевладелец

Annotation. This article deals with entrepreneurial activities in agriculture - peasant (dekhkan) farms, as well as reforms and existing problems and their solutions. The article analyzes the share and the most important role in agriculture of dekhkan farms,

Key words: agricultural sector, entrepreneurship in agriculture, agribusiness, dekhkan farming, landowner

1. KIRISH

Qishloq xo‘jaligida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar aholi ehtiyojini qondiradigan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari bilan ta‘minlashga qaratilgani bilan belgilansa, yana bir tomondan dehqon xo‘jaliklarini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Chunki, dehqon xo‘jaliklarini rivojlanishi qishloq aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish va daromad olish manbai bo‘lsa, qayta ishlovchi korxonalar uchun xomashyo yetkazib berishda, davlat uchun aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlashda va agrar tarmoqni barqaror rivojlantirishida muhim rol o‘ynaydi. Bugungi kunda

dehqon xo‘jaliklari aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash, qishloq aholisi bandligi va daromadlarini oshirish kabi qator muhim iqtisodiy-ijtimoiy vazifalarni bajarmoqda.

Mamlakatimizda oziq-ovqat ta‘minoti barqarorligini saqlashda dehqon xo‘jaligining o‘rni yuqori bo‘lganligi bois, ushbu xo‘jalik yurituvchi subyektlarini rivojlantirish bo‘yicha keng miqyosda islohotlar olib borilmoqda. Ammo “dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ishonchli himoya qilishda, tizimda bozor mexanizmlarini joriy etishda, ...qishloq

xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmlarini barqaror oshirib borishda hamda yer maydonlaridan samarali foydalanishda qator muammo va kamchiliklar kuzatilmoqda" [1].

Shu sababli, "tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini izchil rivojlantirish, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, agrar sektorning eksport salohiyatini sezilarli darajada oshirish" [2] singari masalalar ustuvor vazifa qilib belgilab olindi.

Mazkur vazifalarni amalga oshirish dehqon xo'jaliklarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish faoliyatini rivojlantirish zarurligini ko'rsatmoqda.

2. MAVZUGA OID ADABIYOT-LAR SHARHI

Qishloq xo'jaligida kichik biznes va oila-viy tadbirkorlik, uning tarkibidagi dehqon xo'jaliklari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha xorijlik olimlardan A.V.Chayanov, G.I.Shmelev, A.I.Shapochnikov, S.A.Belozyorov, YE.Budko, A.Bobok, V.Jerebin, A.Romanov, I.G. Kopanev, G.V.Chubukov, A.Rasskazov, Z.I. Kalugina, T.P.Antonova, Z.Temirova, P.N. Sizova, Y.S.Balandin, O.S.Belokrilova, A.Oleynik, G.A.Kaliyev, L.Abalkin, N.Utukin, S.Pirogov va boshqalarning asarlari va ilmiy tadqiqot ishlari natijalari muhim sanaladi.

O'zbekistonda agrar iqtisodiyotda dehqon va fermer xo'jaliklari faoliyatini rivojlantirish va samaradorligini oshirish yuzasidan A.O'lmasov, B.B.Berkinov, A.M.Jo'rayev, B.T.Salimov, R.X.Husanov, O.Zokirov, S.G'afurov, O'P. Umurzoqov, N.S.Xushmatov, Q.A.Choriyev, S.Hoshimov, O.Mahmudov, N.M.Narzullayev, X.R. Yoqubova, S.N.Usmonov, Y.T.Dodobayev, R.Hakimov, M.CH.Qosimov, R.X.Ergashev, Z.S.Shoxo'jayeva, B.F.Sultanov, A.A. Absamatov, U.Q.Ahmedov va boshqalar ilmiy izlanishlar olib borganlar.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada tizimli yondashuv, ilmiy abstraksiyalash, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyoslash, monografik kuzatuv,

statistik guruhlash, so'rovnoma, matematik modellashtirish usullaridan foydalanilgan.

4. ASOSIY TAHLIL VA NATIJALAR

Dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalariining mamlakat agrar tarmog'idagi o'rni va nufuzi kundan-kunga ortib bormoqda. Statistik ma'lumotlarga qaraganda, 2021 yilning 9 oyining o'zidayoq pandemiyaga qaramasdan qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi mahsulot (xizmat) larining umumiy hajmi 180,1 trln so'mni tashkil qilib, YAIM tarkibida ushbu sohaning ulushi 25,7 foizga yetdi. Respublika bo'yicha eng ko'p dehqon xo'jaligi mahsulotlari Samarqand viloyatida yetishtirilgan.

Ushbu davr mobaynida ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmi 174 trln so'mni, shu jumladan, dehqonchilik mahsulotlari – 84,3 trln so'mni, chorvachilik mahsulotlari – 89,7 trln so'mni tashkil qildi.

Xo'jalik toifalari bo'yicha qishloq xo'jaligi mahsulotlari umumiy hajmining 72,3 foizi – dehqon xo'jaliklariga, 24,7 foizi – fermer xo'jaliklariga, 3 foizi – qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to'g'ri keldi. Barcha hududlarda eng yuqori ko'rsatkichlar dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklariga to'g'ri kelishi kuzatilyapti.

Tahlillarga ko'ra, o'tgan yillar mobaynida o'tkazilgan davlatimizning siyosati, aynan dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari rivojlantirishga doir chora-tadbirlar natijasida respublikamiz bo'yicha 2020 yilda 2000 yilga nisbatan dehqon xo'jaliklari soni 3243,6 ming tadan 5100 ming taga, ekin maydoni esa 401,5 ming gektardan 484,2 ming gektarga, ya'ni qariyb 21 foizga oshgan. Dehqon xo'jaliklari soniga mos ravishda to'g'ri keladigan ekin maydoni ulushi 2000 yilda o'rtacha 0,12 gektarni tashkil qilgan bo'lsa, 2019 yil ushbu ko'rsatkich o'rtacha 0,10 gektarga kamaygan.

Tahlil qilingan yillarda dehqon xo'jaliklari ekin maydonlarining tarkibida ham o'zgarishlar kuzatilgan. Ya'ni, 2020 yilda respublika bo'yicha donli ekinlar maydoni 2000 yilga nisbatan 7,6 foizga oshgan. Ammo jami ekin maydoniga nisbatan ushbu yillarga mos ravishda 48,7 foizdan 43,5 foizga kamaygan. Texnik ekinlar esa 2019 yilda 2000 yilga

nisbatan 74,2 foizga kamaygani holda, 2000 yilda jami ekin maydonining 1,7 foizini egallagan bo'lsa, 2019 yilda ushbu ko'rsatkich 1,1 foizga kamaygan.

Ushbu o'zgarish mamlakatimizda olib borilayotgan oziq-ovqat xavfligini ta'minlash

maqsadida meva-sabzavotchilik, bog'dorchilik va polizchilik borasida davlatimiz hukumati tomonidan qo'shimcha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi bilan izohlanadi (1-jadval).

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi dehqon xo'jaliklarida ekin maydonlari tarkibi bo'yicha o'zgarish dinamikasi (ming ga hisobida) [3]

Ko'rsatkichlar	Y i l l a r					2020 y 2000 y.ga nisbatan, %da
	2000	2005	2010	2015	2020	
Jami ekin maydoni, shundan:	401,5	441,9	471,5	477,1	483,1	120,3
1. Don ekinlari	195,4	208,2	217,6	211,8	210,4	107,6
<i>jamiga nisbatan, %</i>	<i>48,7</i>	<i>47,1</i>	<i>46,1</i>	<i>44,4</i>	<i>43,5</i>	<i>x</i>
2. Texnik ekinlari	7,0	10,1	8,0	6,2	5,2	74,2
<i>jamiga nisbatan, %</i>	<i>1,7</i>	<i>2,3</i>	<i>1,8</i>	<i>1,3</i>	<i>1,1</i>	<i>x</i>
3. Kartoshka	40,8	50,0	54,3	64,5	68,6	169,8
<i>jamiga nisbatan, %</i>	<i>10,2</i>	<i>11,3</i>	<i>11,5</i>	<i>13,5</i>	<i>14,2</i>	<i>x</i>
4. Sabzavotlar	86,7	99,8	112,6	125,0	130,5	150,5
<i>jamiga nisbatan, %</i>	<i>21,6</i>	<i>22,6</i>	<i>23,9</i>	<i>26,2</i>	<i>27,1</i>	<i>x</i>
5. Oziqbop poliz	15,5	16,7	20,4	25,4	27,1	174,8
<i>jamiga nisbatan, %</i>	<i>3,8</i>	<i>3,8</i>	<i>4,3</i>	<i>5,4</i>	<i>5,6</i>	<i>x</i>
6. Ozuqa ekinlari	56,1	57,1	58,6	44,2	41,3	73,6
<i>jamiga nisbatan, %</i>	<i>14,0</i>	<i>12,9</i>	<i>12,4</i>	<i>9,2</i>	<i>8,5</i>	<i>x</i>

Ammo, 2000 yilda jami ekin maydonining 14,0 foizi (56,1 ming ga)da ozuqa ekinlari joylashtirilgan bo'lsa, 2020 yilga kelib bu ko'rsatkich 8,5 foizga (41,3 ming ga) kamaygan.

Ushbu holat mamlakatimizda chorvachilikni rivojlantirishga to'siq bo'layotgan muammolardan biri bo'lib hisoblanadi.

Ushbu davr mobaynida mahsulot ishlab chiqarish hajmi bo'yicha deyarli barcha mahsulot turlari bo'yicha o'sish kuzatilgan. Ya'ni, ushbu davrda don va dukkakli don ishlab chiqarish 1,9 martaga, kartoshka 4,2 martaga, sabzavotlar 3,6 martaga, poliz mahsulotlari 4,1 martaga, meva va rezavorlar 3,5 martaga, uzum – 4,2 martaga oshgan bo'lsa, chorvachilik mahsulotlaridan sut ishlab chiqarish 2,9 martaga, tuxum – 5,7 martaga, jun – 2,6 martaga, asal – 6,7 martaga oshgan (2-jadval).

Ammo dehqon xo'jaliklari yetishtirgan mahsulotlarini to'g'ridan-to'g'ri bozorlarda sotib, ko'zlagan daromadlarini olmaydilar.

So'rovnomaga natijalaridan xulosa qilindanda, *birinchidan*, yer maydoni va ekin turlari qancha ko'p bo'lsa, xo'jalik shuncha ko'p daromad olish mumkin. *Ikkinchidan* esa, dehqon xo'jaliklarining ixtisoslashuvi yuqori daromad olishga ta'sir etgan. Masalan, Qashqadaryo viloyatining Kitob, Shaxrisabz va Nishon tumanlarida 0,2-0,3 ga yer maydoniga ega dehqon xo'jaligi tomonidan aholi talab darajasi yuqori bo'lgan malina, qulupnay, smorodina, anor kabi mevalar yetishtirilgan va bular xo'jaliklar xarajatini qoplab, har bir oila a'zosiga o'rtacha 950,5 ming so'mdan daromad keltirishga sabab bo'lgan [4].

2-jadval

O‘zbekiston Respublikasi dehqon xo‘jaliklarida asosiy qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasi [3]

№	Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari nomi	O‘lchov birligi	Yillar					2020 yil 2000 yilga nisbatan o‘zgarishi
			2000	2005	2010	2015	2020	
1.	Don va dukkaklikli don	ming t.	758,5	1123,0	1278,8	1482,9	1436,6	1,9 marta
2.	Kartoshka	ming t.	585,5	850,8	1346,4	2043,2	2432,3	4,2 marta
3.	Sabzavotlar	ming t.	1982,7	2716,0	4086,2	6584,7	7162,0	3,6 marta
4.	Poliz	ming t.	286,8	376,5	566,6	915,3	1158,7	4,1 marta
5.	Meva va rezavorlar	ming t.	466,1	566,5	1182,7	1429,4	1620,1	3,5 marta
6.	Uzum		205,8	299,5	582,6	711,1	860,9	4,2 marta
7.	Go‘sh (tirik vaznda)	ming t.	769,4	1002,4	1389,2	1920,7	2238,7	2,9 marta
8.	Sut	ming t.	3401,9	4409,2	5927,8	8635,3	10018,6	2,9 marta
9.	Tuxum	mln. dona	751,8	1165,8	1775,5	3105,5	4294,0	5,7 marta
10.	Jun (fizik vaznda)	ming t.	11,8	15,9	22,0	30,8	30,6	2,6 marta
11.	Asal	tonna	1254,5	1650,6	2523,5	6714,6	8467,2	6,7 marta

So‘rovnomada ishtirok etgan respondentlar shuningdek mavjud muammo sifatida quyidagilarni qayd etishgan:

– dehqon bozorlarining dehqon xo‘jaliklaridan uzoq masofada joylashgani sababli yo‘l xarajatlarining yuqoriligi;

– tuman markazlari va shaharlardagi bozorlarga mahsulot sifatining buzilib, narxi 2-3 barobar tushib ketishi;

– mahsulotlarni tashish uchun ularga transport vositalarining yetishmasligi;

– mavjud chorva mollari talab etiladigan ozuqa bilan ta‘minlashgagi muammolar, ya‘ni ozuqaning qimmatligi va sifat jihatdan talabga javob bermasligi va h.k.

Ayniqsa, 0,25-0,35 ga yer maydoniga ega dehqon xo‘jaliklari ham ozuqa, ham meva-sabzavot hamda poliz mahsulotlarini yetishtirish uchun yetarli emasligini, chorvachilik mahsulotlarining asosiy qismini yetishtirishlariga qaramay, chorva mollari yem-xashak bazasini mustahkamlash masalasiga e‘tibor kam ekanligini ko‘rsatib o‘tishgan. Ushbu xo‘jaliklar tomonidan go‘sh va sutning 90 foizidan ortig‘ini yetish-

tirayotgan bir vaqtda, ularga ajratilgan umumiy ozuqa maydoni juda kam ko‘rsatkichga ega (17,2 foiz). Bundan tashqari omuxta yem sotib olish ham qimmatga tushmoqda. So‘rovnomada ishtirok etganlarning 26 foizi yem-xashak yetmasligini, 36 foizi yem narxining juda balandligi, 21 foizi mahalliy yemlarni o‘ta sifatsiz ekanligi, 17 foizi ozuqa uchun ekin maydonlarining umuman yo‘qligi ko‘rsatib o‘tilgan [5]. Shuningdek, bir nechta dehqon xo‘jaliklari ko‘rsatayotgan muammolardan yana biri nobud bo‘ladigan mahsulotlari narxining keskin tushib ketishidir. Ular narxining tushishiga sabab – logistik tamoyillarga binoan faoliyat yurituvchi transport tizimining yaratilmaganligidir.

5. XULOSA VA TAKLIFLAR

Bunday qishloq xo‘jaligi mahsulotlariga pomidor, qulupnay, bodring, baqlajon, uzum kabilar kiradi. Demak bu masalani ham ilmiy asosda hal etish kerak. Maxsus taralar, qutilar, brendlar yaratilishi maqsadga muvofiqdir. Muammolarni bartaraf etish uchun quyidagilar taklif etiladi:

- dehqon xo'jaligi yetishtirgan mahsulotlarning tovarlilik darajasini oshirish;

- dehqon xo'jaliklari yetishtirgan mahsulotlarni aholi gavjum joylar, bozorlarga sifatli yetkazish uchun logistik transport tizimini yo'lga qo'yish va takomillashtirish;

- boshqa korxonalarining mustahkam integratsion aloqalar o'rnatish;

- zaruriy resurslar bilan ta'minlash va yetishtirilgan mahsulotlarni dehqon xo'jaliklari uchun qulay bo'lgan sharoitlarda sotishga erishish muhim ahamiyat kasb etadi [6].

Agrar tarmoqda ishlab chiqarish kuchlarining past darajada rivojlanganligi va yetarli darajada ijtimoiy ko'rinishga kela olmaganligi aholini zaruriy assortimentda va yetarli miqdorda qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash imkoniyatini bermaydi. Aholi sonining tobora ortib borishi va o'z navbatida, oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning ham ortib borishi kabi obyektiv sabablar tufayli dehqon xo'ja-

liklarini istiqbolda rivojlantirishga zaruriyat mavjud.

Ta'kidlash joizki, bugungi kunda dehqon xo'jaliklari uchun aniq tartibga solingan, qulay ta'minot tizimi mavjud emas. Dehqon xo'jaliklarini zaruriy resurslar bilan ta'minlash asosan xususiy shaxslar tomonidan amalga oshirilmoqda. Bu esa, ularning sifatli resurslarni olishga bo'lgan imkoniyatining cheklanishiga olib kelmoqda.

Yuqoridagi muammolarni hal etmay turib, istiqbolda dehqon xo'jaliklarini rivojlantirishning iloji yo'q. Ushbu muammoni hal etishning asosiy yo'llaridan biri mamlakat, viloyat bo'yicha dehqon xo'jaliklarini zaruriy resurslar bilan ta'minlash ishlari bilan shug'ullanuvchi alohida ta'minot – servis xizmati tizimini tashkil etishdir. Shuning uchun fikrimizcha, joylarda bunday tashkilotlarni tashkil qilish orqali dehqon xo'jaliklariga yaqindan amaliy yordam ko'rsatilgan bo'ladi va dehqon xo'jaliklari o'zlarida tug'ilgan har bir muammoni ushbu tashkilotlar orqali hal etishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qishloq xo'jaligi ekin maydonlaridan samarali foydalanish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5199-sonli farmoni, 2017 yil 9 oktabr.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi-ni yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli farmoni, 2017 y., 7 fevral.

3. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

4. Самиева Г.Т. ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МАҲСУЛОТЛАРИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ //Инновацион технологиялар. – 2020. – №. 3 (39).

5. Toxirovna S. G. Dehkan Farm-Services To Sustain Food Supply //Academic Journal of Digital Economics and Stability. – 2021. – Т. 6. – С. 1-5.

6. Samiyeva G. Dehqon xo'jaliklarini tadqiq etishning nazariy asoslari //Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – 2021. – №. 6. – С. 171-176.

УДК 631.638:339

USE OF INNOVATIVE BEE TECHNOLOGY IN THE PRODUCTION OF PLANT PRODUCTS

J. P. Pirimkulov – doctoral student of KIEI

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕРЕДОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ВЫРАЩИВАНИИ РАСТИТЕЛЬНОЙ ПРОДУКЦИИ

Ж.П.Пиримкулов – докторант КИЭИ

O‘SIMLIKCHILIK MAHSULOTLARINI YETISHTIRISHDA INNOVATSION ASALARI TEXNOLOGIYALARINI QO‘LLASH

J.P.Pirimkulov – QarMII tayanch doktoranti

Annotation. In this article, the ways of using bee technology in the cultivation of plant products and thereby achieving high efficiency, as well as its specific aspects, were considered by the author. Suggestions and recommendations were also made in this direction.

Key words: agriculture, plant breeding, innovation, bee technology, soil quality, food, productivity, pollination, resource, need, agrotechnics.

Аннотация. В данной статье автором были рассмотрены способы использования пчелиной технологии при выращивании растительной продукции и достижения за счет этого высокой эффективности, а также ее специфические аспекты. В этом направлении также были высказаны предложения и рекомендации.

Ключевые слова: сельское хозяйство, разведение растений, новаторство, пчелиная технология, качество почвы, пища, производительность, опыление, ресурс, необходимость, агротехника.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘simlikchilik mahsulotlarini yetishtirishda asalari texnologiyasini qo‘llash va shu orqali yuqori samaradorlikka erishish yo‘llari hamda o‘ziga xos jihatlari muallif tomonidan ko‘rib chiqildi. Shuningdek, ushbu yo‘nalish bo‘yicha taklif va tavsiyalar berildi.

Kalit so‘zlar: qishloq xo‘jaligi, o‘simlikchilik, innovatsiya, asalari texnologiyasi, tuproq sifati, oziq-ovqat, hosildorlik, changlatish, resurs, ehtiyoj, agrotexnika.

1. INTRODUCTION

According to a United Nations study, the demand for food will increase by 70 percent by 2050 in line with rapid population growth. This means that in the future, the food needs of almost 10 billion people will have to be met [1]. As environmental and climate changes are difficult to predict, we must turn to innovations in agricultural technology. We don't have to wait a few decades to see how innovative agricultural solutions will affect human life in the future. We are required to use the latest technologies that change the way farmers grow, transport, store and manage their products, making it our primary goal to maximize productivity and save resources at their expense.

2. ANALYSIS OF LITERATURE ON THE TOPIC

“In the world, one of the main reasons for the increasing development of the plant breeding industry is the use of high-level

equipment and advanced technologies, because the economic strategy of developed countries is aimed at the development of innovative processes” [2]. For example, “90 percent of GDP growth in the countries of the European Community is due to innovative activities. Labor productivity accounts for 70% of economic growth, and innovative technologies account for 30%” [3]. According to the analysis, the amount of innovations in the agricultural sector of Uzbekistan is 1-2% of the total gross domestic product [4]. This situation requires the development of scientific-methodical bases of innovations in the cultivation of plant products, systematic research on the scientific-theoretical and methodological aspects of these processes.

The content of innovations in the production of plant products, its specific features are reflected in the concept of innovation. It should be noted that this concept is given different definitions both in the works

of foreign scientists and in the works of our country's scientists.

According to E.M. Rogers, "innovation is anything that is perceived as new by a person or another person who receives it, regardless of the objective novelty of the idea or thing"[5].

According to Gybenz, "innovation is the application of ideas to production, processes, services, marketing systems, or management, whether they are used for products or not" [6].

According to P. Jervis, "innovation is a complex process and each innovation attempt has its own factors"[7].

According to the definitions of innovation in the economic literature, it is recommended to be divided into three groups: "the authors of the first group recognize innovation as a process, the scientists of the second group express it as a final result, and the scientists of the third group describe it as a set of measures in all directions they look" [8].

According to J. Brillman, "innovation is the application of a creative idea that contributes to the development of the company and allows it to solve the problems posed by competitors" [9].

According to the American scientist N. Wiener, "innovation is the result of a thorough and comprehensive search for knowledge by a group of qualified scientists" [10].

According to J. Schmookler, it is defined as "activity aimed at discovering new and useful knowledge about products and processes"[11].

According to D.Archibugi, "innovation means productivity, international trade volume, competitiveness of products, differential economic growth in countries and the causal variable of the growth of dynamics of social systems" [12].

3. RESEARCH METHODOLOGY

The article uses methods of scientific abstraction, analysis and synthesis, induction and deduction, comparison, monographic observation, statistical grouping, and survey. The data of this research is obtained from official sources, relying on the results of the comparative analysis of the scientific and theoretical views of the famous economists on agricultural production, summarizing foreign

experiences, conducting monographic studies and surveys. In-depth study of the role of innovations in the sustainable development of the economy was achieved.

4. ANALYSIS AND RESULTS

Currently, the developed countries of the world are trying to use bees effectively to achieve high productivity in agriculture and thereby achieve great results. Because these insects can control crops through natural pollination of plants and replace chemical drugs with an environmentally safe and crop protection system and increase productivity, therefore agriculture that helps to protect bees and increase their pollination ability are introducing more innovations in hive technology and are using commercially bred bees in this direction. The system does not require water spraying or the use of tractors. Instead, a scientifically engineered beehive allows bees to travel across a field to pollinate and protect certain plants by spraying pest-fighting powders on their feet.

This innovation in agricultural technology will help improve sustainable farming, yield and soil quality. Suitable for many crops that require chemical solutions, including cotton, greens, sunflowers, apples and tomatoes, it works for all sizes of farms and ranches.

In the process of statistical monitoring, we researched several farmers and peasant farms in Yakkabog District, Kashkadarya Region, and the data showed that the productivity of cotton and grain production, which consists of healthy bee technology, is up to 37%, the productivity of vegetable production is up to 36%, and the productivity of horticulture and viticulture is up to 36%. up to 25 percent, it became known that it increased. It is close to the field, provided that the farmers and the peasants are engaged in beekeeping farms, in agreement with the households of the farm, to leave the seasonal crops for raising bees and to provide certain information for each beehive. They follow this process until the bees are placed in places and the bees collect honey and pollinate the plants. Bees collect honey and pollinate it. So, this method of farming helps to restore crop productivity.

Table 1.

Difference indicators of agricultural products grown by traditional and bee technology in Yakkabog district [14]

Farmer (peasant) farm name	total area, ha	direction	2021			2022		
			productivity of land without beehives (hectare, sotix)/hundred	productivity of beehive lands (hectare, sotix)/centner	difference (percent +/-)	productivity of land without beehives (hectare, sotix)/hundred	productivity of beehive lands (hectare, sotix)/centner	difference (percent +/-)
Tursunov Shoxrux	0,35	vegetable farming	260	340	31	263	341	30
Maxmatqosim Dilshodbek	51	cotton and grain	27	35	30	26	36	38
Qahramon Mirziyo	52,4	cotton and grain	28	37	32	27	37	37
Jumanov Normurod	0,4	vegetable farming	241	328	36	248	335	35
Yuqori sifat innovatsion qurilish	17	vegetable farming	254	341	34	251	324	29
Darman-farm	171	horticulture and grapes	89	108	21	91	114	25

In order to widely spread this foreign experience to our country and to widely introduce the practice of bee pollination to increase the productivity of agricultural crops, the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated June 12, 2023 “On additional measures to support the beekeeping network and pollination of agricultural crops with bees” [13] was adopted. According to it, it is planned to implement the following measures:

- to increase cotton productivity in 2023 on an area of 200,000 hectares, use agrotechnics of cotton pollination with bees;

- in 2023-2024, to increase the number of bee families, to organize provision of bee pollination services to increase the productivity of agricultural crops;

- training of qualified specialists who provide the service of pollination of agricultural crops with bees;

- further improvement of agrotechnics of bee pollination of agricultural crops and its application;

- development of recommendations for solving problems in this regard;

- promoting best practices in beekeeping by inviting qualified specialists and scientists from countries with developed beekeeping;

- the importance of using agrotechnics of bee pollination in cotton fields and intensive fruit orchards at the “Farmers' School”, its economic effect, the effect on the increase in the yield and quality of agricultural crops, and the use of experiences in foreign countries with developed beekeeping industry in this regard. It is decided to organize training courses for cotton-textile clusters, farms and intensive orchard owners. Also, in the decision, in 2023, cotton-textile clusters in the Kashkadarya region will make 19,500 hectares of cotton-textile agro-techniques, and 39,000 beehives will be placed there.

5. CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

In today's developed era, in order to meet the high level of the population's demand for food, it is necessary to implement the production of products in agriculture through

innovative ways. Because innovative solutions are the most effective considering the scarcity of resources and the limitlessness of people's needs.

Therefore, it is recommended to use the above-mentioned bee technology in farmers and peasant farms in order to increase the yield of crops in agriculture and get several harvests in one growing season. In this case, the

average yield can be increased by 35-40% and the condition of the land can be maintained by minimizing the use of chemical drugs. For this, farmers and peasant farms make a mutual agreement with the beekeeping population, and in exchange for paying a certain amount of contribution for each beehive, the beekeepers, as well as their own farms, contribute significantly to increasing their income.

REFERENCES:

1. <https://masschallenge.org/articles/agriculture-innovation/>
2. Ш.Ольга. Теоретико-методологическая основа инновационного развития экономических систем
3. Савенко В. Г. Формирование системы освоения инноваций в сельском хозяйстве. (теория, методология, практика). Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. Москва. 2005. 338 стр
4. Хамраева S.N. Qishloq infratuzilmasini innovatsion rivojlantirish. Monografiya - Toshkent: 2017 – 73 bet
5. Rogers, E.M. (2003). Diffusion of innovations (5th ed.). New York: Free Press
6. www.sciencedirect.com Procedia Technology 1 (2012) 535-bet
7. Jervis, P. (1972). Innovation in electron-optical instruments. Two British case histories. *Research Policy*, 1(2): 174-207. DOI: [https://doi.org/10.1016/0048-7333\(72\)90017-0](https://doi.org/10.1016/0048-7333(72)90017-0)
8. Кирьяков А.Г., Максимов В.А. Основы инновационного предпринимательства. – Ростов на Дону: Феникс, 2002.- с. 12.
9. Brilman, J. (2002). Nowoczesne koncepcje i metody zarzadzania. PWE, Warszawa
10. Wiener, N. (1954). *The human use of human beings: Cybernetics and society*. Boston, Massachusetts, United States of America: Da Capo Press
11. Schmookler, J. (1957). Inventors past and present. *The Review of Economics and Statistics*, 39(3): 321-333. DOI: <https://doi.org/10.2307/19266048>
12. Archibugi, D. (1988). In search of a useful measure of technological innovation (to make economists happy without discontending technologists). *Technological Forecasting and Social Change*, 34(3): 253-277. DOI: [https://doi.org/10.1016/0040-1625\(88\)90071-6](https://doi.org/10.1016/0040-1625(88)90071-6)
13. <https://lex.uz/docs/> “Decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan “On additional measures to support the beekeeping network and pollination of agricultural crops with bees”. 12.06.2023 №239
14. J.Pirimqulov. Qashqadaryo viloyatida o‘simlikchilik tarmog‘ining samaradorlik ko‘rsatkichlari tahlili // Agroiqtisodiyot, OAK jurnali, 2023 02-soni, 32-34-b.

UDK 338.2

ZAMONAVIY IQTISODIYOTDAGI AGLOMERATSIYALAR: ROLI VA AHAMIYATI**Xidoyatova Nigora Shorakibovna** - Qarshi xalqaro universiteti
“Aniq fanlar” kafedrasida katta o‘qituvchisi**АГЛОМЕРАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИКЕ: РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ****Хидоятова Нигора Шоракибовна** - старший преподаватель
кафедры точных наук Каршинского Международного университета**AGGLOMERATIONS IN THE MODERN ECONOMY: ROLE AND SIGNIFICANCE****Xidoyatova Nigora Shorakibovna** - Senior lecturer of the department
Exact Sciences of the Qarshi International University

Аннотация. Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy dunyoda urbanizatsiya jarayoni sodir bo'lmoqda, bu esa aglomeratsiyalarning shakllanishiga olib keladi – iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy aloqalar bilan birlashtirilgan bir nechta aholi punktlaridan iborat yirik shahar tuzilmalaridir. Aglomeratsiyalar mamlakat va mintaqaning iqtisodiyoti, ijtimoiy sohasi va infratuzilmasini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Калит so'zlar: urbanizatsiya, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy aloqalar, ijtimoiy sohasi, mintaqaning iqtisodiyoti, iqtisodiy o'sish, innovatsion klister, infratuzilma, innovatsion ekotizimlar, biznes xizmatlari.

Аннотация. В данной научной статье показано, что в современном мире происходит процесс урбанизации, который приводит к образованию агломераций – крупных городских образований, состоящих из нескольких населенных пунктов, объединенных экономическими, социальными и культурными связями. Агломерации играют важную роль в развитии экономики, социальной сферы и инфраструктуры страны и региона.

Ключевые слова: урбанизация, экономические, социальные, культурные связи, социальная сфера, экономика региона, экономический рост, инновационный кластер, инфраструктура, инновационные экосистемы, бизнес-услуги.

Annotation. In this scientific article, the process of urbanization is taking place in the modern world, which leads to the formation of agglomerations – large urban structures consisting of several settlements, united by economic, social and cultural ties. Agglomerations play an important role in the development of the economy, social sphere and infrastructure of the country and region.

Keywords: urbanization, economic, social, cultural relations, social sphere, economy of the region, economic growth, innovation cluster, infrastructure, innovative ecosystems, business services.

1. KIRISH

Aglomeratsiya urbanizatsiyaning asosiy jarayonlaridan biridir. Bu bir nechta aholi punktlarining bitta yirik shahar markaziga birlashmasidan iborat. Bu iqtisodiy o'sish, klasterlarni shakllantirish, infratuzilma va ijtimoiy xizmatlarni rivojlantirish, investitsiyalar va iste'dodlarni jalb qilish kabi turli omillar tufayli yuzaga kelishi mumkin [1].

Aglomeratsiya iqtisodiyot va jamiyat uchun ko'plab afzalliklarga ega bo'lishi mumkin, masalan:

- Iqtisodiy o'sish: aglomeratsiya ishlab chiqarish, ilmiy va ta'lim muassasalarining konsentratsiyasi tufayli iqtisodiy o'sishga yordam beradi.

- Innovatsiya va texnologiya: aglomeratsiyalar innovatsiyalar va texnologik rivojlanish markazlariga aylanib, yangi ish o'rinlari yaratish va investitsiyalarni jalb qilish imkonini beradi.

- Infratuzilma: aglomeratsiyalar transport, energetika, telekommunikatsiya va kommunal xizmatlarni rivojlantirishni rag'batlantiradigan rivojlangan infratuzilmani talab qiladi.

- Ijtimoiy xizmatlar: aglomeratsiyalar ta'lim, sog'liqni saqlash, sport va madaniyat kabi turli xil ijtimoiy xizmatlarni taqdim etadi.

- Boshqarish: aglomeratsiyalarni boshqarish kamroq resurslarni talab qiladi va samaraliroq bo'lishi mumkin [2].

2. MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Zamonaviy iqtisodiyotdagi aglomeratsiyalar: roli va ahamiyatini ishlab chiqishda Max C. Keilbach, Edward L. Glaeser, Danlin Y. kabi olimlarning ilmiy asarlari muhim ahamiyatga ega. Ular mintaqaviy o'sish sur'atlarining dinamikasini ko'rib chiqayotganda, odatda fazoviy agregatlar bo'yicha o'sish yaqinlashuvini kuzatadi. Ushbu olimlar ushbu jumboqni o'rganish uchun turli xil yondashuvlarni taklif qiladi. O'sish nazariyasi va yangi iqtisodiy geografiya yondashuvlarini birlashtirgan rasmiy model shuni ko'rsatadiki, fazoviy bilimlarning to'kilishi bu xatti-harakatning harakatlantiruvchi kuchi bo'lishi mumkin. O'zboshimchalik bilan bir qator hududlarni tahlil qilish uchun model mahalliy rekursiv simulyatsiya vositasi - uyali avtomatika bo'yicha amalga oshiriladi. Avtomatning turli xil yugurishlaridan konvergenstsiya regressiyalari avvalgi topilmalarni tasdiqlaydi. Nihoyat, fazoviy bilimlarning tarqalishi sinovdan o'tkaziladi. Regressiyalar fazoviy bilimlarning to'kilishi uchun kuchli dalillar beradi. Barcha tegishli adabiyotlar va fazoviy ekonometrik usullar o'rganiladi [3].

3. TADQIQOTLAR METODOLOGIYASI

Maqolada tizimli yondashuv, ilmiy abstraksiyalash, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyoslash, monografik kuzatuv, statistik guruhlash, so'rovnomma, matematik modellashtirish usullaridan foydalanilgan

4. ASOSIY NATIJALAR VA TAHLILLAR

Aglomeratsiya atrof-muhit muammolari, transport tirbandligi va ijtimoiy tengsizlik kabi ba'zi salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ushbu xavf va imko-niyatlarni hisobga olgan holda aglomeratsiya jarayonlarini boshqarish muhimdir [4].

1. Iqtisodiy o'sish va rivojlanish. Aglomeratsiyalar ishlab chiqarish, ilmiy va ta'lim muassasalarining konsentratsiyasi va qulay geografik joylashuvi kabi omillar tufayli iqtisodiy o'sish va rivojlanishga yordam beradi. Aglomeratsiyalarda yuqori darajadagi innovatsiyalar va texnologik rivojlanishni ta'minlaydigan yirik sanoat korxonalari, ilmiy va tadqiqot markazlari to'plangan. Bu yangi ish o'rinlari yaratish va investitsiyalarni jalb qilish

imkonini beradi, bu esa o'z navbatida iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

2. Klaster shakllanishi. Aglomeratsiyalar sanoat va innovatsion klasterlarni shakllantirish markazlari hisoblanadi. Klasterlar – bu bir yoki tegishli sohalarda ishlaydigan o'zaro bog'liq korxonalar, ilmiy-tadqiqot tashkilotlari, ta'lim muassasalari va boshqa sub'ektlar guruhlar. Klaster ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro ta'sir tufayli yangi texnologiyalar, mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqish va joriy etish, shuningdek, korxonalarining jahon bozoridagi raqobatbardoshligini oshirish imkonini beruvchi sinergik ta'sirga erishiladi [5].

3. Infratuzilmani yaxshilash. Aglomeratsiyalar aholining farovon hayoti va korxonalar faoliyatini ta'minlash uchun rivojlangan infratuzilmani talab qiladi. Natijada, aglomeratsiyalar transport, energetika, telekommunikatsiya va kommunal infratuzilmani rivojlantirishni rag'batlantiradi. Bu transport xarajatlarini kamaytirishga va aholining hayot sifatini yaxshilashga yordam beradi.

4. Ijtimoiy xizmatlarni rivojlantirish. Aglomeratsiyalar ijtimoiy xizmatlarni rivojlantirish va hayot sifatini yaxshilash uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Bu yerda turli xil ta'lim muassasalari, sog'liqni saqlash markazlari, sport inshootlari, madaniy va ko'ngilochar joylar mavjud. Bularning barchasi aholining ta'lim darajasi, salomatligi va madaniyatini oshirishga yordam beradi, shuningdek, inson kapitalining rivojlanishini rag'batlantiradi [6].

5. Infratuzilma va boshqaruv xarajatlarini kamaytirish. Aglomeratsiyalarda aholi punktlarining ixcham joylashuvi tufayli yo'llar, ko'priklar, transport uzellari va kommunal tarmoqlar kabi infratuzilma ob'ektlarini qurish va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari kamayadi. Bundan tashqari, aglomeratsiyani boshqarish alohida shahar va aholi punktlarini boshqarishga qaraganda kamroq resurslarni talab qiladi.

6. Investitsiyalar va iste'dodlarni jalb qilish. Aglomeratsiyalar raqobatbardosh afzalliklari va yuqori rivojlanish darajasi tufayli investitsiyalarni jalb qiladi. Shuningdek, ular innovatsion loyihalar va sohalarni rivojlantirishga qodir iqtidorli

mutaxassislar va yosh kadrlarni jalb qilish markazlariga aylanmoqda [7]. Zamonaviy iqtisodiyotdagi aglomeratsiya iqtisodiy faoliyat va biznesning ma'lum bir geografik hududdagi konsentratsiyasini anglatadi. Ushbu hodisa iqtisodiy tahlil va siyosat ishlab chiqishda muhim rol va ahamiyatga ega:

– Hosildorlik va innovatsiya: aglomeratsiyalar ko'pincha samaradorlik va innovatsiyalarni oshirishga olib keladi. Firmalar va sanoat tarmoqlari birlashganda, ular bilimlarni to'kish, fikr almashish va malakali mehnat havzasidan foydalanishlari mumkin. Bu innovatsiya va raqobatbardoshlikni rivojlantiradi.

– O'lchov iqtisodiyoti: aglomeratsiyalangan hududlarda etkazib beruvchilar va mijozlarga yaqinlik o'lchov iqtisodiyoti orqali xarajatlarni tejashga olib kelishi mumkin. Firmalar transport xarajatlarini kamaytirish va ta'minot zanjiri boshqaruvini yaxshilash orqali resurslardan samaraliroq foydalanishlari mumkin.

– Inson kapitali: aglomeratsiyalar malakali va xilma-xil ishchi kuchini jalb qiladi, bu maxsus bilimlarni talab qiladigan sohalar uchun juda muhimdir. Ushbu iste'dod konsentratsiyasi inson kapitali rivojlanishining yuqori darajalariga olib kelishi mumkin.

– Infratuzilma va qulayliklar: hukumatlar ko'pincha iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash uchun aglomeratsiyalangan mintaqalardagi infratuzilma va qulayliklarga sarmoya kiritadilar [8]. Bunga yaxshilangan transport tarmoqlari, ta'lim muassasalari va madaniy takliflar kirishi mumkin.

– Urbanizatsiya va hayot sifati: aglomeratsiyalar ko'pincha urbanizatsiya bilan bog'liq bo'lib, sog'liqni saqlash, ta'lim, ko'ngil ochish va madaniy tadbirlardan yaxshiroq foydalanish tufayli hayot sifati yaxshilashga olib keladi.

– Ijobiy tashqi omillar: aglomeratsiyalar ijobiy tashqi ta'sirlarni keltirib chiqaradi, bu nafaqat ulardagi firmalarga, balki qo'shni mintaqalarga ham foyda keltiradi. Masalan, rivojlanayotgan texnologik markaz butun mahalliy iqtisodiyotni kuchaytirishi mumkin.

– Siyosat natijalari: aglomeratsiyalarning rolini tushunish siyosatchilar uchun juda

muhimdir. Ular mintaqaviy rivojlanish va iqtisodiy o'sishni muvozanatlashtirishga qaratilgan aglomeratsiyani rag'batlantirish yoki boshqarish siyosatini ishlab chiqishlari mumkin.

– Global raqobat: globallashtirilgan dunyoda aglomeratsiyalar global miqyosda bir-biri bilan raqobatlashadi. Silikon vodiysi kabi shaharlar va Uoll-Strit kabi moliyaviy markazlar global ahamiyatga ega bo'lgan yuqori raqobatbardosh aglomeratsiyalarga misoldir [9].

– Qiyinchiliklar: aglomeratsiyalar ko'plab afzalliklarni taklif qilsa-da, ular tirbandlik, yashash xarajatlarining oshishi va tengsizlik kabi muammolarga duch kelishadi. Foyda va muammolarni muvozanatlash barqaror o'sish uchun juda muhimdir.

– Chidamlilik: aglomeratsiyalar iqtisodiy barqarorlikni oshirishi mumkin. Turli sohalar va iste'dodlarning konsentratsiyasi mintaqalarga iqtisodiy tanazzulni yanada samarali o'tkazishga yordam beradi [10].

5. XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, aglomeratsiyalar zamonaviy iqtisodiyotda innovatsiyalar, mahsuldorlik va iqtisodiy o'sishni boshqarish orqali hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ularning ahamiyatini tushunish va ularning rivojlanishini boshqarish siyosatchilar va korxonalar uchun juda muhimdir. Aglomeratsiyalar iqtisodiy o'sish, infratuzilmani rivojlantirish, hayot sifatini yaxshilash va investitsiyalarni jalb qilish orqali [11] zamonaviy iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydi, afzalliklari tufayli aglomeratsiya jarayonlari faol rivojlanishda davom etmoqda va kelajakda ularning ahamiyati yanada oshadi. Zamonaviy davrda aglomeratsiyalar nafaqat iqtisodiy faoliyatning geografik konsentratsiyasi; ular iqtisodiy o'sish, innovatsiyalar va raqobatbardoshlikning dvigatellari. Ularning samaradorlik, bilim almashish, resurslar va bozorlarga kirishni osonlashtirishdagi roli zamonaviy iqtisodiyotlarning rivojlanishi va gullab-yashnashi uchun ajralmas hisoblanadi. Urbanizatsiya davom etar ekan, aglomeratsiyalar kuchini tushunish va undan foydalanish iqtisodiy siyosat va strategiyaning hal qiluvchi jihati bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sabrina Di Addario. 'Labor Market Pooling.' Guido De Blasio, International Monetary Fund, 7/1/2002
2. Max C. Keilbach. 'Spatial Knowledge Spillovers and the Dynamics of Agglomeration and Regional Growth.' Springer Science & Business Media, 12/6/2012
3. Garth L. Hallett. 'Wittgenstein's Definition of Meaning as Use.' Fordham University Press, 1/1/1967
4. Intro Books. 'Economics of Scale.' Can Akdeniz, 1/12/2019
5. Christopher Allanach. 'The Role of Agglomeration Economies in Firm Location.' A Review of the
Literature, Anne Christine Selting, Department of Agricultural and Applied Economics, University of Minnesota, 1/1/1994
7. Emanuele Giovannetti. 'Industrial Agglomeration and New Technologies.' A Global Perspective, Masatsugu Tsuji, Edward Elgar Publishing, 2/23/2007
8. Mustafa Ergen. 'Urban Agglomeration.' BoD – Books on Demand, 3/21/2018
9. Raymond English. 'The Pursuit of Purpose.' An Essay on Social Morale, Falcon Press, 1/1/1947
10. Edward L. Glaeser. 'Agglomeration Economics.' University of Chicago Press, 4/15/2010
11. Danlin Y. 'China's Urban Agglomerations.' Chuanglin Fang, Springer Nature, 1/3/2020

UDK: 33.338.43

O‘ZBEKISTONDA MEVA-SABZAVOT KOOPERATSIYASINING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Sobirova Marhabo Haitovna - QarMII mustaqil izlanuvchisi

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПЛОДООВОЩНЫХ КООПЕРАТИВОВ В УЗБЕКИСТАНЕ

Собирова Мархабо Хаитовна - независимый исследователь КарМIIИ

WAYS TO INCREASE THE ECONOMIC EFFICIENCY OF FRUITS AND VEGETABLES COOPERATIVES IN UZBEKISTAN

Sobirova Markhabo Khaitovna - independent researcher at KarMIIИ

Annотatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligini rivojlantirish va soha samaradorligini oshirishda meva-sabzavot kooperatsiyasini tashkil etish lozimligi keltirilgan. Meva-sabzavot kooperatsiyasini tashkil etish va uni barqaror rivojlantirish chora-tadbirlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: meva-sabzavot, kooperatsiya, qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat, samaradorlik, eksport.

Аннотация: В данной статье изложена необходимость организации плодовоошной кооперации для развития сельского хозяйства в Узбекистане и повышения эффективности сферы. Представлены мероприятия по организации плодовоошной кооперации и ее устойчивому развитию.

Ключевые слова: фрукты и овощи, кооперация, сельское хозяйство, продовольствие, эффективность, экспорт.

Annotation: this article presents the need to organize fruit and vegetable cooperations in the development of Agriculture and increasing the efficiency of the sphere in Uzbekistan. Measures for the organization and sustainable development of fruit and vegetable cooperation are presented.

Keywords: fruits and vegetables, cooperative, agriculture, food, efficiency, export.

1. KIRISH

O‘zbekiston aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlarini uzluksiz va kafolatli qondirish, ichki iste‘mol bozorini O‘zbekistonda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan ta‘minlash evaziga, import hajmini qisqartirish natijasida eksport miqdorini oshirish qishloq xo‘jaligi salohiyatini yuksaltirishda ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki bu tarmoq aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari, sanoat korxonalarining esa xom ashyo resurslariga bo‘lgan talabini uzluksiz qondirish imkoniyatini beradi. Qolaversa, O‘zbekiston meva-sabzavotchilik mahsulotlarini yetishtirish uchun yuksak potensial va ishlab chiqarish salohiyatiga ega davlatdir.

Ekologik toza va xavfsiz bo‘lgan qishloq xo‘jalik mahsulotlariga talab dunyo bozorlarida tobora ortib bormoqda. Meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish, saqlash, qayta ishlash va eksport qilish bo‘yicha rivojlangan davlatlar tajribalarining tahlillari ushbu mahsulotlarni ishlab chiqaruvchilarning kooperatsiyasi va klasterlarini rivojlantirish

zarurati borligini ko‘rsatmoqda. Prezidentimiz ta‘kidlaganidek: “Kelgusida qishloq xo‘jaligi vazirligi soha korxonalariga ko‘rsatma berish, resurslarni taqsimlash, reja belgilash kabi eski ish usullaridan mutlaqo voz kechishi zarur. Buning o‘rniga, vazirlik servis tashkilotiga aylanishi, xususiy agrosanoat tashkilotlariga yer holatini aniqlash, ekin turlari va urug‘ni to‘g‘ri tanlash, zararkunandalarga qarshi kurashish, moliyaviy ko‘maklashish, mahsulot bozorini topish bo‘yicha xizmat ko‘rsatishi kerak”[1].

O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligi tarmoqlari oldida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning tannarxi past bo‘lishini ta‘minlash, mahsulotlar miqdorini ko‘paytirish va assortimentini yaxshilash, mamlakat qishloq xo‘jaligida mehnat umumdorligini oshirish kabi asosiy vazifalar turibdi.

Rivojlangan mamlakatlarda mehnat resurslarining 2-5 foizi, kam taraqqiy etgan aksariyat mamlakatlarda esa 90 foizgacha qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida mehnat qiladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda qishloq xo‘ja-

lik ishlab chiqarishi rivojlangan mamlakatlardagiga nisbatan ancha katta rol o'ynaydi. Yalpi ichki mahsulotda qishloq xo'jaligining salmog'i rivojlanayotgan mamlakatlarda o'rta-cha 22 foizni, rivojlangan mamlakatlarda 4 foizni tashkil etadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda rivojlangan mamlakatlarda yetishtirilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining yarmidan ko'prog'i yetishtirilmogda. BMT ekspertlari fikrlaricha, har yili oziq-ovqat muammosini yechish uchun uning hajmi 6 foiz oshirib borilishi talab etiladi [2].

Tahlillarga qaraganda, yurtimizda bog' va tokzorlarda hosildorlik juda past. Masalan, qishloq xo'jaligi rivojlangan AQSH, Xitoy, Italiya, Fransiya kabi davlatlarda bir gektar intensiv bog'dan 80-120 tonna, ayrim mevalardan 140 tonnagacha hosil olinsa, yurtimizda bir gektardan 10-30 tonna, an'anaviy bog'-tokzorlardan esa 4-5 tonna mahsulot olinadi [3]. Bu albatta iqtisodiy jihatdan samarasiz qishloq xo'jaligidir.

2. MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirish sohasini rivojlantirish borasidagi iqtisodiy muammolar va qishloq xo'jaligida kooperatsiya va integratsiya jarayonini rivojlantirish masalalari xorijlik T.Buzina, N.Kuznetsova, I.Minakov, V.Volodin, L.Antonenko [4] kabi va boshqa agrar soha iqtisodchi olimlari ishlarida o'z aksini topgan. Respublikamiz qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi sharoitida kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy yechimlar R.Xusanov, S.Usmonov, Q.Choriev, O.Umurzakov, T.Farmonov, N.Xushmatov, O.Jumaev, X.Xushvaqtova [5] kabi qator agrar iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlanmalari qatoridan o'rin olgan. Lekin yuqorida keltirilgan ishlarning turli davrlarda bajarilganligi, hozirgi paytda sohada agrofimlar va kooperativlar faoliyatini tashkil etish borasidagi islohotlarning chuqurlashuvi meva-sabzavot mahsulotlarini sotish sohasida tadqiqotlar olib borishda kompleks yondashuvni taqozo etmoqda.

A.Chayanov "Kooperatsiyani, bir tomondan, umuman hech qanday ijtimoiy vazifalarni vazifalarni o'z oldiga qo'ymaydigan tashkiliy xo'jalik formulasi bo'lmish kooperativga va ikkinchi tomondan, keng

ijtimoiy harakat yoki aniqroq aytganda o'ziga xos mafkuraga ega bo'lgan va uzining aniq mujassamlashuv qurollaridan biri bo'lmish kooperativ shakllaridan foydalaniladigan harakat", deb talqin etadi. Mana shu so'nggi harakat o'z oldiga ongli ravishda ijtimoiy maqsadlarni qo'yadilar va shu maqsadlarsiz ularni tasavvur etib bo'lmaydi" deydi. Uning fikricha, bir xil turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi ular bir-lashib kooperatsiyani tashkil etadi. Kooperativlar ko'proq daromad olish maqsadida kooperatsiyani tashkil etadilar. Natijada 5-6 ta dehqonlar birlashib, kooperatsiya nizomi asosida faoliyat ko'rsatadi. Kooperatsiya jarayonini tashkil qilishdan har bir kooperativ a'zosi moddiy manfaatdor bo'lmasa, kooperatsiya jarayoni o'z mohiyatini yuqotadi. Chunki moddiy manfaatdorlik kooperatsiyaning rolini belgilovchi eng muhim omil hisoblanadi. Kooperatsiya xususiy, kollektiv va jamoa manfaatlari uyg'unlashuvining shunday bir shakli, bunda har bir shaxs undan moddiy manfaatdor bo'lishi kerak [6].

M.I.Tugan — Baranovskiy, kooperatsiya nazariyachisi bo'lib, uning "Kooperatsiyaning sotsial asoslari" (1916 yil) kitobida kooperativ harakatlar, kooperatsiya tushunchasining mohiyati to'liq ochib berilgan. Unda "Kooperativning asosiy aniqlovchi belgisi va uning kapitalistik korxonadan farqi — kapitalning foydaga yo'naltirilmaganligi. Kooperativ korxonada quyilgan kapitaldan foyda olish uchun tuzilmaydi, balki xo'jalik a'zolarini jamoa bo'lib faoliyat ko'rsatishi, ularning mehnat daromadlari yoki iste'mol ehtiyojlariga sarfini kamayishiga ko'ra yuksalishini bildiradi"[7].

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada analiz va sintez, tizimli tahlil, ilmiy abstraksiyalash, induksiya va deduksiya, monografik kuzatuv, so'rovnoma, matematik modellashtirish usullaridan foydalanilgan

4. ASOSIY TAHLIL VA NATIJALAR

Hozirgi vaqtda dunyodagi rivojlangan mamlakatlarda zamonaviy zanjirli oziq-ovqat do'konlari orqali meva-sabzavot savdosi tez sur'atlar bilan o'sib bormogda, bu asosan an'anaviy chakana bozorlar hisobiga yara-

tilmoqda. Aytish kerakki, meva-sabzavotning 65 foizi, go'sht va sut mahsulotlarining 93-95 foizi dehqon xo'jaliklari va aholi tomorqalarida yetishtirilmoqda. Biroq, shu mahsulotlarni qayta ishlovchi korxonalar 50-60 foiz quvvatda faoliyat yuritmoqda. Meva-sabzavotchilik mahsulotlari hajmlarining yildan-yilga oshib borishi saqlash va qayta ishlash tarmog'idagi bir qator muammo va kamchiliklarni bartaraf etish, sohani isloh qilishda zamonaviy innovatsion, resurs tejaydigan raqamli texnologiyalardan keng foydalangan holda tub burilishni amalga oshirishni talab etmoqda. Xususan:

- respublikada umumiy ishlab chiqarish hajmlariga nisbatan mevaning 18,9 foizi, sabzavot va poliz mahsulotlarining 5,6 foizi, uzumning 9,5 foizi sanoat korxonalarida qayta ishlanmoqda;

- yetishtirilgan meva-sabzavot mahsulotlarini hududlarda saqlash uchun sovutgichlar bilan ta'minlanganlik darajasi 3,7 foizni (sovutish omborxonalari yil davomida boryo'g'i 20-22% ga mahsulot bilan ta'minlangan) tashkil etmoqda;

- mavjud sovutgichlarning aksariyati ma'nan eskirgan, texnologik jihatdan yangilanmagan, zamonaviy texnologiya va raqamli innovatsion ishlanmalar lozim darajada tatbiq etilmagan;

- soha uchun malakali kadrlar tayyorlash masalasiga innovatsion yondashuvni taqozo etmoqda. Ilg'or tajribali zamonaviy uskunalar bilan ishlash qobiliyatiga ega, qayta ishlash, saqlash yo'nalishi bo'yicha mutaxassislar tayyorlashga yetarlicha e'tibor berilmayapti;

- saqlash va qayta ishlash korxonalarining zamonaviy-texnologik talablari va hajmlaridagi mahsulotlar bilan yetarli darajada ta'minlash masalalariga tizimli yondoshilmayapti;

- transport va logistika sohasi zamon talabidan ortda qolmoqda;

- so'nggi yillarda meva-sabzavotchilikni yuritish intensiv texnologiya asosida olib borilmoqda. Natijada qishloq xo'jaligida foydalaniladigan resurslar, jumladan, yonilg'i moylash materiallari, kimyoviy vositalar (meva-sabzavot yetishtirish uchun 255 ming tonna fosforli, 290 ming tonna azotli o'g'it yetishmaydi) va urug'lik narxlarining

ortib ketishi, qishloq aholisi daromadlarining pastligi, shuningdek, mineral o'g'itlar, kimyoviy vositalarning qo'llanilishi, og'ir texnikadan foydalanish, yer resurslari sifatining yomonlashuvi, ekologik muvozanatning buzilishiga olib kelmoqda [6].

- Hududlarda yetishtirilayotgan mahsulotlar haqida xaridorlarga zarur bo'lgan ma'lumotlarni beruvchi axborot-maslahat markazlari va raqamli texnologiyalar faoliyati yo'lga qo'yilmaganligidadir.

Bundan tashqari respublikada transport-logistika borasidagi mavjud muammolarni hozirgacha hal etilmaganligi mahsulotlarni saralash, qayta ishlash, qadoqlash va xaridorlarga yuborish muammoligicha qolmoqda.

Shu bois qishloq xo'jaligini jadal rivojlantirish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun qishloq xo'jaligi sohasida mega loyihalar ishlab chiqish va amalga oshirish zarurati tug'iladi. Meva-sabzavotchilik mahsulotlarini tashqi bozorlarda sotish hisobiga mamlakat valyuta tushumining sezilarli qismi shakllanayotganligi ham sohani tubdan isloh qilish va jadal rivojlantirishning ustuvorligidan dalolat beradi. Meva-sabzavot mahsulotlarini uzluksiz ishlab chiqarish, kooperativlarga birlashtirish hamda eksport salohiyatini oshirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishda mavjud bo'lgan quyidagi jiddiy to'siqlarni bartaraf etish talab etiladi:

- kichik ishlab chiqaruvchilar (dehqon xo'jaliklari) o'rtasidagi huquqiy-iqtisodiy hamkorlikni rag'batlantiradigan tartibga solish muhiti yaratilishi lozim. Buning natijasida mahsulot yetishtiruvchilar tomonidan talab etiladigan katta hajmdagi mahsulotlarni doimiy ravishda yetkazib berish imkoniyati paydo bo'ladi.

- ichki iste'mol bozorini qish-bahor mavsumida ham meva-sabzavot mahsulotlari bilan barqaror ta'minlash maqsadida ularni zahiraga g'amlash, shuningdek, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi mahalliy korxonalar ehtiyojini ta'minlash bo'yicha shartnoma asosida davlat buyurtmasi tizimini joriy etish lozim.

- qish-bahor mavsumida aholining arzon mahsulotlarga bo'lgan ehtiyojini imtiyoz va preferensiyalar berish orqali ta'minlash tizimi yaratilishi muhimdir.

- ichki bozorni himoyalash maqsadida proteksionistik, kompensasion va dempingga qarshi choralar qo'llash tizimi joriy etilishi zarur.

- meva-sabzavotchilik mahsulotlarini qayta ishlash, logistika va eksportni qo'llab-quvvatlash maqsadida sohaga to'g'ridan-to'g'ri investisiyalarni jalb qilish, shuningdek, oziq-ovqat xavfsizligi, sifatni boshqarish tizimlari, ilmiy tadqiqotlar va xorijda mahsulotlarimizning reklamasiga e'tibor qaratilishi kerak.

- dunyoda elektron tijoratning jadal rivojlanishini hisobga olib, yangi bozorlarga chiqish imkoniyatlarini oshirish maqsadida, qishloq xo'jaligida raqamli texnologiyalarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash borasida yanada samarali faol choralar ko'rilishi zarur. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar, klaster va kooperatsiyalar, agrologistik markazlar, qayta ishlab chiqaruvchilar, savdo tarmoqlarini o'z ichiga olgan elektron agrosanoat savdo portalini joriy etish maqsadga muvofiq.

- tarmoqqa innovasion, resurs tejamkor texnologiyalarni joriy etish, "Aqlli qishloq xo'jaligi" (Smart agriculture) va raqamlashtirilgan agrotexnologiyalar kompleks tizimi joriy etilishi kerak [7].

5. XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagi tahlildan kelib chiqib aytiшимiz mumkinki, meva va sabzavotchilik mahsulotlarini saqlash, qayta ishlash, eksport qilish hamda tayyor mahsulot holiga keltirish uchun quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiq:

- hududlar kesimida meva-sabzavotchilik mahsulotlarini yetishtirish, saqlash, qayta ishlash va eksport bo'yicha zamonaviy agroklasterni tashkil etish. Bunda asosan mavjud yerlardan foydalanish yaxshi samara beradi;

- innovasion nano texnologiyalarni qo'llash hamda ilmiy-tekshirish institutlari xodimlarining salohiyatini bosqichma-bosqich oshirib borish;

- meva-sabzavot mahsulotlari asosan tayyor holda eksportga yo'naltirilayotgani tufayli iqtisodiy samara yetarli bo'lmayapti. Sohaga yangi innovasiyalar va ilmiy ishlanmalar jalb qilinsa, yanada yuqori samaradorlikka erishish mumkin;

- ho'l meva-sabzavot va tayyor mahsulot eksport qiladigan xo'jalik sub'ektlarining ishida yuzaga keladigan tashkiliy muammolarni bartaraf etish hamda imtiyozlar tizimini ishlab chiqish. Bunda davlat xususiy sheriklikni rivojlantirish ijobiy ta'sir ko'rsatadi;

- meva-sabzavot mahsulotlarini yetishtirish va bir vaqtning o'zida qayta ishlash bilan shug'ullanuvchi ishlab chiqarish majmualari, xoldinglar va ilmiy ishlab chiqarish birlashmalari faoliyatini kengaytirish. Ushbu tarmoqning rivojlanishi natijasida yangi ish o'rinlari yaratiladi.

Fikrimizcha, yuqoridagi taklif va tavsiyalar meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash hamda qayta ishlash tizimiga joriy etilishi sohalarning iqtisodiy samaradorligi oshishiga xizmat qiladi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020 yil 24 yanvar.
2. Бузина Т.С. Оптимизация взаимодействия участников в региональных агропромышленных кластерах / Т.С. – Иркутск: Издательство Иркутский ГАУ, 2015.
3. Husanov R. Dehqon xo'jaligini yuritishning ilmiy va amaliy asoslari. – T.: Cho'lpon, 2000y.;
4. Александер Чаянов. Основные идеи и форма организации сельскохозяйственной кооперации. -1926
5. М. И. Туган - Барановский. «Социальная основа сотрудничества» 1916 г.
6. Ў.Умурзаков "Мева-сабзавотчилик қиймат занжирида вертикал ва горизонтал интеграциянинг аҳамияти" Тошкент, 2017 й.
7. Q.S.Hamdammov "Qishloq xo'jaligi korxonalarini faoliyatini boshqarish", T:- 2004y.
8. <http://www.agro.uz>
9. <https://countrymeters.info/ru/World>
10. <https://parliament.gov.uz/uz/events/committee/31987/>

IV. KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIK

УДК: 336.012.23:364.662

KAMBAG‘ALLIKNI QISQARTIRISH VA AHOLI FAROVONLIGINI OSHIRISHDA XUSUSIY TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Xushvaqov Anvar Boqiyevich – Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti doktoranti

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ СОКРАЩЕНИЯ БЕДНОСТИ И ПОВЫШЕНИЯ БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

Хушваков Анвар Бакиевич – докторант Каршинского инженерно-экономического института

ISSUES OF PRIVATE ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN THE SPHERE OF POVERTY REDUCTION AND INCREASED WELLBEING OF THE POPULATION

Khushvakov Anvar Bakievich – doctoral student Karshi Engineering and Economic Institute

Annotatsiya. Ushbu maqolada kambag‘allik tushunchasi, unga berilgan ta’riflar, kambag‘allik va uni qisqartirishning nazariy asoslari aks ettirilgan. Maqolada qashshoqlik toifasini o‘rganish va qashshoqlikni shakllantiruvchi omillarni aniqlash, qashshoqlikni kamaytirishning asosiy yo‘nalishlari haqida fikrlar berilgan.

Kalit so‘zlar: kambag‘allik, qashshoqlik, kambag‘allikni qisqartirish, qashshoqlikni shakllantiruvchi omillar.

Аннотация. В данной статье представлены понятие бедности, её определения, бедность и теоретические основы её снижения. В статье даны представления об изучении категории бедности и определении факторов, формирующих бедность, и основные направления снижения бедности.

Ключевые слова: бедность, сокращение бедности, факторы, формирующие бедность.

Annotation. This article presents the concept of poverty, its definitions, poverty and the theoretical foundations of its reduction. The article gives ideas about the study of the category of poverty and the definition of the factors that form poverty, and the main directions for reducing poverty.

Keywords: poverty, poverty reduction, factors that shape poverty

1. KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev “Yaqin istiqbolda iqtisodiy islohotlarning pirovard maqsadi – kambag‘allikni qisqartirish va aholi farovonligini oshirishdan iborat bo‘ladi. Ushbu strategik maqsadlarga hamma uchun teng imkoniyat yaratadigan yuqori iqtisodiy o‘shish hisobiga erishiladi” [1], - deya ta’kidladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, O‘zbekistonda 2030 yilgacha eng avvalo qishloq xo‘jaligini rivojlantirish strategiyasi qabul qilindi, chunki qashshoqlikni qisqartirishning Xitoy tajribasi ushbu islohotdan muvaffaqiyat qozongan. Bunda qisqa vaqt ichida qashshoqlikni kamaytirish bo‘yicha tizimli ishlar boshlandi, uning amalga oshirilishi qishloq xo‘jaligining amaldagi amaliyotini sezilarli darajada

o‘zgartirdi, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga ko‘proq erkinlik va imtiyozlar yaratib berdi. Bu esa qashshoqlikdan chiqib, o‘z-o‘zini ish bilan ta‘minlash orqali asosiy iste‘mol xarajatlarini qoplashga imkon beradigan daromadga ega bo‘lish imkonini berdi.

Qishloq xo‘jaligi yalpi ichki mahsulotning 28 foizini tashkil etayotgan, kam ta‘minlangan aholining asosiy qismi qishloqlarda istiqomat qilayotgan O‘zbekiston Respublikasida qishloq xo‘jaligini isloh qilish va undan keyingi rivojlanish, qashshoqlikka qarshi kurashni alohida olib borib bo‘lmaydi. Shu sababli, O‘zbekiston uchun Xitoyning qishloq joylarda, ekologik noqulay yashash joylarida qashshoqlikni kamaytirish, aholi

bandligi va daromadlarini oshirish borasidagi tajribasi nihoyatda keraklidir.

2. MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Aholi daromadi tengsizligi va kambag'allik bilan iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlik bo'yicha D.Rikardo, R.Solou, A.Sen, A.Diaton kabi ko'plab mumtoz neoklassik iqtisodchilar va Nobel mukofoti lauretlari nazariy va empirik tadqiqotlar o'tkazgan bo'lib, ularda yalpi ichki iste'mol, texnologik rivojlanish, mehnat unumdorligi, aholi salomatligi, soliq bazasi va boshqa shu kabi omillar tahlili asosida, kambag'allik kam bo'lgan jamiyatlarda, iqtisodiy o'sish sur'atlari yuqoriroq bo'lishini nazariy isbotlashgan. Kambag'allik, uni aniqlash va qisqartirish bilan bog'liq masalalar bir qator mahalliy va xorijiy iqtisodchi olimlar, tadqiqotchi va amaliyotchilar tomonidan tegishli o'rganilgan.

Gobson Dj., Saks D., Slezinger G.E., Uilyam Z., Uilyams F., R Xayvman. singari yetuk xorijiy iqtisodchi olimlar kambag'allik va aholining boshqa ijtimoiy muammolarini o'rganish borasidagi ilmiy nazariyalarni yanada boyitishga erishgan bo'lsalar, Rossiya hamda boshqa MDH davlatlari tadqiqotchilari Arxangelskaya N., Axmadeyev L., Bachurin A., Belozerova S., Bondarenko L., Burlakova YE.V., Vavilina N.D., Varvus S.A., Ivanov N., Goffe N. larning olib borgan ilmiy ishlari kambag'allik bilan bog'liq masalalarni kengroq yoritishga xizmat qilgan. Xususan, o'zbekistonlik iqtisodchi olimlar va tadqiqotchilar qatorida Q.X.Abdurahmonov, SH.R.Xolmo'minov, R.F.Djumanova, N.M.Ibragimova, M.Z.Muxitdinova, B.Pardayeva, K.S.Saidov, P.Z.Xashimov va boshqalarning ilmiy izlanishlarida kambag'allikka oid masalalar alohida muammo sifatida chuqur o'rganishga harakat qilingan

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maqolada tahlil, mantiq, induksiya va deduksiya, analiz va sintez, qiyosiy tahlil, monografik kuzatuv, guruhlash usullaridan foydalanilgan.

4. ASOSIY TAHLIL VA NATIJALAR

Kambag'allikni qisqartirish uchun amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar davomida

aholining ehtiyojmand qismi manzilli qo'llab-quvvatlanadi, zaruriy ijtimoiy ta'minot bilan qamrab olinadi. Ayniqsa, bir qator ekologik muammolarga duch kelayotgan O'zbekistonda, xususan, mamlakatning geografiyasi va iqlimi, aholining tez o'sib borayotgani va uning zaif ekotizimiga zarar yetkazuvchi iqtisodiy faoliyati tufayli kambag'allar soni ham oshmoqda. Orol dengizi fojiasi, uning ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik oqibatlarini hamda mahalliy aholi salomatligi va turmush tarziga salbiy ta'siri fonida aholining ichimlik suvi bilan ta'minlanishini muammosi ham mavjuddir. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasida har bir inson o'zi va oilasining salomatligi va farovonligi uchun zarur bo'lgan turmush darajasiga, jumladan, oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, tibbiy yordam va zarur ijtimoiy xizmatlarga ega bo'lish huquqiga ega, deb ta'kidlangan.

Insonning o'ziga bog'liq bo'lmagan holatlar tufayli, ya'ni ishsizlik, kasallik, nogironlik, bevalik, qarilik yoki boshqalar tufayli kambag'allik sodir bo'ladigan turmush tarzini qisqartirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Shu sababli eng avvalo, amaldagi bandlik tizimini va ishsiz fuqarolarga nafaqalar ajratishni qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz.

Ayni paytda mamlakatda ishsizlik darajasi 9,1 foizni tashkil etadi. Bu esa yurtimizda ishsizlik nafaqasi oluvchilar soniga ham bevosita ta'sir etadi. Ammo, ishsizlik nafaqasi iqtisodiy vazifasini to'liq bajarmoqda, deb bo'lmaydi. Shuning uchun ham ko'p sonli ishsizlar ishsizlik nafaqasini olish uchun murojaat etmaydi. Chunki ishsizlik nafaqasi funksional yoki iqtisodiy yukni ko'tarmaydi. Ularning 70-80 foizi asosan eng kam ish haqi baravarida nafaqa oladilar.

Ushbu ko'rsatkichlar ishsizlik nafaqasi bo'yicha bir qancha istiqbolli qarorlar qabul qilish kerakligini anglatadi. Xususan, vazirlikning mehnat organlari funksiyalarining bir qismini xususiy bandlik agentliklariga o'tkazish, ishsizlik bo'yicha nafaqalar miqdorini oshirish shular jumlasidandir. Ammo shu o'rinda aytib o'tish joiz, qashshoqlikka qarshi kurash muammoni pul bilan to'ldirish degani emas. Kambag'allik ko'p qirrali xususiyat va sabablarga ega. Imtiyozlarni oshirish, ish

o‘rinlari yaratish, tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun kredit olish yoki uy-joy sharoitini yaxshilash bilan uni yengib bo‘lmaydi yoki qashshoqlikning qisqarishi ish haqi yoki nafaqalarning oshishi bilan belgilanmaydi.

Qashshoqlik umumiy olganda, ishsizlik, past ta‘lim darajasi, nogironlik, sog‘likning yomonligi, chekka yoki kambag‘al jamiyatda yashash uchun kurashda namoyon bo‘ladi. Hozirgi vaqtda xalqaro qashshoqlik chegarasi kuniga 1,9 AQSH dollari miqdorida belgilangan, bu esa odamlarning juda past daromadga ega ekanini, ular hatto ovqatlanishda ham muhim minimumga erisha olmasligini anglatadi. Dunyoning eng qashshoq uchta davlati, Kongo Demokratik Respublikasi, Liberiya va Burundi aynan shu chegaradan pastroq ish haqi oladi.

Bugungi kunda 1,4 milliardga yaqin odam mutlaq qashshoqlikda yoki dunyoda har beshinchi kishidan biri – ularning aksariyati o‘rtacha daromadli mamlakatlar fuqarolari. Hatto AQSH va Yaponiya kabi bir qancha boy mamlakatlarda ham har olti kishidan biri nisbatan qashshoqlikda yashaydi. Qashshoqlikka barham berish inson aralashuvi tufayli o‘zgartirilishi mumkin. Mutlaq qashshoqlikning sezilarli darajada qisqarishi iqtisodiy rivojlanishni talab qiladi, buni Xitoy so‘nggi yillarda bizga ko‘rsatdi. Daromad va qashshoqlik darajasi yuqori bo‘lgan mamlakatlar hukumat aralashuvi orqali tengsizlik va qashshoqlikni sezilarli darajada kamaytirishga erishadi.

Kambag‘allarga o‘z sa‘y-harakatlari bilan qashshoqlikdan qutulish imkoniyatini faqat ta‘lim va farovonlik orqali erishiladi. Shuningdek, yangi ish joylarini ko‘paytirish, ishga kirishda faqat bilim va tafakkuriga ko‘ra baho berish hamda boy va kuchlilarning bozorlarni manipulyatsiya qilishiga yo‘l qo‘ymaslik lozim deb o‘ylaymiz.

Zamonaviy dunyo mutlaq qashshoqlikni yengish uchun yetarli boyluk ishlab chiqaradi. Shu bilan birga rivojlanayotgan ijtimoiy keskinlik, qashshoqlik, korrupsiya va ocharchilik holatini faqat butun dunyo hamjamiyatining birgalikdagi say-harakatlari bilan bartaraf etish mumkin.

O‘zbekistonda aholi farovonligini oshirish strategik muhim, izchil hal etilayotgan

vazifadir. Vaholanki, aynan keyingi davrlarda qashshoqlikka qarshi kurash davlat iqtisodiy siyosatida izchil amalga oshirilib, O‘zbekistonni rivojlantirishning strategik dastur va rejalarini ishlab chiqish va amalga oshirishda hisobga olingan holda umummilliy maqsad sifatida rasmiylashtirildi. Bugungi kunda aholi turmush darajasini oshirish, ishsizlikni kamaytirish, aholining tadbirkorlik faolligini rag‘batlantirish va daromad darajasini oshirish bo‘yicha O‘zbekiston oldida turgan aniq vazifalar Xitoy tomonidan so‘nggi o‘n yilliklarda ancha muvaffaqiyatli hal etilgan. Bu esa Xitoy iqtisodiyotining mustahkamlanganini anglatadi. Xitoy ushbu amaliy ishi bilan dunyoda ikkinchi o‘rinni egalladi va mamlakatda qashshoqlikni butkul tugatishga yaqinlashdi. Xitoy tajribasidan foydalanish, ayniqsa, kichik biznesni rag‘batlantirish tajribasi O‘zbekistonga ushbu yo‘nalishdagi maqsadlariga yanada muvaffaqiyatli erishish imkonini beradi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, kambag‘allikni qisqartirishda kichik biznes rivojlanishining strategik vazifalari sifatida: eng muhim ustuvor yo‘nalishlarni istiqbolli rivojlantirishi; yuqori salohiyatli kadrlarga qulayliklar yaratish; tarmoqlar va hududlar rivoji uchun kerakli bo‘lgan, ammo rentabeligi past bo‘lgan subyektlarni qo‘llab – quvvatlash; yuqori daromadli korxonalarni tashkil etish va ularni diversifikatsiyalash, ixtisoslashtirish; yirik korxonalar bilan kooperatsiyalashuvini tashkil etish; iste‘molchilar talabiga moslashish; mustaqil tadbirkorlik muhitini mustahkamlash kabilarni ko‘rishimiz mumkin.

Bizningcha, kambag‘allikni qisqartirishda kichik kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarini belgilab olish kerak:

aholiga kerakli mahsulot va xizmatlarni aniqlashning marketing tadqiqotlarini o‘tkazish ko‘nikmasini shakllantirish;

bozor talabini o‘rganish hamda sifatli va hamyonbop mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun kamxarjli yo‘llarni topish va metodikasini shakllantirish;

kam ta‘minlangan oilalar ehtiyojini aniqlash va shunga mos tovarlar ishlab chiqarish va narxlar kalkulyatsiyasini shakllantirish;

nisbatan qisqa muddatlarda aholi ehtiyoji uchun zarur bo'lgan tovar va xizmatlarga bo'lgan talabni qondira olish qobiliyati;

dastlabki sarmoya va investitsiyalar hajmining nisbatan kichikroq hajmda ekanligi;

qisqa muddatda yangi ishchi o'rinlari barpo etish hamda bandlik muammosini hal etishga ko'maklashish imkoniyati;

biznes g'oya egasining yoki xususiy tadbirkorning vazifalarini amalga oshirishda bevosita ishtiroki.

Tadbirkorlik va kichik biznesni rivojlantirish orqali kambag'allikni qisqartirishga qaratilgan chora-tadbirlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.Mirziyoyev tomonidan 2020 yil 27 fevralda o'tkazilgan videosektor yig'ilishida davlat rahbari tomonidan quyidagi fikrlar bildirildi: "Prezident sifatida meni odamlarimizning ovqatlanishi, davolanishi, farzandlarini o'qitishi, kiyintirishi kabi hayotiy ehtiyojlari nima bo'lyapti degan savol har kuni qiynaydi [2]".

Tadqiqotlar natijalariga qaraganda, 2019-2020 yillar davomida O'zbekistonda 46 turdagi mahsulot va birlamchi xizmatlar kiritilgan iste'mol savatchasi 650 ming so'm, hayot kechirishning eng quyi darajasi 810 ming so'm atrofida hisoblab chiqilgan [3]. Ammo iste'mol savatchasida farqlar yosh, jins, mavsumiylik nuqtai-nazaridan kelib chiqib mavjud bo'lishi tabiiy holdir.

Hozirgi paytda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik nafaqat iqtisodiyotning o'sish sur'atlarini jadallashtirishda, nihoyatda muhim bo'lgan bandlik va aholi daromadlarini oshirish masalalarini hal etishda ham yetakchi o'rin tutmoqda. Bunga ko'p jihatdan huquqiy bazani mustahkamlash, iqtisodiyotning mazkur sektori uchun barqaror qulaylik, imtiyoz va kreditlar tizimini shakllantirish masalalariga jiddiy e'tibor berilayotgani tufayli erishilmoqda. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichi kambag'allikni qisqartirishda kichik biznesni rivojlantirish, unga keng iqtisodiy erkinlik berish bilan xarakterlanadi.

Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash borasida belgilab berilgan tadbirlarni samarali ijrosini tashkil qilish maqsadida,

quyidagi ustuvor yo'nalishlar belgilab berilgan:

1. Hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish hamda kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash sohasida:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining hududlarga tashriflarida berilgan topshiriqlar, respublika hududlarini kompleks rivojlantirish dasturlarida belgilangan vazifalar ijrosi yuzasidan monitoringni kuchaytirish, bunda ishga tushirilishi lozim bo'lgan tijorat banklari filiallari tomonidan moliyalashtirish ishlari boshlanmagan loyihalarga alohida e'tibor qaratish;

- belgilangan muddatlarda faoliyati yo'lga qo'yilmagan har bir loyihaning muammolarini loyiha tashabbuskorlari, mahalliy hokimiyat, tegishli tashkilot va idoralar bilan birgalikda tahlil qilgan holda ular faoliyatini boshlash choralarini ko'rish;

- belgilangan muddatlarda moliyalashtirilmagan loyihalarni tahlil qilish, istiqbolsiz loyihalarni yangi istiqbolli loyihalarga almashtirib, belgilangan tartibda moliyalashtirish choralarini ko'rish;

- hududiy dasturlardagi har bir loyihani atroflicha o'rganib, zarur hollarda joyiga chiqqan holda tahlil qilib, istiqbolli loyihalar to'g'risida belgilangan muddatlarda batafsil ma'lumotlarni kiritib borish;

- hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlari doirasida ishga tushirilgan loyihalarni samaradorligini oshirish maqsadida yaratilgan ish o'rinlari, eksport hajmi va ishlab chiqarish quvvatlarining biznes-reja ko'rsatkichlariga muvofiqligini muntazam ravishda tahlil hamda monitoring qilib borish;

- loyiha tashabbuskorlarida aylanma mablag'lari bilan bog'liq muammolar yuzaga kelganda, uzluksiz va tizimli tartibda qisqa muddatli kreditlar ajratish orqali amalga oshirilayotgan loyihani to'liq ishga tushishiga ko'maklashish.

2. Hududda aholi bandligini ta'minlash, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish sohasida:

- Oilaviy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash markazlari tomonidan oilalarda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun yetarli sharoitlar mavjudligini va loyihaning asoslan-

ganligini to'liq o'rganish, xulosalar berilishida aholi tomonidan norozilik kayfiyatlari yuzaga kelmasligini ta'minlash;

- hududda salohiyatli ta'minotchilar ro'yxatini shakllantirish, ular bilan shartnomalar tuzilishini tashkillashtirish, narx-navolarning asossiz oshib ketishiga yo'l qo'ymaslik;

- bundan tashqari, banklar tomonidan imtiyozli kreditlar ustuvor ravishda uzoq va chekka, shuningdek ortiqcha mehnat resurslariga ega bo'lgan tuman va shaharlarda joylashgan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlarining loyihalarini moliyalashtirishga yo'naltirilishini alohida e'tibor qaratish.

Bularning hammasi respublikamizda tadbirkorlik subyektlarining imkoniyatlarini yanada kengaytiradi, o'zining kuch-qudratiga tayanib, yuksak unumdorlikka erishishi, mehnat samaradorligini oshirish uchun harakat qilishga da'vat etadi.

Monografik kuzatuvlar natijasida shuni qayd etish lozimki, kambag'allikni qisqartirishda kichik biznes sohasida band tadbirkorlik subyektlari ko'pincha yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni tashkil etishga urinishlari bilan tavsiflanadi. Ular faoliyati strategiyasi asosan quyidagilardan tashkil topadi:

- yuqori texnologiyali rivojlanayotgan firmalar raqobat kurashi bo'lishidan manfaatdor emas. Shu sababli ular bozordagi yuqori foyda keltiradigan bo'shliqni egalashga harakat qilib, tor darajada ixtisoslashgan mahsulot ishlab chiqarishga intiladilar;

- bunday tadbirkorlik subyektlari, masalan, elektronika bilan shug'ullanuvchi firmalar, yirik korxonalaridan butlovchi qismlarni sotib olish orqali ishlab chiqarish xarajatlarini minimallashtirishga intiladilar;

- ko'pchilik firmalar ishlab chiqarish jarayonini yengillashtirish maqsadida yo bitta turdagi mahsulot ishlab chiqarishga yoki bir turdagi texnologiyaga ixtisoslashadilar. Ular ana shu mahsulot yoki texnologiyani iste'molchilarning talabiga moslashga harakat qilishadi. Deyarli barcha kichik korxonalar mustaqillikni saqlab qolishga intilib, tashqaridan mablag' jalb etmaslikka intiladilar. Mutaxassislarning fikricha, kichik tadbir-

korlik subyektlari mahsulot ishlab chiqarish texnologiyasi rivojlanib borishi bilan mustaqillikka va o'ziga xos bo'lgan ijtimoiy-madaniy muhitni shakllantirishga harakat qiladilar.

Tahlillar ko'rsatishicha, kambag'allikni qisqartirishda kichik biznesning tashqi iqtisodiy faoliyati asta sekin kengayib bormoqda. Uning umumiy eksport hajmidagi ulushi 2018 yilning 1 yanvar holatiga ko'ra 13,6 foizni tashkil etmoqda, bu ko'rsatkich 2005 yilga nisbatan 6,1 foizga oshgan. Kichik korxonalarining tashqi savdo aylanmasi 1345 mln. AQSH dollariga teng bo'ldi. Ularning asosiy eksport mahsulotlarini - qishloq xo'jaligi, to'qimachilik, ishlov beruvchi, elektrotexnik ishlab chiqarish mahsulotlari, xalq amaliy san'ati buyumlari tashkil etmoqda.

Hukumat tomonidan tadbirkorlik subyektlarining tashqi iqtisodiy faoliyatini kengaytirish uchun shart-sharoitni yaratilishi natijasida texnologik asbob-uskunalarni olib kirishda qulayliklar va imtiyozlar yaratildi. Xorijiy ekspertlarning bergan bahosiga ko'ra, O'zbekistonda 1994 yili aholining 44,5 foizi kambag'allik chegarasida turgan bo'lsalar, bu ko'rsatkich 1996 yili 31,1 foizni, 1998 yili 28,7 foizni, 2001 yil 27,5 foizni, 2005 yili 25,8 foizni, 2010 yil 17,7 foizni, 2015 yil 12,8 foizni, 2019 yil 11,0 foizni tashkil etgan" [4].

Ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda kambag'allik darajasi xorijiy ekspertlarning fikri bo'yicha, bir muncha kamayish tendensiyasiga ega bo'lsada, hamon yuqoriliga qolmoqda. Olimlarimizning o'rganishlari natijasiga ko'ra, hozirgi kunda hududlarimizda, ayniqsa, qishloq joylarda aholining aksariyat qismi yetarli darajadagi daromad manbaiga ega emas. Dunyoning boshqa mamlakatlaridagi singari bizda ham kambag'al qatlam mavjud. "Ular taxminan 12-15 foizni tashkil etishi ham rost. Bu 4-5 million nafarga teng aholi degani! Qarang, ana shu yurtdoshlarimizning bir kunlik daromadi 10-13 ming so'mdan oshmas ekan" [5].

Mamlakatimizda aholining bu darajada kambag'alligi bugungi kunda achinarli holat. Aynan ushbu holatni inobatga olib mamlakatimiz Prezidenti kambag'allikni tugatish bo'yicha tegishli chora-tadbirlarni amalga oshirish yuzasidan qator farmon va qarorlarni qabul qildi hamda ularni amalga oshirish

bo'yicha bir qancha Davlat va hududiy dasturlarni ishlab chiqish borasida tegishli ko'rsatmalar berib kelmoqda.

Zero, hayotda munosib yashay olmagan kishi hech mahal davlatdan ham bugungi kunidan ham rozi bo'lmaydi. Bularni inobatga olib, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 26 martdagi "Iqtisodiyotni rivojlantirish va kambag'allikni qisqartirishga oid Davlat siyosatini tubdan yangilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-sonli Farmoni va ushbu farmon ijrosini ta'minlash maqsadida 2020 yil 26 martda O'zbekiston Respublikasi

Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi hamda uning tizim tashkilotlari faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi Qarorlari qabul qilindi. Ushbu hujjatlarda samarali makroiqtisodiy siyosatni yuritish, barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash, tadbirkorlik muhitini yaxshilash orqali mamlakatda kambag'allikni qisqartirish borasida maqbul davlat siyosatini amalga oshirish tizimi ishlab chiqildi va u muvaffaqiyat bilan amalga oshirilmoqda.

. 1-jadval.

O'zbekiston Respublikasida kam ta'minlangan aholi ulushi*

(uy xo'jaliklari tanlama kuzatuvlari ma'lumotlariga asosan), foizda [6]

	yillar				
	2017	2018	2019	2020	2021
Kam ta'minlangan aholi ulushi	11,9	11,4	11,0	11,5	11,3

*Jahon Banki tavsiyasiga ko'ra kam ta'minlanganlik darajasi ko'rsatkichi kunlik 2100 kkal dan kelib chiqib hisoblangan

2-jadval.

O'zbekiston Respublikasi hududlari bo'yicha iqtisodiy faol aholi, bandlar va ishsizlar soni [6]

	Iqtisodiy faol aholi soni jami, ming kishi	Ulardan:		Aholining iqtisodiy faollik darajasi ²⁾ , foizda	Aholining bandlik darajasi ³⁾ , foizda	Ishsizlik darajasi, foizda
		iqtisodiyotda bandlar	ishsizlar ¹⁾			
2021						
O'zbekiston Respublikasi	14910,3	13438	1472,3	69,1	66,4	9,8
<i>jumladan:</i>						
Qashqadaryo	1356,4	1226	130,4	69,3	62,3	9,6
2020						
O'zbekiston Respublikasi	14797,4	13236,4	1561,0	73,8	66,0	10,5
<i>jumladan:</i>						
Qashqadaryo	1317,9	1171,0	146,9	68,5	60,9	11,1
2019						
O'zbekiston Respublikasi	14876,4	13541,1	1335,3	75,0	68,1	9,0
<i>jumladan:</i>						
Qashqadaryo	1345,3	1220	125,3	70,7	63,9	9,3
2018						
O'zbekiston Respublikasi	14641,7	13273,1	1368,6	74,3	67,4	9,3
<i>jumladan:</i>						
Qashqadaryo	1353,3	1222,0	131,3	71,7	64,8	9,7

Bu yerda:

1) 2000-2006 yillar Mehnat organlarida ro'yxatga olingan, ishsiz deb e'tirof etilganlar, 2007 yildan boshlab ishga joylashtirishga muhtoj mehnat bilan band bo'lmagan aholi;

2) Iqtisodiy faol aholi sonini mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soniga nisbati;

3) Band aholi sonini mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soniga nisbati

Yuqoridagi 2-jadvalda respublikamizda iqtisodiy faol aholi soni 2021 yilda jami 14910,3 ming, 2020 yilda 14797,4 ming, 2019 yilda 14876,4 ming, 2018 yilda 14641,7 ming

kishini tashkil etgan. Jumladan, iqtisodiyotda bandlar 2021 yilda 13438 ming, 2020 yilda 13236,4 ming, 2019 yilda 13541,1 ming, 2018 yilda 13273,1 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, ishsizlar soni 2021 yilda 1472,3 mingta, 2020 yilda 1561 mingta, 2019 yilda 1335,3 mingta, 2018 yilda 1368,6 mingta bo'lgan.

Shuni aytish mumkinki, ishsizlikka qarshi kurash, aholini ish bilan ta'minlash kambag'allikka qarshi kurashning asosiy yo'llaridan biridir.

3-jadval.

O'zbekiston Respublikasida aholi daromadlari to'g'risida ma'lumot [6]

№	Ko'rsatkichlar nomi	Yillar				
		2017	2018	2019	2020	2021
1.	Aholi umumiy daromadlari, mlrd.so'm	236893,1	300842,7	365735,6	420338,3	521005,1
	o'tgan yilga nisbatan, % da	119,7	127,0	121,6	114,9	123,9
2.	Aholi jon boshiga umumiy daromadlar, ming so'm	7314,1	9128,6	10891,3	12279,1	14733,1
	o'tgan yilga nisbatan, % da	117,7	124,8	119,3	112,7	120
3.	Aholi real umumiy daromadlari, mlrd.so'm	216400,1	255971,0	319336,1	372211,4	410213,1
	o'tgan yilga nisbatan, % da	109,3	108,1	106,1	101,8	110,2
4.	Aholi jon boshiga real umumiy daromadlar, ming so'm	6681,4	7767,0	9509,6	10873,2	11435,5
	o'tgan yilga nisbatan, % da	107,5	106,2	104,2	99,8	105,2

Shuningdek, amalga oshirilayotgan ijtimoiy himoya umumiylik, ochiqlik, ko'ptomonlamalik, ta'minot turlarining turfa xilligi, muvofiqlik (ya'ni, ijtimoiy yordam miqdod-

rining iqtisodiy taraqqiyot darajasiga mosligi) tamoyillarini ham istisno etmaydi. Bu tamoyillar birvarakayiga ijro etilgandagina ijtimoiy himoya tizimining samaradorligi ta'minlanadi.

4-jadval.

O‘zbekiston Respublikasida kambag‘allikni qisqartirish chora-tadbirlari doirasida amalga oshirilgan ishlar natijalari, kishi, 2021 yilda [6]

№	Hududlar	Jami ko‘rsatilgan xizmatlar	Ishga joylashganlar	Jamoat ishiga jalb etilganlar	Kasbga o‘qitilganlar	Ajratilgan subsidiyalar	Ishsizlik nafaqasi tayinlanganlar soni
1	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	60726	24816	24247	4859	1360	5444
2	Andijon	72646	40998	16023	7997	2826	4802
3	Buxoro	49180	21983	12417	4067	7656	3057
4	Jizzax	47915	13174	21996	6238	945	5562
5	Qashqadaryo	57046	16858	15583	8272	4342	11991
6	Navoiy	22293	6554	6618	3839	1298	3984
7	Namangan	73118	36597	16598	10212	2478	7233
8	Samarqand	58260	30283	11213	6941	1850	7973
9	Surxandaryo	50810	14596	17062	9053	1789	8310
10	Sirdaryo	42920	10947	12996	6185	1407	11385
11	Toshkent viloyati	48598	21077	13156	6013	1750	6602
12	Farg‘ona	77668	39558	18372	11264	1639	6835
13	Xorazm	44771	15683	12728	7456	1765	7139
14	Toshkent sh.	21709	8882	4023	5278	352	3174
	JAMI:	727660	302006	203032	97674	31457	93491

4-jadvalda O‘zbekiston Respublikasida kambag‘allikni qisqartirish chora-tadbirlari doirasida amalga oshirilgan ishlar natijalari berilgan. Unga ko‘ra, 2021 yilda O‘zbekistonda jami ko‘rsatilgan xizmatlar 727660 kishiga ko‘rsatilgan, ishga joylashganlar 302006 kishi, jamoat ishiga jalb etilganlar 203032 kishi, kasbga o‘qitilganlar 97674 kishi, subsidiyalar olganlari 31457 kishi, ishsizlik nafaqasi tayinlanganlar 93491 kishini tashkil etdi. Jumladan Qashqadaryo viloyatida jami ko‘rsatilgan xizmatlar 57046 kishiga ko‘rsatilgan, ishga joylashganlar 16858 kishi, jamoat ishiga jalb etilganlar 15583 kishi, kasbga o‘qitilganlar 8272 kishi, subsidiyalar olganlari 4342 kishi, ishsizlik nafaqasi tayinlanganlar 11991 kishini tashkil etdi.

5. XULOSA VA TAKLIFLAR

Qayd qilinganlardan kelib chiqqan holda, kambag‘allikni yengishda quyidagi aso-siy qadamlarni qo‘yish kerak deb hisoblaymiz, ya’ni:

birinchidan, mehnat bozorida ish joylarini yaratish. Bu ish joylarida ishlayotgan odam yetarli darajada daromad olishi kerak;

ikkinchidan, sog‘liqni saqlash, kasbga yo‘naltirish bo‘yicha ijtimoiy dasturlarni ishlab chiqish;

uchinchidan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va yuritish. Bu borada natija yaxshilansa, ish joylari yaratiladi, odamlarda pul mablag‘lari ko‘payib, kambag‘allikni kamaytirish imkoniyatiga ega bo‘linadi.

O‘zbekiston kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha Jahon banki va BMT taraqqiyot dasturi bilan birgalikda dastur ishlab chiqishni rejalashtirmoqda. Uni amalga oshirish uchun 700 mln.dollar mablag‘ yo‘naltiriladi. Shuningdek, kambag‘allikni qisqartirish uchun yaratilayotgan oilaviy tadbirkorlik subyektlarini rivojlantirish uchun davlat dasturlari doirasida imtiyozli kreditlar beriladi. Xususan,

- 2022 yilda oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari doirasida imtiyozli kreditlar yillik 14 foiz stavkada:

- oilaviy tadbirkorlik, daromad topadigan faoliyat bilan shug‘ullanish va faoliyatini kengaytirish istagidagi aholi hamda

tadbirkorlarga – 3 oydan 6 oygacha bo‘lgan imtiyozli davr bilan 3 yilgacha muddatga;

- chorvachilik (qoramol, qo‘y, echki), baliqchilik va parrandachilik (tuxum yo‘nalishi) uchun – 1 yilgacha imtiyozli davr bilan 3 yilgacha muddatga;

- bog‘dorchilik, uzumchilik va limonchilikni tashkil etish, issiqxona, qishloq xo‘ja-ligi texnikasi va asbob-uskunalarni xarid qilish uchun – 3 yilgacha imtiyozli davr bilan 7 yilgacha muddatga;

- oilaviy mehmon uylari, xostellar, o‘tov lagerlari majmuasi, avtokempinglar, ekouylar majmuasi, konteyner shaharchalar va chodirli lagerlar tashkil etish va ta‘mirlash uchun – 1 yilgacha imtiyozli davr bilan 5 yilgacha muddatga;

- "Hunarmand" uyushmasi a‘zolariga – 3 yilgacha muddatga va aylanma mablag‘larini to‘ldirish uchun 18 oygacha muddatga ajratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev SH.M. Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnoma, - 2020 yil 29 dekabr
2. SH.M.Mirziyoyev. Kambag‘allikni qisqartirish bo‘yicha chora-tadbirlarlar bo‘yicha videoselektor yig‘ilishi, 2020 yil 27 fevral
3. Jumayev N. Koronavirus ortidagi iqtisodiy muammolar, kambag‘allik, oshayotgan tashqi qarz va YEOII. 16.04.2020. <https://kun.uz>
4. documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/ 21080156993471
5. Sherzod Mustafokulov. Kambag‘allik — ayb emas, biroq... // <https://xs.uz/uzkr/> post/category/society
6. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi axborotnomasi
7. Бачурин А. Экономическая и социальная политика государства по улучшению условий жизни: Экономист. -2003.-№8.-с. 23-27, стр.23-26
8. Samiyeva G. T., Khaydarov B. I. Issues of Socio-Economic Development of the Living Standard of the Population //EUROPEAN JOURNAL OF BUSINESS STARTUPS AND OPEN SOCIETY. – 2022. – Т. 2. – №. 8. – С. 1-4.

UDK: 364.662

AHOLI TURMUSH DARAJASINI OSHIRISH ISLOHOTLARINI AMALGA OSHIRISHNING XORIJ TAJRIBASI

Samiyeva Gulnoza Toxirovna –
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, i.f.f.d.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РЕАЛИЗАЦИИ РЕФОРМ ПО ПОВЫШЕНИЮ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

Самиева Гулноза Тохировна – д.ф.э.н., доцент
Каршинского инженерно-экономического института

FOREIGN EXPERIENCE IN IMPLEMENTING REFORMS TO IMPROVE THE LIFE OF THE POPULATION

Samieva Gulnoza Tokhirovna – Doctor of Philology,
Associate Professor, Karshi Engineering and Economic Institute

Аннотация. Ushbu maqolada aholi turmush darajasini oshirish, aholi farovonligi ta'minlashning ahamiyati tahlil qilinishi bilan birga ushbu yo'nalishda xorij tajribasi o'rganilgan va mamlakatlar modellari taqqoslangan. Maqolada aholi turmush darajasida to'ldiruvchi komponentlar hamda ularni turli davlatlardagi talqini bayon etilgan.

Калит so'zlar: aholi farovonligi, ijtimoiy soha, aholi turmush darajasi, farovonlik indeksi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot

Аннотация. В данной статье анализируется важность повышения уровня жизни населения и обеспечения благосостояния населения, а также изучается зарубежный опыт в этом направлении и сравниваются модели стран. В статье рассмотрены дополнительные составляющие уровня жизни населения и их трактовка в разных странах.

Ключевые слова: благосостояние населения, социальная сфера, уровень жизни населения, индекс благосостояния, социально-экономическое развитие.

Annotation. This article analyzes the importance of improving the standard of living of the population and ensuring the well-being of the population, as well as studying foreign experience in this direction and comparing country models. The article examines additional components of the standard of living of the population and their interpretation in different countries.

Key words: welfare of the population, social sphere, standard of living of the population, welfare index, socio-economic development.

1. KIRISH

Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning mazmuni, omillari, o'Ichamlari va muammolarini o'rganish davlat siyosatining asosiy vazifalaridan biri bo'lib kelgan. Ana shu kabi muhim masalalarni samarali hal qilish ko'p jihatdan kishilarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot sirlarini, ularning talab va xususiyatlarini, qonun-qoidalarini, amalga oshirayotgan iqtisodiy islohotlarning maqsad va mohiyatini chuqurroq bilishlariga bog'liqdir.

Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va diversifikatsiyalash bo'yicha tanlangan strategiyalarni amalga

oshirish natijasida yurtimiz dunyodagi sanoqli davlatlar qatorida iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning barqaror sur'atlarini ta'minlash, aholining moddiy farovonligini yuksaltirishga erishmoqda.

Xususan, "Aholi bandligini ta'minlash, yoshlar va ishsiz fuqarolarni davlat hisobidan malakali kasb-hunarga o'qitish, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish, ehtiyojmand aholini manzilli qo'llab-quvvatlash orqali 2026 yilgacha kambag'allikni ikki barobar qisqartirish, ijtimoiy himoya sohasida boshqaruv tizimini isloh qilish, ijtimoiy xizmatlarning sifatini yaxshilash va ko'lamini kengaytirish, aholini toza ichimlik suvi bilan ta'minlash, zamonaviy

yo‘l va kommunikatsiya tarmoqlarini barpo etish, jamoat transporti hamda hududlararo muntazam avtomobil, temir yo‘l va havo qatnovini yaxshilash bo‘yicha yirik loyihalarni amalga oshirish, umuman olganda uy-joy masalasini hal etish, aholiga qulay yashash sharoitlarini yaratish...” [1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Sh.Mirziyoyevning Yangi Taraqqiyot strategiyasida belgilab qo‘yilgan.

O‘zbekistonda aholi turmush darajasida to‘ldiruvchi komponent sifatida ijtimoiy nafaqalarni hisobga oladigan bo‘lsak, faqatgina oxirgi 2 yil ichida ijtimoiy nafaqa oluvchilar soni 1,3 barobarga ko‘paydi, nafaqalar miqdori 2 barobarga oshdi. Lekin kam ta‘minlangan aholiga ijtimoiy nafaqa va moddiy yordam pulini to‘lash yoki ular miqdorini oshirish orqali ushbu muammo to‘liq yechilmaydi. Aholining turmush darajasini oshirishda uning sifatini ham oshirish, aholi salomatligi, ta‘lim olishi, uy-joy bilan ta‘minlash, maishiy xizmatdan foydalanish kabi asosiy masalalarni hal etish zarur.

SH.Mirziyoyev tomonidan Jahon banki, Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot dasturi va boshqa xalqaro nufuzli tashkilotlar bilan birga aholi turmush darajasini oshirish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturini ishlab chiqish taklifi ilgari surildi. Bunda xalqaro me‘yorlar asosida chuqur va har tomonlama kompleks izlanishlar olib borilib, eng avvalo “kambag‘allik” tushunchasi, uni aniqlash mezonlari va baholash uslublarini qamrab olgan yangi metodologiya yaratish lozimligi ta‘kidlab o‘tildi.

“Izchil olib borilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar natijasida aholi daromadlari tarkibida tadbirkorlik faoliyatidan olinayotgan daromadlar ulushi tobora ortib bormoqda. Keyingi yillarda bu boradagi ko‘rsatkich 10,6 %dan 58,6 %ga o‘sdi. Bu Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlaridagi yuqori ko‘rsatkichlardan biridir” [2], - deb ta‘kidlanishi hozirgi kunda mamlakatimizni nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy jihatdan ham rivojlantirish masalalarining qanchalik dolzarb ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

2. MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Aholi daromadi tengsizligi va kambag‘allik bilan iqtisodiy o‘rish o‘rtasidagi bog‘liqlik bo‘yicha D.Rikardo, R.Solou, A.Sen, A.Ditont kabi ko‘plab mumtoz neoklassik iqtisodchilar va Nobel mukofoti Lauretlari nazariy va empirik tadqiqotlar o‘tkazgan bo‘lib, ularda yalpi ichki iste‘mol, texnologik rivojlanish, mehnat unumdorligi, aholi salomatligi, soliq bazasi va boshqa shu kabi omillar tahlili asosida, kambag‘allik kam bo‘lgan jamiyatlarda, iqtisodiy o‘rish sur‘atlari yuqoriroq bo‘lishini nazariy isbotlashgan. Aholining turmush darajasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bilan bog‘liq masalalar bir qator mahalliy va xorijiy iqtisodchi olimlar, tadqiqotchi va amaliyotchilar tomonidan tegishlicha o‘rganilgan.

Jumladan, rossiyalik va MDH mamlakatlari olimlaridan Abakumova N.N., Podvalova R.Y., Averin A.N., Agapov S.A., Romanov YE.Y., Dagbayeva S.D., Jerebin V.M., Romanov A.N., Kukushina V.S., Podvalova R.Y., I.Aliyev, N.A.Gorelov, Savchenko P.V., Y.P.Kokina, N.A.Volgina, N.A.Smirnova, V.M.Rutgayzera, S.P.Shpilko, Surinov A.YE., Rimashevskaya N.M., Simbalist A.B., Bachurin A., Bobkov B.N.larning tadqiqot ishlarida keltirilgan.

Xususan, O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlar va tadqiqotchilar qatorida Q.X.Abduramonov, N.Q.Zokirova, SH.R.Xolmo‘minov, R.F.Djumanova, N.M.Ibragimova, M.Z.Muxitdinova, B.Pardayeva, K.S.Saidov, P.Z.Xashimov va boshqalarning ilmiy izlanishlarida kambag‘allikka oid masalalar alohida muammo sifatida chuqur o‘rganishga harakat qilingan.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Dissertatsiya ishida tizimli yondashuv, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyoslash, monografik kuzatuv, statistik guruhlash, so‘rovnoma usullaridan foydalanilgan.

4. ASOSIY TAHLIL VA NATIJALAR

XX asrning 80-yillarida rivojlangan mamlakatlarda yangi konservativ kontseptsiyalar asosida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishni cheklash jarayonlari boshlandi. Bunda tartibga solishning an‘anaviy shakllaridan voz kechildi, davlat mulkini xusussiyalashtirish yo‘li bilan davlat sektori ulushi qisqartirildi, xo‘jalik qarorlarini qabul qilishda

nomarkazlashuv jarayonlari kuchaytirildi, iqtisodiyotdagi bozor mexanizmlarining ahamiyati oshirildi.

Jumladan, AQSHda bu tadbirlar «Amerikaning yangi rivojlanish yo‘li: iqtisodiy jihatdan yangilanish dasturi» nomli yo‘nalish asosida amalga oshirilib, unda daromad solig‘i stavkalarining pasaytirilishi, iqtisodiy o‘shishni rag‘batlantirish maqsadida yirik korporatsiyalar investitsiyalari uchun soliq imtiyozlarini qo‘llash, federal hukumat xarajatlarini cheklash, xususiy biznes faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishini kamaytirish, inflyatsiyaga qarshi pul-kredit siyosatini o‘tkazish ko‘zda tutilgan edi. Biroq, olib borilgan tadbirlar kutilgan natijani bermadi. Masalan, AQSHda YAIMdagi davlat sarflari ulushi 1980 yilda 22,6% bo‘lsa, 1987 yilga kelib 27% ga qadar o‘tdi.

Davlat qarzlari kamayish o‘rniga o‘shib ketdi, inflyatsiyaning pasayishi moliya tizimining izdan chiqishdan saqlab qola olmadi. Aksincha, inflyatsiyaning cheklanganligi uchun o‘shish sur‘atlarining pasayishi, ishsizlikning o‘shishi, real ish haqining pasayishi kabi holatlar yuzaga keldi. Bunday jarayonlar Angliya, Yaponiya, Avstriya, Italiya va boshqa mamlakatlarda ham ro‘y berdi.

90-yillardan boshlab iqtisodiyotni tartibga solishda keynscha tendentsiyalar yangidan kuchaya boshladi.

Jamiyatni taraqqiy ettirish va iqtisodiyotni isloh qilish yo‘llarining xilma-xilligi bir qancha omillarga bog‘liq. Avvalambor, bunga ularning aniq maqsadni ko‘zlab yo‘naltirilishi va iqtisodiyotning amal qilish printsiplari sabab bo‘ladi. Rivojlanayotgan yosh mamlakatlar o‘z oldilariga erishish osonroq bo‘lgan maqsadlarni qo‘yib, “muqobil rivojlanish” nazariyasining turli kontseptsiyalariga tayanib, o‘z yo‘llarini mana shu kontseptsiyalar doirasida izlashga majbur edilar. Bu kontseptsiyalarning asosiylari quyidagilar:

- «Asosiy ehtiyojlar» kontseptsiyasi. Aholining eng kam tirikchilik ehtiyojini kafolatli tarzda ta‘minlash va ish bilan band qilish muammolarini hal etish ushbu kontseptsiyaning asosiy maqsadidir;

- “Maqbul yoki tegishli texnologiya” kontseptsiyasi. Bu kontseptsiya aholi band-

ligini ta‘minlaydigan va mahalliy xomashyoni, avvalo qishloq xo‘jalik xomashyosini qayta ishlashga qaratilgan sermehnat texnologiyani rivojlantirish zarurligiga asoslanadi;

- “O‘z kuchiga jamoa bo‘lib tayanish” kontseptsiyasi. Bu kontseptsiya mavjud zaxiralardan to‘liqroq foydalanishga va rivojlanayotgan mamlakatlarning taraqqiy etgan mamlakatlarga qaramligini kamaytirish maqsadida ular o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlashga qaratilgan;

- “Yangi xalqaro iqtisodiy tartib” kontseptsiyasi. Bu kontseptsiya rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy jihatdan mustamlaka holatidan qutilishga va iqtisodiy qoloqligini tugatishga, teng huquqli sheriklar sifatida tan olinish, xomashyo va sanoat mollariga o‘z manfaatlariga muvofiq keladigan yangi narxlarni, xalqaro savdo me‘yorlarini, valyuta kursini belgilashga, zamonaviy texnologiyalarni sotib olish imkoniyatlarini kengaytirishga bo‘lgan umumiy intilishlarini aks ettiradi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko‘pgina andozalari, iqtisodiy yo‘llari yuqorida ko‘rsatilgan kontseptsiyalar va nazariyalarning o‘ziga xos qo‘shilmasidan iboratdir.

Jahonda milliy taraqqiyot modellari ko‘p. Ular o‘sha mamlakat tub aholisi - millatning nomi bilan ataladi. Masalan, amerika, nemis, shved, yapon, xitoy singari milliy modellar ma‘lum. Qanday model to‘g‘risida gap bormasin, asosiy maqsad samarali iqtisodiyotni barpo etish, xalq turmush darajasini yuksaltirishdan iboratdir. Biron-bir modelni tanlash pirovard maqsad emas.

Model eng avvalo mavjud tabiiy, ishlab chiqarish va buyuk aql-zakovatning amaldagi ifodasidir. Shimoliy Amerika, xususan AQSH modelida bozorda davlatning xo‘jalik faoliyatidagi roli eng past darajaga tushirilgan.

Davlat asosan uchta vazifa - barqarorlik, qonun oldida barcha fuqarolarining tengligini ta‘minlash, infratuzilmani rivojlantirish yo‘li bilan biznes va tadbirkorlik faoliyatiga ko‘maklashish hamda o‘zini o‘zi boqishga qurbi yetmaydiganlarga g‘amxo‘rlik ko‘rsatish bilan shug‘ullanadi. Bu model bozorning keskin, shiddatli yo‘li bo‘lib, korxonalarining

zarar keltirib ishlashini, dotatsiyani rad qiladi. Bu yo‘l bir qarashda ancha maftunkor tuyulsa-da, ammo xalqni, ayniqsa, uning kam ta‘minlangan tabaqalarini ancha qiyin ahvolga solib qo‘yishi mumkin. Amerika modeli narxlarning erkin shakllanishi, subsidiyadan voz kechish, tashqi savdo uchun ochiq iqtisodiyot, davlat korxonalarini xususiy-lashtirish, chet el sarmoyadorlarini jalb qilish, samarasiz korxonalarini yopish va ortiqcha ishchilarni bo‘shatishni ko‘zda tutadi.

Bu yo‘l muayyan keskinliklar – g‘oyat yuqori narx-navo, ishsizlik daromadlarning pasayishi, tashqi qarzning oshishiga ham olib keladi. Ammo bunday yo‘qotishlar erkin bozorga o‘tish bilan bog‘liq. Uzoq muddatli foyda bilan keyinchalik qoplanishi mumkin, albatta. Bu model aktsiyadorlik mulkining intensiv qayta taqsimlanishi bilan tavsiflanadi. Bu modelda korxonaga tovar sifatida qaraladi. U “qismlarga” bo‘linib ham, fond birjasi orqali ham sotilishi mumkin.

“Amerikacha” iqtisodiy taraqqiyot modelining o‘ziga xos xususiyatlaridan yana biri ishlab chiqarish kontsentratsiyalashu-vining g‘oyat yuqoriligi va yirik biznesning iqtisodiyotda muhim o‘rin tutishidir. Rasmiy statistika ma‘lumotlariga ko‘ra, korporatsiya-larning tovar aylanmasi mamlakatdagi jami tovar aylanmasining 90 % ini tashqil etadi. Mavjud 4 milliondan ortiq sanoat korpo-ratsiyasidan 500 tasi mamlakat yalpi ichki mahsulotining 40 %ini ishlab chiqaradi. Ushbu korporatsiyalarning katta qismi transmilliy korporatsiyalar hisoblanadi va ularning xorijdagi korxonalarini ishlab chiqaradigan tovar va xizmatlari AQSH yalpi ichki mahsulotining 1/3 qismini tashkil etadi [3].

Moliya kapitali darajasida kontsent-ratsiyalashuv ko‘rsatkichlari yanada yuqori. Garchi mamlakatda bir necha ming tijorat banki faoliyat yuritsada, ulardan 50 tasi jami bank aktivlarining 1/3 qismiga egalik qiladi. Yirik banklar va sanoat korporatsiyalari strategik alyanslarni tashkil etadi. Bunday yirik moliya-sanoat guruhlarini mamlakat yetakchi iqtisodiy markazlarini o‘z ta‘sir doirasiga qamrab olishi tabiiy.

Mutaxassislar fikricha, hozirgi kunda AQSH iqtisodiyotida yigirmadan ortiq ana shunday alyans faoliyat ko‘rsatmoqda [4].

Iqtisodiy taraqqiyotning “amerikacha” mode-lida inson omilining roli ham yuqori ekanligini ta‘kidlash lozim. AQSH muhojir-ajnabiylar mamlakati hisoblanadi. Amerika davlati muhojirlar tomonidan barpo etilgan. Ommaviy muhojirlik AQSH aholisi milliy tarkibining shakllanishida muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi amerika millati - dunyoning turli qit‘alaridan, eng avvalo, Yevropadan ko‘chib kelgan odamlarning etnik yaxlitligi natijasidir. Garchi AQSHda yuzdan ortiq millat va elat istiqomat qilsa-da, ularning 80 % ini yevro-paliklar, 12 %ini qora tanli amerikaliklar, 5 %ini ispan tilida so‘zlashuvchi amerikaliklar tashkil etadi. Mahalliy xalq (avvalo, hindular) soni bir %ga yaqin, xolos. Iqtisodiy adabiyot-larda Yevropa mamlakatlari iqtisodiy taraqqiyot modellari quyidagi guruhlarga ajratiladi:

- nemis iqtisodiy taraqqiyot modeli;
- britancha taraqqiyot modeli;
- fransuzcha taraqqiyot modeli;
- iqtisodiy taraqqiyotning «shvedcha modeli».

Nemis iqtisodiy taraqqiyot modelining o‘ziga xosligi shundaki, unda asosiy e‘tibor ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotiga, ijtimoiy-huquqiy davlat qurilishiga qaratilgan [5]. Nemis “iqtisodiy mo‘jizasi” iqtisodiyotga davlat aralashuvi va erkin bozor tamo-yillaridan maqsadga muvofiq foydalanishga asoslanadi. Germaniyada iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashning muhim omillari jumlasiga “Marshall rejasi”ga muvofiq keng miqyosli yordamdan foydalanish, “inson kapitali” sifatining yuqoriligi, jahon xo‘jalik aloqalarida faol ishtirok etish, mo‘tadil ichki iqtisodiy siyosatni kiritish mumkin.

Ushbu omillar ta‘sirida uzoq vaqt davo-mida narx barqarorligi saqlanib turgan holda, mamlakatda yalpi ichki mahsulotning yillik o‘rtacha qo‘shimcha o‘shish sur‘ati 8,5 %gacha etdi. Aynan shu davrda “nemischa sifat”, “nemischa mehnatkashlik”, “nemischa mas‘u-liyat” kabi tushunchalar paydo bo‘ldi.

Britancha taraqqiyot modelida iqtiso-diyotni davlat tomonidan tartibga solish ustuvor o‘ringa ega. Davlat kapital qo‘yilmalarni moliyalashtirishda, yangi tarmoqlarni rag‘bat-lantirishda, ilmiy yo‘nalishni rivojlantirishda, ijtimoiy siyosatni amalga oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Davlat ko‘plab kichik korxona-

larning yirik kompaniyalar bilan o'zaro shartnoma imzolashida vositachi rolini bajaradi. Kichik korxonalar esa bunday shartnomalar orqali barqaror bozorga, ta'minot va moliyalashtirish manbasiga ega bo'ladilar, yangi texnologiyalar va ilmiy-texnika taraqqiyoti natijalaridan foydalanish imkoniyatini qo'lga kiritadilar.

Fransuzcha taraqqiyot modeli "dirijizm" tamoyillariga asoslanadi. Garchi "neoliberal inqilob" natijasida davlatning tadbirkorlik faoliyati bir muncha qisqargan bo'lsa-da, Frantsiyada davlat tadbirkorligi AQSH darajasidan 3 barobar yuqoridir. Davlatning tartibga solish faoliyati ham sezilarli darajada saqlanib qolgan [6].

Bugungi kunda Fransiya hukumati umummilliy tuzilmaviy dastur, yangi tarmoqlarni rag'batlantirish, ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, faol ijtimoiy siyosat yuritish orqali iqtisodiy taraqqiyotga ta'sir o'tkazmoqda. Iqtisodiyotni tartibga solishda davlat budjeti asosiy o'rinda turadi. Fransiya milliy daromadining 54 %i davlat budjeti orqali qayta taqsimlanadi.

Iqtisodiy taraqqiyotning "shvedcha modeli"da ijtimoiy tenglik va adolatni ta'minlash ustuvordir. "Shvedcha" modelning iqtisodiy asoslari quyidagilardan iborat:

- aralash iqtisodiyot (bozor mexanizmi va davlat tomonidan faol tartibga solish usulidan birgalikda foydalanish);

- ishlab chiqarish sohasida xususiy mulkchilik kombinatsiyasi va "iste'molning jamoalashuvi";

- ijtimoiy xizmatlarda davlat-kommunal sektorining yirikligi;

- cheklangan mikroiqtisodiy siyosatning bandlik va investitsiyalarning yuqori darajasini saqlab turish bo'yicha selektiv chora-tadbirlar bilan uyg'unlashuvi [7].

Milliy iqtisodiy taraqqiyot modellarining Yevropa modellari (Germaniya, Shveysariya, Niderlandiya, Shvetsiya) ko'p hollarda Germaniyadagi mashhur daryo nomi bilan – "Reyn modeli" deb ham ataladi. Bu model aksioner korxonalar mulklari tarkibining barqarorligi bilan tavsiflanadi. Bu modelda iqtisodiy faoliyat "falsafasi" katta rol o'ynaydi. Unga ko'ra korxonaga umumiy manfaatlarga ega jamoa deb qaraladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, so'nggi yillarda Yevropa mamlakatlarining turli milliy modellarida umumyevropa modeliga yaqinlashuv holati kuzatiladi. Bu eng avvalo quyidagi yo'nalishlarda amalga oshirildi:

- yagona ichki bozorni barpo etish;
- iqtisodiy va valyuta ittifoqini shakllantirish;

- moliya siyosatini muvofiqlashtirish;
- ijtimoiy modellarning yaqinlashuvi;
- tadbirkorlik faoliyati va raqobat muhitini shakllantirishning yagona shart-sharoitlarini ta'minlash;

- federativ tuzilmani takomillashtirish;
- iqtisodiyotni tartibga solishning yagona qoidalari va mexanizmlarini qabul qilish.

Yaponiyada ham, Osiyoning yangi industrial davlatlarida ham erkin tadbirkorlik faoliyati davlat boshqaruvi (markazlashgan rejalashtirish) bilan qo'shib olib boriladi. Asosiy narxlar fiskal usullar bilan, ya'ni davlat daromadlarini nazarda tutib boshqarilishi mumkin. Albatta, hozirgi iqtisodiyotda muayyan turdagi bozor o'z holicha va sof ko'rinishda uchramaydi. Hozir mamlakatlar, xalqlar tajribasi ancha umumlashib ketdi.

Osiyodagi yangi industrial davlatlar, ulardan oldin esa Yaponiya iqtisodiy islohot va xo'jalikni tarkibiy qayta qurish davomida jahon tajribasidan keng foydalanganligi ma'lum. Ikkinchi jahon urushidan keyin Yapon iqtisodiyoti qiyin ahvolga tushib qolgan. Sanoatning chuqur inqirozi, harbiy-iqtisodiy modeldan bozor modeliga o'tishning qiyinchiliklari, iqtisodiyotning harbiy ishlab chiqarishga bo'ysundirilganligi, tinkani quritadigan taqchillik, inflyatsiya va boshqalarni yengib o'tish lozim edi.

Ammo Yaponiya xalqi bu qiyinchiliklarni ancha tez hal qildi. Chunki mamlakatdagi boshqarishning markazlashgan harbiy qolipi joriy etilgan. Shunchaki tartibot emas, balki mavjud vaziyatni hisobga olib, ataylab orqaga chekinish edi. Shuning uchun iqtisodiyotning yangi bozor modeli qaytadan yaratilmadi.

Yaponiyada sobiq sotsialistik mamlakatlardagi kabi millatning eng iste'dodli, eng qobiliyatli qismi, tadbirkor, omilkor kishilar yo'q qilib yuborilmagan edi.

Asosiy masala - islohotni nimadan boshlashda edi. Bu masala avvalo to'g'ri belgilab

olindi va keyin yechildi: iqtisodiy jonlantirishning ustun tomonlari aniq belgilandi, avvalo oziq-ovqat, ko'mir, ruda, eng hayotiy zarur buyumlarni ishlab chiqarish rivojlantirildi [8].

Iqtisodiy taraqqiyotning "Yaponcha" modeli o'zining bir qator xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ulardan biri yaponcha hayot tarzi an'analarini hurmat qilish asosida barcha darajada va barcha ijtimoiy sohalarida munosabatlarni muvofiqlashtirishni ko'zda tutuvchi jamiyatni ijtimoiy tashqil etishdan iboratdir. Yaponiyada g'oyaviy qadriyatlar asosida amerikacha standartlardan keskin farq qiluvchi mehnatga rag'batning o'ziga xos shakli vujudga kelgan.

Iqtisodiy taraqqiyotning aynan "Yaponcha" modelida jamiyat hayotida ijtimoiy-madaniy va diniy omilning ahamiyati yaqqol o'z ifodasini topgan. Yapon xalqi va madaniyatida ijtimoiy ong, jamoa ruhi muhim o'rin tutadi. Bu qadimiy va boy tarix samarasidir. Yapon milliy an'alariga ko'ra har qanday ijtimoiy guruh manfaati alohida shaxs manfaatidan ustun. Jamiyat hayotida birlamchi guruh - oila asosiy rol o'ynaydi, keyingi o'rinda esa jamoa turadi. Zamonaviy korxonalar, korporatsiya ham, davlat ham yirik oila hisoblanadi. Har bir Yaponiyalik guruh nomidan fikrlashi va o'zini guruh a'zosi deb hisoblashi faqat Yapon madaniyati va an'analari bilan bog'liq emas, albatta. Bunda Yapon jamiyatining ijtimoiy tarkibi ham muhim ahamiyatga ega.

Mutaxassislar fikricha, Yaponiya ijtimoiy barkamollik jamiyati hisoblanadi [9]. Chunonchi, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromadlar miqdori g'oyat yuqori bo'lishiga qaramasdan, Yaponiyada boylar va kambag'allar o'rtasida unchalik katta tafovut yo'q. Xususan, aholining eng boy va eng qashshoq 20 %i daromadlari o'rtasidagi nisbat Yaponiyada 2,9 barobarni tashkil etadi, xolos. Vaholanki, bu ko'rsatkich AQSHda 19 ga teng. Boshqaruvning "Yaponcha" usuli rivojlanishning strategik muammolariga alohida e'tibor qaratadi. Davlat korxonalarining ijtimoiy samaradorligini oshirishga harakat qiladi. Bunda u faqat pul rentabelligi bilan o'lchanadigan tor doiradan yuqoriroq fikrlashni har tomonlama qo'llab-quvvatlaydi.

Xitoy va Vetnam iqtisodiy islohotni ustun darajada qishloq xo'jaligidan, oziq-ovqat bozorini to'ldirishdan boshladi va yaxshi natijalarga erishdi. Xitoyda amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar natijasida bozor mexanizmi va iqtisodiyotning nodavlat sektori o'z mavqeini sezilarli darajada kuchaytirdi. Ammo davlat tomonidan tartibga solish, mehnat bo'yicha taqsimlash va ijtimoiy kafolatlar mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi.

Ushbu modelni sotsialistik model ustuvor mavqega ega bo'lgan aralash iqtisodiyot deb ham atash mumkin. Shu o'rinda Xitoy modelining asoschilaridan biri Den Syaopingning quyidagi so'zlarini keltirish o'rinni: "Reja" yoki "bozor" - bu kapitalizm va sotsializmning tub farqi emas. Rejali iqtisodiyot sotsializm degan ma'noni anglatmaydi, kapitalizm ham reja mavjud. Ayni vaqtda bozor iqtisodiyoti kapitalizm emas, zero, sotsializm ham bozor mavjud. Reja va bozor - iqtisodiy usullardir"[10]. Iqtisodiy taraqqiyot modellarining xilma-xilligi rivojlanayotgan mamlakatlarga ham xos. Bu modellarni rivojlanish strategiyasidan kelib chiqib shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin: eksportga yo'naltirilgan va importning o'rnini bosishga qaratilgan strategiyani tanlagan mamlakatlar.

5. XULOSA VA TAKLIFLAR

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Mamlakat aholisining farovonligi yalpi ichki mahsulotning hajmi va tarkibi bilan ifodalanadi. Ayniqsa shaxsiy iste'mol xarajatlari muhim ahamiyatga ega. Iste'molning umumiy hajmida uzoq muddat foydalanishga mo'ljallangan tovarlar ulushining yuqoriligi aholi farovonligi darajasi va mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti darajasining yuqoriligidan dalolat beradi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulotdan inson rivojlanish indeksi va mamlakatning ijtimoiy taraqqiyoti indeksini hisoblashda foydalaniladi.

2. Mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti va ijtimoiy sohaga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, uning darajasi ko'p jihatdan iqtisodiyotdagi davlat yoki bozor tizimining tutgan roliga bog'liq.

3. Aholining sifat ko'rsatkichi, aholini joriy yilda o'sish soni bilan tabiiy o'sishda fiziologik nuqsonli aholi soni nisbati ko'rinishida hisoblanadi. Hozirgi sharoitda ijtimoiy siyosat, iqtisodiyotni jadal rivojlanishini hamda qishloqda yangi ishlab chiqarish munosabatlarini shakllantirishning kuchli vositasi sifatida qaralmoqda. Mehnat, turmush, madaniyat va insonlarning manfaatlarini va ehtiyojlarini qondirishning ijtimoiy masalalarini yechish barcha davlat va xo'jalik organlari, shu jumladan, jamoat tashkilotlarining asosiy faoliyati hisoblanishi kerak.

4. Jahonda milliy taraqqiyot modellari ko'p. Ular o'sha mamlakat tub aholisi – millatning nomi bilan ataladi. Masalan, amerika, nemis, shved, Yapon, xitoy singari milliy modellar ma'lum. Qanday model to'g'risida gap bormasin, asosiy maqsad samarali iqtisodiyotni barpo etish, xalq turmush darajasini yuksaltirishdan iboratdir. Biron-bir modelni tanlash pirovard maqsad emas. Model eng avvalo mavjud tabiiy, ishlab chiqarish va buyuk aql-zakovatning amaldagi ifodasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zR Prezidentining 2022 yil 28.01dagi PF-60-sonli “2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston strategiyasi”
2. Sh.M.Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T. 2020 yil 24 dekabr
3. Экономика США//Под ред. В.Б.Супяна// - СПб.: Питер, 2003. - С.514
4. Райцин В.Я. Модели планирования уровня жизни. – М. “Экономикс”, 1987, стр 42-60
5. Черников Г.П. Мировая экономика. М.: Дрофа, 2003. - С.297
6. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. –М.: Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – стр.54-55.
7. Томбовцев В.Л. Государство и переходная экономика: Правила управляемости. – М.: МГУ – ТЕИС, 1997. – стр. 34.
8. Шираева Л., Мамедова Н. Неоклассическая модель государственного регулирования рыночных отношений. – Российский экономический журнал. – 1992. -№4. стр. 100-101
9. Райцин В.Я. Модели планирования уровня жизни. – М. “Экономикс”, 1987, стр 42-60
10. Лю Гогуан. Функционирование и развитие Китайской экономики, Гуанчжоу, 2001. - С.39

V. INSON KAPITALI IQTISODIYOTI

УДК:331.52

ИННОВАЦИОН РИВОЖЛАНИШ ШАРОИТИДА ИНСОН КАПИТАЛИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ОМИЛЛАРИ ТАСНИФИ

Арабов Нурали Уралович

Ш.Рашидов номидаги СамДУ Инсон ресурслари ва
махалла тараққиёти институти, профессори

Болтаев Бурхон Садинович

Ш.Рашидов номидаги СамДУ Инсон ресурслари ва
махалла тараққиёти институти, ассистенти

КЛАССИФИКАЦИЯ ФАКТОРОВ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ

Арабов Нурали Уралович

Институт управления человеческими ресурсами
и развитием махаллей СамГУ им. Ш.Рашидова, профессор

Болтаев Бурхан Садинович

Институт управления человеческими ресурсами
и развитием махаллей СамГУ им. Ш.Рашидова, ассистент

CLASSIFICATION OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT FACTORS IN CONDITIONS OF INNOVATION DEVELOPMENT

Arabob Nurali Uralovich

Institute of Human Resources and Neighborhood Development
Management of the Samarkand State University named after Sh.Rashidov, professor

Boltayev Burxan Sadinovich

Institute of Human Resources and Neighborhood Development
Management of the Samarkand State University named after Sh.Rashidov, assistant

Аннотация. Ушбу мақолада иқтисодий ўсишнинг энг муҳим жиҳатларидан бири сифатида инсон капитали моҳиятини тавсифловчи назарий ёндашувларни илмий жиҳатдан таҳлил этиш асосида мазкур тушунчасининг муаллифлик таърифи ишлаб чиқилиб, инсон капиталининг ривожланиш омиллари таснифланган ҳамда инсон капиталининг ривожланиш даражалари градацияси ва республикамізда унинг ҳолати тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: иқтисодий ўсиш, инсон капитали, инсон тараққиёти, иқтисодий тизим, инновацион ривожланиш, концепция, иқтисодий мезонлар.

Аннотация. Данная статья основана на научном анализе теоретических подходов, описывающих природу человеческого капитала как одного из важнейших аспектов экономического роста.

Ключевые слова: экономический рост, человеческий капитал, человеческое развитие, экономическая система, инновационное развитие, концепция, экономические критерии.

Annotation. This article is based on a scientific analysis of theoretical approaches that describe the nature of human capital as one of the most important aspects of economic growth.

Keywords: economic growth, human capital, human development, economic system, innovative development, concept, economic criteria.

1. КИРИШ

Иқтисодий ўсишнинг энг муҳим жиҳатларидан бири инсон капитали ҳисобланади. Айнан инсон капиталига эга бўлиш ва ундан самарали фойдаланиш мамлакат

иқтисодиётининг дунё миқёсидаги ўрнини белгилаб беради. Шу муносабат билан инсон капиталининг сифати, унинг миқдорий ва сифат хусусиятларини рақамлаштириш жараёнлари таъсирида, ўзгариб

бораётган янги ижтимоий-иқтисодий трансформацияга қанчалик мувофиқлигини аниқ тушуниш зарур.

Инновацион иқтисодиётнинг асосини ҳозирги давр жамиятини ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ҳал қилувчи кучи ҳисобланган инсон капитали ташкил этади. Яъни инсон тафаккури ишлаб чиқариш тизимининг шунчаки муайян унсури бўлиб қолмасдан, балки бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланди. Даставвал инсонни ривожлантириш тушунчасининг таркибий қисмлари у қадар кўп бўлмасдан, тарбия, таълим, билим, саломатликни қамраб оларди. Шу билан бирга узоқ вақт давомида инсонни ривожлантиришга иқтисодий ўсиш назарияси нуктаи назаридан таррақий этишнинг ижтимоий, яъни чиқимли омили сифатида қараларди.

Тарбия, таълимга инвестициялар ноишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланарди. XX аср иккинчи ярмидан бошлаб инсон капитали ва таълимга нисбатан муносабат аста-секин тубдан ўзгара бошлади.

Жамиятда инсон тараққиётининг муҳим мезони унинг умр кўриш давомийлиги, саводхонлиги ва ресурслардан фойдаланиш имконини ифодалайдиган Инсонни тараққиёти индекси дидир. Ҳар қандай мамлакатнинг фаровонлик даражаси фақатгина даромадлар миқдорига эмас, балки ушбу даромадлардан қай даражада фойдаланишга ҳам боғлиқ. Аҳоли даромадларининг ўзи инсон ривожланишини кафолатламайди. Шундай экан, инсон тараққиётининг икки хусусияти мавжуд бўлиб, улар имкониятлар шаклланиши ва улардан фойдаланишни бир-биридан фарқлаш керак. Инсонни ривожлантириш фақатгина иқтисодий ўсишни таъминламасдан, унинг натижасини адолатли тақсимлаш ҳам назарда тутилади. Бундай ривожланиш аҳолини ижтимоий ҳимоялашга муҳтож категорияларига алоҳида аҳамият берилишини, уларнинг имкониятларини кенгайтириш, ўз турмуш даражасига таъсир этадиган қарорлар қабул қилишда қатнашишларини таъминлаш эътиборга олинади. Мазкур ривожланиш инсонларнинг манфаатларини назарда тутуди,

уларга иш жойларини кўпайтириш ҳамда аҳоли фаровонлигини оширишга хизмат қилади.

2. МАВЗУ БЎЙИЧА АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Инсон капитали ривожланиши жамият ривожланиши ижтимоий тараққиётнинг муҳим муаммоларини ҳал этишда асосий ўрин эгаллайди. Иқтисодиётнинг трансформациялашиши шароитида инсон капиталини ривожлантириш ижтимоий, техник ҳамда иқтисодий тараққиётнинг муҳим ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланган. Инсон капиталини ривожлантириш устуворлиги ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар учун ҳам, барқарор иқтисодиётлар ва инновацион ривожланишни амалга ошираётган тизимлар учун ҳам универсал хусусиятга эгадир. Бу жаҳоннинг етакчи олимлари ва халқаро ташкилотларнинг экспертлари томонидан амалга оширилган жуда кўп тадқиқотларда ўз тасдиғини топган.

Таниқли иқтисодчи олим Т.Шульц асарида инсон капиталининг шаклланиши ва ривожланиши, инсон капиталига инвестиция киритиш, инсон капиталини меҳнат бозорида сотиш, меҳнат салоҳияти, инсон капиталини ривожланиш омиллари, инсон капиталининг ривожланиш даражалари каби масалалар тадқиқ қилинган [1].

Шунингдек, Г.Беккернинг асарида ижтимоий ривожланиш назариясининг методологик асослари, иқтисодий ўсиш ва инсон тараққиёти, инсон капитали назариясининг шаклланиши ва ривожланиши, инсон тараққиётини баҳолашнинг асосий мезонлари ва уларнинг хусусиятлари, инсонни ривожлантиришнинг асосий мезонлари, инсонни ривожлантириш концепцияси билан боғлиқ тадқиқотлар олиб борилган [2].

Е.Долан асарида инсон салоҳияти шаклланишининг назарий-услубий жиҳатлари, инсон капитали назариясининг шаклланиши ва ривожланиши, инсон капитали ривожланишида биологик омилнинг таъсири, таълим сифати, илмий салоҳияти, соғлиқни сақлаш тизимидаги ижобий ўзгаришлари, инсон капиталини шаклланишидаги харажатларнинг талаб этилиши,

иктисодий ривожланишнинг интенсив ишлаб чиқариш омиллари, меҳнат ресурсларининг билимли қисми, интеллектуал ва бошқарув меҳнатига доир масалалар тадқиқ қилинган [3].

МДХ мамлакатлари олимларидан Л.Туров ўз асарида инсон салоҳияти шаклланиши, инсон капитали назариясининг шаклланиши ва ривожланиши, таълим сифати, соғлиқни сақлаш тизимидаги ижобий ўзгаришлари, инсон капиталини ривожланиш даражалари, интеллектуал салоҳияти, иқтисодий ривожланишнинг интенсив ишлаб чиқариш омиллари, иш билан бандликнинг шаклланиши, меҳнат ресурсларининг билимли қисми, интеллектуал ва бошқарув меҳнатига доир масалалар тадқиқ қилинган [8].

Академик Қ.Х.Абдурахмоновнинг дарслигида инсон тараққиёти концепцияси ва унинг мезонлари, инсон капитали назариясининг шаклланиши ва ривожланиши, инсон тараққиёти мезонлари ва БМТнинг Мингйиллик ривожланиш мақсадлари, иш билан бандлик ва инсон тараққиёти ўртасидаги ўзаро боғлиқлиги, фаровонлик концепцияси ва турмуш даражаси, турмуш даражаси ва турмуш сифати, уларнинг кўрсаткичлари ва индикаторлари, инсон тараққиёти омиллари, Ўзбекистонда инсон тараққиёти бўйича миллий маърузалар ва мақсадли дастурлар, мамлакатда инсон тараққиётининг асосий йўналишлари ёритиб берилган [5].

3. ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Тадқиқот жараёнида инсон капитали шаклланиши ва ривожланиш хусусиятлари ва омиллари илмий ва услубий жиҳатдан тадқиқ қилиш бўйича иқтисодий тизимлар ва нисбатларни ўрганишга диалектик ва тизимли ёндашув, қиёсий ва солиштирма таҳлил, статистик ва динамик ёндашув ҳамда гуруҳлаш усулларида фойдаланилди.

4. АСОСИЙ ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Инсон капитали концепцияси ХХ асрнинг 50-60 йилларида АҚШда Чикаго университетининг Америка илмий мактаби томонидан шакллантирилган бўлиб, унинг асосчилари классик назариячилар Г.Беккер ва Т.Шульц ҳисобланади.

Т.Шульц ўзининг илмий изланишларида инсон капиталини ишлаб чиқариш салоҳияти капиталнинг бошқа шакллари рентабеллигидан устун бўлган актив сифатида аниқлаган. Ушбу актив инсон ҳаёти давомида инвестициялар ёрдамида яхшиланиши мумкин бўлган қимматли билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш жараёнида шаклланади. Т.Шульц инвестициялар шаклига қараб қуйидаги капитал турларини аниқлади:

- мактаб таълими;
- иш жойида ўқитиш;
- соғлиқни сақлаш;
- иқтисодиёт соҳаларида ўсиб бораётган билимлар захираси [1].

Г.Беккер ўзининг илмий қарашларида, инсон капитали орқали инсоннинг билимлари, кўникмалари ва мотивациясининг бир бутунлигини тушунтириб ўтган. Шу тариқа, ҳар икки олим ҳам инсон капиталини меҳнат бозорида сотиш мумкин, деган фикрга қўшилмоқда. Ушбу турдаги капиталнинг тўпланиши катта миқдордаги харажатлар билан мураккаб инвестиция жараёни билан бирга келади. Бошқа ҳар қандай капитал каби, у ҳам шунга ўхшаш хусусиятларга эга:

- узок муддат фойдаланиладиган неъмат ҳисобланади;
- жорий харажатлар билан боғлиқ хусусияти;
- тўлиқ жисмоний эскириш бошлангунгача фойдали хусусиятларини йўқотади [2].

Г.Беккер инсон капитали назариясида индивидуал ва ижтимоий тавсифга эга бўлган ички қайтим нормаси тушунчасини киритди. Биринчиси, инвестицияларни аниқ инвесторлар нуктаи назаридан киритишни тавсифлайди, иккинчиси бутун жамият нуктаи назаридан уларнинг самардорлигини баҳолайди. Шундай экан, қайтим нормаси ўз навбатида ҳам таълимнинг ҳар хил турлари ва даражалари ўртасида, ҳам бутун иқтисодиёт ва унинг ҳар хил секторларидаги таълим тизими ўртасидаги инвестицияларни тақсимлаш регулятори сифатида намоён бўлади. Т.Шульцнинг асарларидаги сингари Г.Беккернинг асарларида ҳам инсон

капиталига киритилган инвестициялар жисмоний капитал қўйилмаларга нисбатан сезиларли даражада ошиши таъкидланган [2].

Америкалик иқтисодчи Л.Туров инсон капитали тадқиқотини унумдорлик нуқтаи назаридан қараб чиқади. Олим буни одамларнинг товар ва хизматларни ишлаб чиқариш қобилияти сифатида белгилайди, бу нафақат шахснинг алоҳида ишлаб чиқариш сармоясини, балки бошқа сармояларнинг самарадорлигига ҳам таъсир қилади. П.Ромер ҳам ушбу ёндашув тарафдори бўлиб, инсон капиталини иқтисодий самарадорликни оширишнинг асосий манбаи сифатида талқин этади. У янги билимларнинг манбаи – «инсон капитали» эканлигини таъкидлайди [8].

Е.Долан ўз қарашларида инсон капиталини таълим жараёнида ва амалий тажрибалар воситасида ўзлаштирилган инсоннинг ақлий қобилияти сифатида эътироф этади [3].

Р.Кроуфорд ёндашуви асосида инсон капитали назарияси унинг ўзига хос хусусиятлари ва жиҳатларини аниқлаш нуқтаи назаридан кенгайтирилади. Унга қуйидагилар тегишлидир: кенгайтириш, ўз-ўзини ривожлантириш, портативлик ва биргаликда фойдаланиш. Уларнинг намоён бўлиши инсон капиталининг мазмунан трансформациялашиш имконини беради. Инсон капиталини кенгайтириш, ўз-ўзини ривожлантириш унинг ҳажмини ошириш, портативлик ва биргаликда фойдаланиш эса уни амалга ошириш доирасини кенгайтириши мумкин [9].

Хорижий муаллифларнинг илмий тадқиқотларида инсон капитали категорияси инсоннинг муайян сифатларини ўзлаштириш ва жамғариш нуқтаи назаридан кўриб чиқилади.

Т.Гараван фикрича, инсон капитали билим, кўникма, таълим ва қобилият билан узвий боғлиқдир [11]. П.Расторги ёндашувига кўра, инсон капитали билим, компетенциялар, муносабат ва инсон хулқ-атвори билан аниқлади [12]. Р.Франк ўз қарашларида инсон капиталини муайян ишчининг (таълим, тажриба, ақл, одатлар, ташаббуслар ва бошқалар) маржинал маҳ-

сулоти қийматини аниқловчи омиллар тўплами деб тушунтирган [13].

Инсон капиталини ривожлантириш соҳасида дастлабки тадқиқотлар М.М.Критский томонидан олиб борилган. Унинг муҳим назарий йўналишидан бири – бу инсон капиталини маҳсулотдан (ишчи кучи) ажратиш ҳисобланади. Асосий капитал сингари, инсон капитали ҳам ривожланиб, амортизация қилиниши ва тикланиши мумкин ва шу билан узок муддатли капитал манбаи бўлиб хизмат қилади [14].

Р.И.Капелюшников фикрича, инсон капитали «инсонда мужассам бўлган қобилият, билим, кўникма ва мотивлар захирасидир». Бунда жисмоний ёки молиявий капитал сингари унинг шаклланиши жараёнида келгусида қўшимча даромад олиш ҳисобига жорий истеъмолдан маблағлар четлаштирилиши содир бўлади [16].

Б.М.Генкин, инсон капиталини даромад манбаи сифатида намоён бўлувчи меҳнат унумдорлигинининг сифатини аниқловчи кўрсаткич сифатида эътироф этади. Муаллиф бундай сифатларга соғлиқни сақлаш, таълим, касбий маҳорат ва ҳаракатчанлик хусусиятларини киритади [17].

Шунга ўхшаш нуқтаи назарни Л.И.Абалкин ҳам билдирган. Унинг илмий изланишларида инсон капитали туғма қобилиятлар, умумий ва махсус таълим, орттирилган касбий тажриба, ижодий салоҳият, ахлоқий, психологик ва жисмоний саломатлик ҳамда даромад олиш учун қўшимча имкониятлар яратадиган фаолият мотивлари йиғиндиси сифатида талқин этилади [18].

С.В.Якимчук инсон капитали мазмунини очиб беришда, нафақат инсон томонидан тўпланган соғломлаштириш ва таълим соҳасидаги маблағлар билан, балки бевосита касбий маҳоратнинг ўсишига ва натижада меҳнат унумдорлигини оширишга ёрдам берадиган шахсий истеъмол жараёни билан таққослайди [19].

Р.М.Нуреев ушбу категорияни икки жиҳатдан, яъни ҳам захира, ҳам даромадлар оқими сифатида кўриб чиқади. Биринчи ҳолатда, инсон капитали – бу инсоннинг меҳнат унумдорлигини оширадиган ва даромад миқдорига таъсир қиладиган соғ-

лиғи, қобилиятлари, мотивацияси, кўникмалари ва билимлари захираси сифатида, иккинчи ҳолатда эса, инсон капиталига сармоя киритиш даромадларнинг юқори оқимини таъминловчи муҳим бойлик сифатида талқин этилади [20].

Р.Салоҳўжаевнинг фикрича, инсон капитали фақат интеллектуал қатлам ва интеллектуалдан иборат эмас. Бу тушунчага одамларнинг туриш-турмуши, саломатлиги, кайфияти, орзу-интилишлари, бир-бирига бўлган муносабати ҳам кириб кетади. Инсон капиталини шакллантиришда эрталаб уйқудан уйғонганда ўзингизни қандай ҳис қилишингиздан тортиб, атрофдагилар билан нечоғлиқ хушмуомала бўлишингизгача — иш унумдорлигини оширишга хизмат қиладиган жамики ҳолату ҳодисотлар муҳим аҳамият касб этади. Инсон капиталини юзага чиқариш икки жиҳатга боғлиқ.

Биринчиси, биологик омил. Миллат характеридаги баъзи хусусиятлар наслдан-наслга ўтиши фанда исботланган. Жуда кучли қомусий олимларнинг авлодимиз. Бу эса ўзбек халқининг генетикаси инсон капитали учун мустаҳкам асос бўла олишини англатади.

Иккинчи омилга мамлакатда рўй бераётган жараёнлар — таълим сифати, илмий салоҳият, соғлиқни сақлаш тизимидаги ижобий ўзгаришлар ва бошқа индикаторларни киритиш мумкин. Юртимизда олиб борилаётган ислохотлар шахсан ўзимда оптимистик кайфият уйғотмоқда.

А.Ўлмасов ва А.Ваҳобовларнинг ёндашувига кўра, «инсон капитали - бу кишиларнинг ҳаётини неъматлар ҳисобланган товар ва хизматларни яратишга қодир бўлган ақл-идроки ва куч қувватидир, уни яратиш харажат талаб қилгани учун у капиталга тенглаштирилади», - дейилган [21].

Академик Қ.Х.Абдурахмонов «инсон капитали» категориясининг моҳиятини тор ва кенг маъноларда изоҳлайди. Унинг фикрича, инсон капитали тор маънода — бу инсоннинг интеллекти, соғлиғи, билими, сифатли ва унумли меҳнати ҳамда унинг турмуш сифатидир. Кенг маънодаги инсон капитали — бу иқтисодий ривожланишнинг интенсив ишлаб чиқариш омили, жамият ва

оилани ривожлантириш, меҳнат ресурсларининг билимли қисми, интеллектуал ва бошқарув меҳнати, яшаш ва иш жойи муҳитидир. Улар инсон капиталини ривожлантиришнинг ишлаб чиқариш омили сифатида самарали ва оқилона амал этишини таъминлаши керак [5].

Инсон капитали назариясига мувофиқ одамлар ўзларига инвестиция киритиб, имкониятларини кенгайтиришлари, давлат эса инсон капиталини бойитиш учун маблағ сарфлаб, миллий даромадни кўпайтириши мумкин. Бундай инвестицияларнинг самардорлиги сарф қилинган маблағларнинг меҳнат унумдорлиги ортиши ва иш ҳақи кўпайиши орқали қопланишида ўз ифодасини топади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан инсон капиталини ўлчаш бўйича ўтказилган тадқиқотларида ушбу категорияни «ҳамма нарсани қамраб олувчи тавсиф» сифатида таърифлайди: «Инсон капитали — бу одамларда мужассамлашган ва шахсий, ижтимоий ва иқтисодий фаровонликни таъминлашга қодир билим, кўникма, қобилият ва бошқа фазилатлардир». Бизнинг фикримизча, **инсон капитали** — бу қобилият, билим, кўникма ҳамда инсон ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий самардорлигини ифодаловчи ва унинг меҳнат бозоридаги рақобатбардорлигини оширувчи қобилиятлари йиғиндиси.

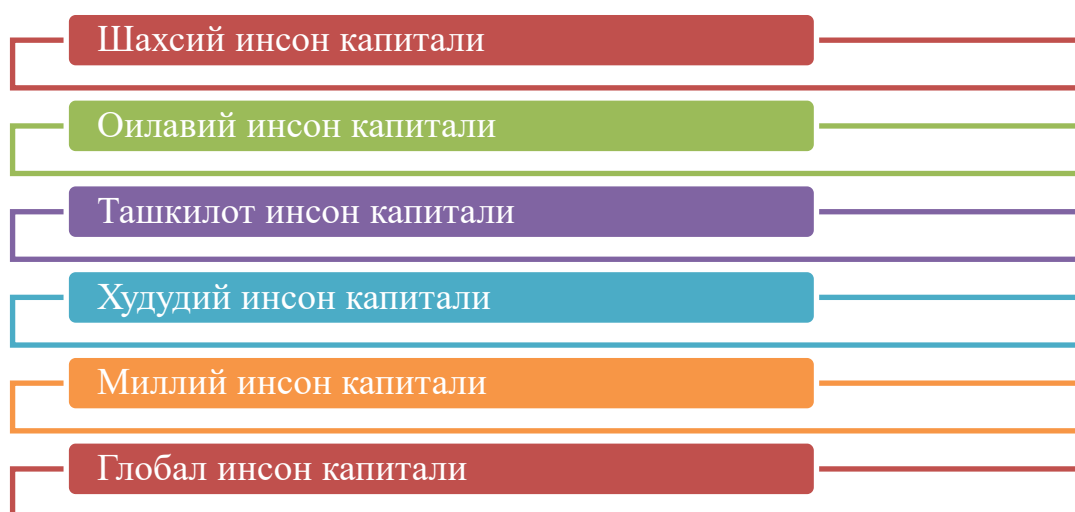
Ўз навбатида иқтисодий тизимда инсон капитали ва индивидуал инсон капитали (шахснинг кўникма ва қобилиятлари) кўламига кўра, бир-биридан фарқланади. Инсон капитали даражалари градацияси жамғариш хусусиятига эга, чунки ҳар бир кейинги даража олдингиларини кўпайтириб боради (1-расм). Шунингдек, иқтисодий тизимнинг инсон капитали — бу муайян бир ҳудудда яшовчи одамларнинг билим олиш, тажриба тўплаш, касбий маҳорат ва иш қобилиятларини реализация қилиш, соғлиғини сақлаш, маданий ва ушбу тизимни синергетик самарасини таъминлаш ва сифат ошишини таъминлайдиган хулқатвор стандартлари ҳисобланади.

Инсон капиталининг кенгайтирилган таснифи 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Инсон капитали ривожланиш омилларининг таснифи¹

№	Инсон капитали шаклланишининг таснифий белгилари	Инсон капитали шаклланишининг тавсифи белгилари
1.	Жорий этиш характериға кўра	- умумий; - махсус.
2.	Амалга ошириш шаклиға кўра	- жонли - жонсиз - институционал
3.	Қайта ишлаб чиқаришда иштирок этиш	- истеъмол - ишлаб чиқариш - интеллектуал
4.	Йиғилиш шакли бўйича	- соғлиқни сақлаш капитали - меҳнат - маданий ва ахлоқий - интеллектуал - ташкилий ва тадбиркорлик
5.	Даражалар бўйича	- нано: индивидуал, оилавий капитал - микро: ташкилот капитали - мезо: тармоқ капитали, худуд капитали - макро: миллий, глобал

1-расм. Инсон капитали ривожланиш даражалари градацияси²

¹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

² Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Жамғарма шакллари ва инсон капиталини шакллантириш услубларига кўра иқтисодий тизимларда ўқув капиталли, меҳнат капиталли, соғлиқни сақлаш капиталли, маданий, ахлоқий ва ташкилий ва тадбиркорлик капиталли таснифланади.

В.Т.Смирнов бошчилигидаги муаллифлар жамоаси турли даражадаги иқтисодий тизимларда инсон капиталини қуйидагича тўлдиришни таклиф қилади (2-расм). Шунингдек, инсон капиталли таркибини қуйидагича ажратиш кўрсатиш мумкин:

- табиий қобилиятлар;
- умумий маданият;
- умумий ва махсус билимлар;

– орттирилган қобилият, кўникма, тажриба;

– уларни ўз вақтида ва керакли жойда қўллаш қобилияти [7].

Инсон капиталли классик концепцияси доирасида иккита асосий таркибий қисмга бўлинади: махсус ва умумий кўникмалар. Махсус кўникмалар маълум бир иш жойи, касб ёки фаолият соҳаси учун талаб қилинади.

Умумий кўникмаларга саводхонлик, мулоқот, иш маданияти ва бошқалар киради. Шундай қилиб, инсон капиталли турларини таснифи мураккаб тузилишга эга бўлиб, унга нисбатан бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёнида ҳисобга олиниши керак.

Микро даражада (индивидуал инсон капиталли)	Мезо даражада (ташкilotларда инсон капиталли)	Макро даражада (миллий инсон капиталли)
<ul style="list-style-type: none"> • соғлиқни сақлаш капиталли • маданий ва ахлоқий капитал • меҳнат капиталли • интеллектуал капитал • ташкилий капитал 	<ul style="list-style-type: none"> • фирманинг номоддий капиталли • ташкилий капитал • тузилмавий капитал • миждоз капиталли • ижтимоий капиталли 	<ul style="list-style-type: none"> • ижтимоий капитал • сиёсий капитал • миллий интеллектуал устуворлик • миллий рақобатбардошлик устунликлар • табиий потенциал

2-расм. Турли даражадаги иқтисодий тизимларнинг инсон капиталли турларини таснифи³

³ Смирнов В.Т., Сошников И.В., Романчин В.И., Скоблякова И.В. Человеческий капитал: содержание и виды, оценка и стимулирование: монография / под ред. д.э.н., профессора В.Т. Смирнова. - М.: Машиностроение-1, Орел: ОрелГТУ, 2005. - 513 с.

Жамиятдаги ҳар қандай технологик ўзгаришлар билим, тажриба ва тегишли кўникмаларни ўз ичига олган тўпланган инсон капитали асосида курилади. Бинобарин, инсон капитали асосан бошқа тизимлар қатори мавжуд инновацион салоҳиятнинг асосий таркибий қисми бўлган иқтисодий тизимнинг инновацион ривожланиш йўналишини белгилайди. Айнан у инновациялар шаклида янада кўпроқ мужассам бўлган ғояларни ишлаб чиқарувчи вазифасини бажаради. Инсон капиталидан самарали фойдаланиш инновацион фаолиятни фаоллаштиради ҳамда инновацион ривожланишга ўз ҳиссасини қўшади [7].

Шу билан бирга, бугунги инновацион ривожланиш шароитида инсон капиталидан самарали фойдаланиш ва уни ривожлантириш асосий муаммолардан бири ҳисобланади. Инсон капитали уни шакллантирган кишидан ажралмайди. Бунда ақлий ва жисмоний меҳнат маҳсули шаклида мужассам бўлган натижаларни ажратиш мумкин. Бинобарин, инсон капиталини шакллантириш инсон ҳаётининг босқичлари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, ёш авлодга таълим ва тарбия бериш соҳасида амалга оширилади. Инсон капиталини кўпайтириш ва тўплаш, аксинча, касбий ривожланиш ва меҳнат фаолияти даврида рўй беради.

Инсон капиталини шакллантириш соғлиқни сақлаш, таълим, малакасини ошириш ва қайта тайёрлашга инвестициялар орқали амалга оширилад. Баъзи илмий тадқиқотларда таъкидланишича, инсон капиталини шакллантириш бу икки босқични ўз ичига олган узок муддатли жараён: асосий (жами) капитални шакллантириш ва ихтисослашган компетенцияларга эга бўлиш орқали касбий тайёргарлик асосида аниқ капитални шакллантириш ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, инсон капиталининг мураккаб таркибига қарамай, уни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари илмий концепция эволюцияси давомида ривожлантириш жараёни таълим компонентларининг аҳамиятини белгилайди. Айнан билим ва кўникмалар инсон капиталининг асосини ташкил этади, уни ташувчисининг меҳнат бозорида рақобат-

бардошлигини оширади ва даромадга эга бўлиш даражасини белгилайди. Ушбу таркибий қисмлар бевосита таълим даврида шаклланади.

Умумий инсон капитали туғилган кундан бошлаб 20-25 ёшгача таълим фаолияти жараёнида (оила таъсири остида), шунингдек, умумий, ўрта касб-хунар ва олий таълим муассасаларида (мактаб, техника, университет) ўқиш жараёнида шаклланади. Ушбу шаклланиш босқичи аҳоли ва давлат томонидан инсонни умумий тарбиялаш инвестициялар билан белгиланади. Натижада, олинган ваколатлар кўпчилик ташкилотларда талабга эга.

Ўз навбатида, тўпланган асосий капитал профессионал ва ижтимоий муҳитда ўзига хос таркибий қисмни шакллантириш ва шахсни ривожлантириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Касбий кўникмаларни иш жараёнида расмий ва норасмий машғулотлар орқали олиш мумкин. Бу ерда инвестициялар иш берувчиларнинг компаниялари томонидан ҳам, ишчилар томонидан ихтисослашган марказларда ўқиш, узлуксиз таълим ва касбий қайта тайёрлаш даврида ҳам амалга оширилади. Таълимни бошлайдиган компания ичида катта талабга эга бўлган аниқ билим, кўникма, тажриба шаклланади ва тўпланади.

Шундай қилиб, тадқиқот жараёнида инсон капитали концепциясининг асосий назарий қоидалари кўриб чиқилди. Шу билан бирга, иқтисодиётнинг трансформациялашуви шароитида инсон капитали илмий-техник тараққиёт натижаларига мувофиқ ривожланиб боради.

5. ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

1. Ўтган XX асрнинг ўрталарида рўй берган объектив жараёнлар жаҳон иқтисодиётидаги вазиятни тубдан ўзгартирди. Фан-техниканинг жадал ривожланиши билимлар, кўникмалар, махорат, инсон қобилиятини биринчи ўринга чиқариб, бевосита инсон иқтисодиётни ривожлантиришнинг ҳаракатлантирувчи кучига айланди. Инсон капитали – бу қобилият, билим, кўникма ҳамда инсон ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи ва унинг меҳнат бозоридаги рақобат-

бардошлигини оширувчи қобилиятлари йиғиндисидир. Инсон капиталининг ривожланиши иқтисодий ривожланишнинг интенсив ишлаб чиқариш омили сифатида инсон ресурсларининг билимли, интеллектуал ва юқори меҳнат ва бошқарув эга бўлган қисмини ташкил қилади.

2. Ижтимоий-иқтисодий тизимда ҳар қандай техник-технологик, инновацион ўзгаришлар билим, тажриба ва тегишли кўникмаларни ўз ичига олган инсон капиталини ривожлантириш асосида қурилади. Инсон капиталининг ривожланиши бошқа тизимлар сингари мавжуд инновацион салоҳиятнинг асосий таркибий қисми сифатида ижтимоий-иқтисодий тизимнинг инновацион ривожланиш йўналишини белгилайди. Шунингдек, инсон капитали

инновациялар шаклида намоён бўлувчи илмий ғояларни ишлаб чиқариш вазифасини бажаради. Инсон капиталидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш инновацион фаолиятни фаоллаштиради ҳамда инновацион ривожланишга ўз ҳиссасини қўшади.

3. Инсон капиталининг мураккаб таркибига қарамай, уни шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари илмий концепция эволюцияси давомида ривожлантириш жараёни таълим компонентларининг аҳамиятини белгилайди. Айнан билим ва кўникмалар инсон капиталининг асосини ташкил этади, уни ташувчисининг меҳнат бозорида рақобатбардошлигини оширади ва даромадга эга бўлиш даражасини белгилайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Schultz, T.W. Investment in Human Capital / T.W.Schultz// The American Economic re-view. 1961. Vol.51. Pp.1-17
2. Bekker G. Inson kapitali (kitobning boblari). Inson kapitaliga investitsiyalar tushumiga ta'siri. AQSh: Iqtisodiyot, siyosat, mafkura, 1993 y. - № 11.
3. Dolan E. D. Lindsay Market: microeconomic model - St.-Petersburg, 1992. - 477 p.
4. Romer P. Endogenous Technological Change // Journal of Political Economy. - 1990, Vol. 98(5). -Pp. 71–102.
5. Инсон таракқиёти. Дарслик. И.ф.д., проф. Қ.Х. Абдурахмонов таҳрири остида. – Т.: Иқтисодиёт, 2012. – 542 б.
6. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ./ Сост., науч. ред., послес. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И. Левин. - М.: ГУ ВШЭ, 2003. - 672с
7. Смирнов В.Т., Сошников И.В., Романчин В.И., Скоблякова И.В Человеческий капитал: содержание и виды, оценка и стимулирование: монография / под ред. д.э.н., профессора В.Т. Смирнова. - М.: Машиностроение-1, Орел: ОрелГТУ, 2005. -513 с.
8. Thurow L. Investment in Human Capital.Belmont, 1970. -104 p
9. Crawford R. In the Era of Human Capital // New York: Harpercollins, 1991. - 242 p.
10. Гвоздева М.А. Казакова М.В. Исследование понятия человеческого капитала в экономической литературе / М.А. Гвоздева, // Социум и Власть. - 2017, № 1 (63). - С.82-87.
11. Garavan T. Thomas N., Morley M., Gunnigle P. Human Capital Accumulation:The Role of Human Resource Development // Journal of European Industrial Training. 2001, Vol.25 (2). - Pp. 48–68
12. Rastogi P. Knowledge Management and Intellectual Capital as a Paradigm of Value Creation // Human Systems Management. - 2002, Vol. 21 (4). -Pp. 229–240.
13. Frank R. Bernanke B.Principles of Microeconomics (3rded.) // New York: McGraw-Hill/Irwin, 2007. - 464 p.
14. Экономическая теория и хозяйственная реформа: Сб. науч. тр. / Редкол.: М.М. Критский и др.// СПбГИЭА, 1995. - 125с.;
15. Новые приоритеты в реформировании экономики России: Сб. науч. тр. / Редкол.: М.М. Критский и др./- СПбГИЭА, 1996. - 111с
16. Капелюшников Р. И., Албегова И. М., Леонова Т. Г. и др. Человеческий капитал России: проблемы реабилитации // Общество и экономика. -1993, № 9–10. - С. 4–13

17. Генкин Б.М. Экономика и социология труда: учеб. для студ. вузов / 2-е изд., испр. и доп. М.: НОРМА; ИНФРА-М, 2000. - 400 с.

18. Абалкин Л.И. Перестройка: пути и проблемы: Интервью дир-ра Ин-та экономики АН СССР акад. Л.И. Абалкина с сов. и иностр. журналистами (май 1988 г.) ю - М.: Экономика, 1988. - 213 с.

19. Якимчук С.В. Развитие человеческого капитала: региональный аспект // Економічний часопис-XXI. - 2015, №1-2(1). - С. 20-23.

20. Нуреев Р.М. Развитие человеческого капитала как реальная альтернатива сырьевой специализации страны // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2007, № 3. - С. 111-129

21. Ёлмасов А., Вахобов А. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. ТДИУ. – Т.: Иқтисод ва молия, 2014. - 226 б.

VI. MENEJMENT VA MARKETING

УДК 338.242.2

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА КИЧИК ВА ЎРТА БИЗНЕС РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШ ВА УНИ БОШҚАРИШ ЙЎЛЛАРИ

Турсунов Имомназар Эгамбердиевич - Қарши муҳандислик
иқтисодиёт институти “Бизнес ва инновацион менежмент” кафедраси профессори
Ибодова Дилноза Ибодовна - Ўзбекистон Республикаси
Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлигининг Рақамли
иқтисодиётни ривожлантиришнинг иқтисодий-ҳуқуқий шароитларини яратиш
бошқармаси бош мутахассиси

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ И УПРАВЛЕНИЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Турсунов Имомназар Эгамбердиевич - профессор кафедры
“Бизнес и инновационный менеджмент”
Ибодова Дилноза Ибодовна - Главный специалист управления
по созданию экономически-правовых условий развития цифровой экономики
Министерства экономического развития и сокращения бедности Республики Узбекистан

WAYS TO INCREASE COMPETITIVENESS AND MANAGEMENT OF SMALL AND MEDIUM BUSINESSES IN CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY

Tursunov Imomnazar Egamberdievich - Professor of the department
“Business and Innovation Management”
Ibodova Dilnoza Ibodovna - Chief Specialist Department for the creation
of economic and legal conditions for the development of the digital economy Ministry of
Economic Development and Poverty Reduction of the Republic of Uzbekistan

Аннотация: мақолада хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнеснинг рақобатбардошлигини оширишда рақамли ва инновацион иқтисодиётнинг ўрни, моҳияти ва мазмуни ёритилган. Шунингдек, уларни илм-фан ва олий таълим интеграцияси ва технологик тараққиётнинг ички ва ташқи омиллар билан узвий боғлиқликда ривожлантиришга оид таклифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес, рақобатдошлик, рақамли ва инновацион иқтисодиёт, инновация, рақамли тадбиркорлик, рақамлаштириш, рақобатдошлик муҳити.

Аннотация: в статье освещена роль, сущность и значение цифровой и инновационной экономики в повышении конкурентоспособности частного предпринимательства, малого и среднего бизнеса. Также были выдвинуты предложения по их развитию в связи с интеграцией науки и высшего образования и внутренними и внешними факторами технологического развития.

Ключевые слова: частное предпринимательство, малый и средний бизнес, конкурентоспособность, цифровая и инновационная экономика, инновации, цифровое предпринимательство, цифровизация, конкурентная среда.

Abstract: the article describes the role, essence and significance of the digital and innovative economy in increasing the competitiveness of private entrepreneurship, small and medium-sized businesses. Also, proposals were put forward for their development in connection with the integration of science and higher education and internal and external factors of technological development.

Key words: private entrepreneurship, small and medium business, competitiveness, digital and innovative economy, innovation, digital entrepreneurship, digitalization, competitive environment.

1. КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2020 йил 22 сентябрь куни “Рақамли иқтисодиётсиз мамлакат иқтисодиётининг келажаги йўқ” мавзусида тармоқ ва ҳудудларда рақамли иқтисодиёт ҳамда электрон ҳукуматни жорий қилиш масалалари бўйича ўтказилган видеоселектор йиғилишида “Рақамли иқтисодиётсиз мамлакат иқтисодиётининг келажаги йўқ” дейилган [1].

“Илм, маърифат ва рақамли иқтисодиётни ривожлантириш йили” деб эълон қилинган 2020 йилда рақамлаштириш йўналишида қатор ишлар бошланди. Хусусан, 2020 йил 28 апрелда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Рақамли иқтисодиёт ва электрон ҳукуматни кенг жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди ҳамда тизимли амалий ишлар амалга оширилди.

2022 йил 20 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси”нинг бешинчи йўналишида “Эркин бозор механизмларини жорий қилиш, соғлом рақобат ва хусусий мулк дахлсизлигини таъминлаш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Конституцияда алоҳида ўрин эгаллаши керак” – деб таъкидлаб ўтилган [2].

Бунда, иқтисодий ислохотларни қатъий давом эттириш, ички имкониятларни тўлиқ сафарбар қилиб, хусусий секторни қўллаб-қувватлаш, энг аввало, тадбиркорлик муҳитини тобора яхшилаш бўйича ислохотларни жадаллаштириш чораларини кўриш вазифалари белгилаб берилган.

Сўнги йилларда республикада кузатилаётган ижтимоий-иқтисодий тизимнинг трансформацияси рақамли технологияларнинг ривожланиши ва жорий этилиши билан узвий боғлиқ. Жаҳон тажрибасидан маълумки ИТ технологияларнинг жадаллашуви ижтимоий-иқтисодий ривожланишни янги босқичга олиб чиқади. Бунда, рақамли иқтисодиётнинг хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес корхоналари фаолиятига жорий этилиши натижасида жамият фаровонлиги

даражасининг кескин оширилишига имкон яратилади. Янги турдаги инновацион ва рақамли дастурий таъминот ёки маҳсулотларнинг (хизмат) пайдо бўлиши бизнес-жараёнларни қайта қуриш, бизнес-моделларнинг ўзгариши, маркетингни бошқариш тизимларига ва истеъмолчилар нуқтаи назарининг ўзгаришига олиб келади.

Шу нуқтаи назардан, хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес ривожига ўзгаришлар, уларнинг инновацион ва рақамлаштириш муҳитига мослашувчанлиги, бизнес-жараёнлар ва бизнес-моделларнинг ўзгариши ҳамда инновацион ва рақамли иқтисодиёт ўртасидаги ўзаро таъсирларнинг ижобий жиҳатларни ўзлаштири олиши кабилар ҳозирда ҳар қачонгидан ҳам долзарбдир.

Бугунги кунда республикада бизнесни тартибга солувчи 6 мингдан ортиқ меъёрий-ҳуқуқий ва 40 мингга яқин техник ҳужжатлар мавжуд [3].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармонида 2-илова “Инсон қадрини улуғлаш ва фаол маҳалла йили”да амалга оширишга оид давлат дастури (кейинги ўринларда – Дастур) ҳамда “Тадбиркорлик фаолиятини давлат томонидан тартибга солишни соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2022 йил 9 ноябрдаги ПФ-244-сон Фармонида мувофиқ тадбиркорларнинг замонавий фаолият юритишига тўсқинлик қилаётган талаблар қайта кўриб чиқилиб, бир қатор енгилликлар жорий қилинди.

Хусусан, тадбиркорликни давлат томонидан тартибга солиш воситалари аниқ белгиланди. Булар давлат рўйхатидан ўтказиш, лицензиялаш ва рухсат бериш, техник тартибга солиш, тариф ва нотариф тартибга солиш, мажбурий суғурта, давлат назорати, рақобатни ҳимоя қилиш, жавобгарлик ўрнатилди. Қолаверса, Дастурнинг 25-мақсадда рақамли иқтисодиётни асосий “драйвер” соҳага айлантириб, унинг ҳажмини камида 2,5 баравар ошириш белгиланган бўлса, 51-мақсадда иқтисодиётга инновацияларни кенг жорий қилиш,

саноат корхоналари ва илм-фан муассасаларининг кооперация алоқаларини ривожлантириш кўрсатиб ўтилган.

2. МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ

Рақобат ва рақобатбардошлик муносабатларининг моҳияти тўғрисидаги ғоялар ривожланишининг бошланиши сиёсий иқтисодиётнинг классик мактаби вакиллари томонидан қўйилган. Замонавий иқтисодиёт фанлари доирасида рақобат ва рақобатбардошлик йўналишлари таҳлилга кўрсатишчи, улар таркибий (С.Л.Брю, К.Р.Макконелл, Дж.Робинсон, Э.Чемберлин ва б.) ва институционал (В.М.Бусыгин, В.Ойген, Ф.А.Хайек ва б.) бўлган. Тадбиркорлик субъектларини ривожлантиришнинг рақобат стратегияси эса Г.Л.Азоев, И.Ансофф, М.Портер кабиларнинг асарларида батафсил кўриб чиқилган.

Иқтисодиётнинг миллий рақобатдошлиги эволюциясининг глобаллашувига оид Е.В.Дроботнинг, пандемия шароитида хорижий давлатлар, шу жумладан, Россия иқтисодиёти реал секторининг рақобатдошлиги борасида Т.А.Мальшевнинг, хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес борасида В.В.Печаткин ва Л.М.Вильдановларнинг илмий ишларида рақобатдошлик ва рақамлаштириш ўзаро боғлиқлиги, инновацион технологияларни қўллаш асосида узоқ муддатли иқтисодий ўсиш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, уларни молиявий қўллаб-қувватлаш, янги иш ўринлари яратиш ҳамда барқарор даромадга эришиш билан боғлайдилар [4].

Россия фанлар академияси профессори Р.В.Мещряков [5] фикрича, “рақамли иқтисодиёт” тушунчасига икки хил ёндашув мавжуд: биринчиси классик ёндашувда – рақамли иқтисодиёт рақамли технологияларга асосланган иқтисодиётдир, шу билан бирга бу электрон тижорат (товарлар, хизматлар) йўналиши билан ҳам таснифланади. Иккинчиси кенг ёндашувда – рақамли иқтисодиётни рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда иқтисодий ишлаб чиқариш сифатида қаралади.

Томас Месенбург эса ишида рақамли иқтисодиётнинг асосий таркибий қисм-

ларини назарий жиҳатдан асослаган ва унга қуйидагилар киради:

- қўллаб-қувватловчи инфратузилма (аппарат таъминоти, дастурий таъминот, телекоммуникациялар, тармоқлар);

- электрон тижорат (ахборот технологиялари ёрдамида амалга ошириладиган барча жараёнлар) [6].

Унинг фикрича, рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши, уларнинг анъанавий бизнесга кириб бориши, рақамли маҳсулот ва хизматларнинг янги турларини пайдо бўлиши, онлайн-каналлардан оммавий фойдаланиш, бизнес-жараёнларни қайта қуришга, бизнес-моделларни трансформациясига, маркетинг тизимини бошқариш ҳамда истеъмолчи хатти-ҳаракатларини ўзгартиришга олиб келади. Рақамли тадбиркорлик – бу янги рақамли технологиялардан (айниқса, ижтимоий тармоқлар, катта ҳажмдаги маълумотлар, мобил қурилмалар учун ечимлар ёки “булутли технологиялар”) фойдаланишдир. Бу ерда асосий мақсад ишбилармонлик муҳитини такомиллаштириш, янги бизнес-моделлар ихтироси, корхонларнинг интеллектуал мулкларини ёки истеъмолчилар билан манфаатдор томонларнинг ўзаро алоқасини яхшилаш бўлиши мумкин.

Юнеско/ИТБнинг “Ўзбекистонда инклюзив фан, технология ва инновация тизимини ривожлантириш” лойиҳаси доирасида тайёрланган материалларида мамлакатдаги фан, технология ва инновация ҳолати, асосий тамойиллар ва устувор вазифалар атрофича таҳлил этилган [7].

Белоруссия фанлар академиси профессорлари И.И.Ганчерёнок, Н.Н.Горбачев ва И.Э.Турсуновларнинг фикрича рақамли иқтисодиёт шароитида замонавий иқтисодиётни ривожлантиришнинг асосий мақсадини ҳар қандай стратегик муаммоларни ҳал қилиш ва ижтимоий-иқтисодий жараёнларни оптимал бошқаришни амалга ошириш бўйича қарорлар қабул қилиш имконини берадиган даражада ахборот технологиялари тизимини яратиш билан боғлашади. Рақамли ахборот технологияларини ривожлантиришнинг энг оммабоп ва кенг тарқалган технологик воситаси Интернет деб ҳисобланади [8].

3. ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес корхоналарида фан, олий таълим ҳамкорлиги ҳиссасини ошириш, илмий ҳажмдор технологиялар, инновациялар ва рақамлаштириш асосида мавжуд ҳолатни юксалтириш ва тартибга солиш бўйича мавжуд ёндашувларни статистик маълумотларни ўрганиш ва иқтисодий жиҳатдан таққослаш ва таҳлил қилиш, мантикий фикрлаш, илмий абстракциялаш, маълумотни гуруҳлаш, анализ ва синтез, индукция ва дедукция усулларида кенг фойдаланилган.

4. АСОСИЙ ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Илмий тадқиқотлар шарҳи кўрсатишича, рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши, уларнинг анъанавий бизнесга кириб бориши, рақамли маҳсулот ва хизматларнинг янги турларини пайдо бўлиши, онлайн-каналлардан оммавий фойдаланиш, бизнес-жараёнларни қайта қуриш, бизнес-моделларни трансформациясига, маркетинг тизимини бошқариш ҳамда истеъмолчи хатти-ҳаракатларини ўзгаришига олиб келади.

Ривожланган мамлакатлардаги каби республикада ҳам ижтимоий-иқтисодий соҳаларига инновацион ишланмалар, шу жумладан, рақамли технологияларни жорий этилиши иқтисодий ривожланишни янги босқичга кўтаришда муҳим аҳамият касб этади. Буни мамлакатимизда “Тадбиркор” ахборот тизимини жорий этиш орқали мутасадди ташкилот ва идоралар, тадбиркорлик субъектлари учун қатор қулайликлар яратилишида ҳам кўришимиз мумкин:

- тадбиркорлик субъектлари томонидан тижорат банкларининг кредитлари бўйича кафилик, шунингдек, фоиз харажатларини қоплаш учун компенсация олиш мақсадида онлайн буюртманомалар топшириш;

- топширилган буюртманомаларнинг “Тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси” томонидан тезкор онлайн кўриб чиқиш;

- тижорат банкларининг кредитлари бўйича, электрон рақамли имзодан фойдаланган ҳолда, кафилик, шунингдек, фоиз

харажатларини қоплаш учун компенсация бериш тўғрисида электрон шартномалар тузиш;

- тижорат банклари ва уларнинг миждоғларида Жамғарманнинг расмий веб-сайти ва СМС-хабарнома орқали реал вақт режимида буюртмаларни кўриб чиқиш ва уларнинг ижроси ҳолатини кузатиш.

Шунингдек, бизнес муҳитини мониторинг қилиш, ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасини баҳолаш, лицензия ва рухсатномалар олиш жараёнини янада такомиллаштириш, бюрократик тўсиқлар ва коррупцион ҳолатларга барҳам бериш мақсадида соддалаштирилган сўровномалар ўтказиш тизими ишга туширилган.

Шунингдек, давлат органлари ва ташкилотларининг ахборот тизимлари ва маълумотлар базаларини интеграция қилиш орқали мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таҳлил қилиш, прогнозлаштириш имконини берувчи “Маълумотларни бошқариш” ахборот тизими ишлаб чиқилган.

Тошкент шаҳрининг геопорталини жорий этиш тажрибаси доирасида “Рақамли Тошкент” вазиятлар маркази ишга туширилган. Ушбу комплекс тизими учун етарли даражада серверлар ва технологиялар билан таъминланган алоҳида маълумотлар маркази қурилган, геопорталнинг лицензияли дастурий платформаси жорий этилган.

Юқоридаги каби ижобий жараёнлар, барча ҳудудларда хизматларни бошқариш, ижтимоий соҳа объектлари, ишлаб чиқариш, йўл транспорт, коммунал инфратузилма каби 40 дан ортиқ соҳалар бўйича маълумотларнинг интеграциялашган ахборот муҳитини ташкил этиш орқали реал вақт режимида маълумотларнинг таҳлилин юритиш ва тезкор қарорларни қабул қилиш мақсадида геопорталларни ташкил этишга оид “йўл харита” ишлаб чиқилган.

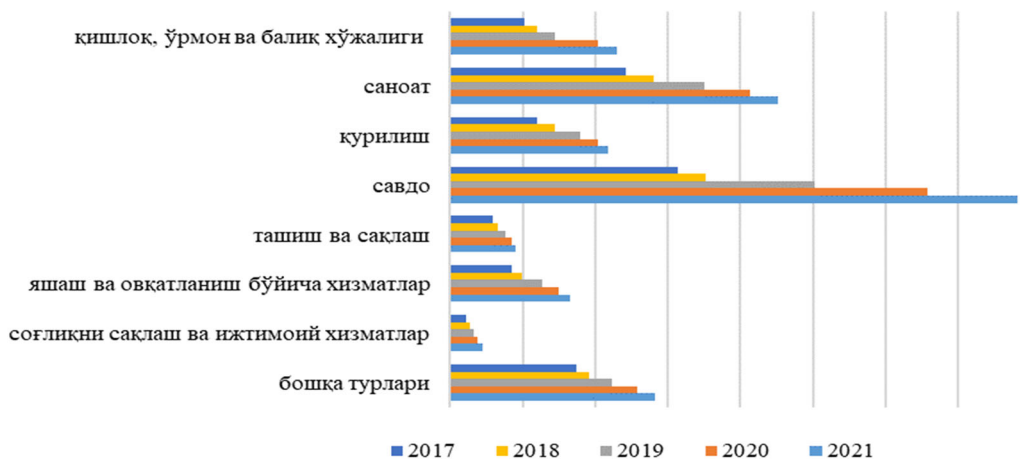
Тадбиркорликни ривожлантириш истиқболлари кўп жиҳатдан мамлакатнинг илмий-техникавий ривожланиш бўйича узок муддатли стратегияси мазмуни ва виртуал тадбиркорликни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора тадбирлари билан

белгиланади. Айнан виртуал тадбиркорлик, ўз навбатида юқори технологияли ишлаб чиқаришларни йўлга қўйиш ва ривожланишини таъминлаш, хунардманлар, фермерлар ва тадбиркорлар учун замонавий ускуналар яратиш, мамлакат экспорт салоҳиятини ошириш имконини беради [9].

Мақола муаллифларнинг республикамиз иқтисодийетини барқарорлаштиришдаги рақамли ва инновацион техноло-

гияларнинг аҳамияти, мавжуд ҳолат билан боғлиқ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тайёрланган материаллари ҳамда истиқболда эътиборга молик айрим қарашлари [10,11] келтирилган.

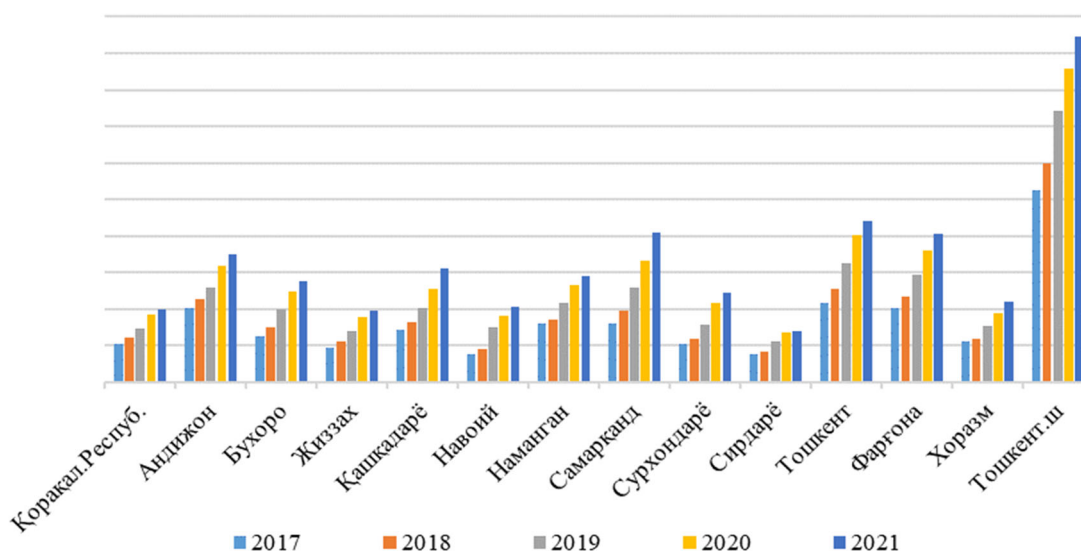
2017-2021 йилларда тармоқлар кесимида фаолият кўрсатаётган хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес корхоналар сони 2 баробарга ошган (1-расм).

1-расм. 2017-2021 йилларда тармоқлар кесимида фаолият кўрсатаётган хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес субъектлари сони
(Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси)

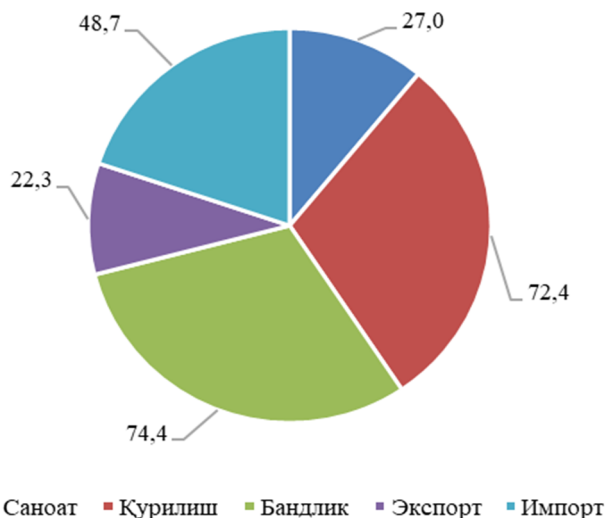
2017-2021 йилларда ҳудудлар кесимида фаолият кўрсатаётган хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес субъектлари асосан Навоий 2,7 баробарга,

Самарқанд 2,5 баробарга, Сурхондарё 2,3 баробарга, Бухоро ва Қашқадарё вилоятларида 2,1 баробарга ўсиш кузатилган (2-расм).

2-расм. 2017-2021 йилларда ҳудудлар кесимида фаолият кўрсатаётган хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес субъектлари сони
(Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси)

Кичик бизнес субъектларининг ЯИМ ҳажмидаги улуши 2021 йилда 54,9%ни ташкил этган (3-расм).

3-расм. 2017-2021 йилларда хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнеснинг ЯИМ ҳажмида улуши
(Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси)

Республикаимиз иқтисодиёт тармоқларини ривожлантириш борасидаги тизимли ишлар туфайли барча корхоналар, жумладан кичик бизнес субъектлари ҳажмидаги инновацион фаолият юритаётган корхоналар сони ошди, яъни мос равишда 2017

йилда 2171 та корхона ва улардан кичик бизнес корхоналари 1907 та, мос тарзда 2018 йилда 3144 ва 2899 та, 2019 йилда 3916 та 2033 та, 2020 йилда 6771 та ва 2599 тани, 2021 йилда эса 3974 та ва 3875 тани ташкил этган (4-расм) [11,12].

4-расм. 2019-2021 йилларда инновацион фаолият юритаётган корхоналар, кичик бизнес субъектлари
(Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси)

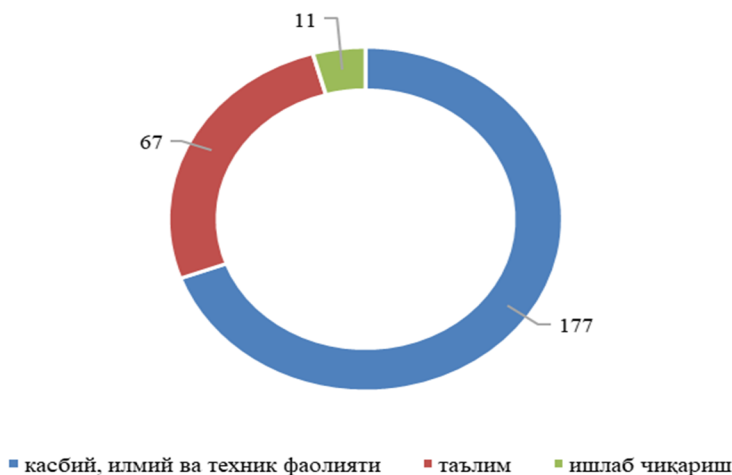
2021-йилда 2020-йилга нисбатан инновацион корхоналар 58,7%га камайиш кузатилган бўлсада, улар ҳажмидаги кичик

бизнес субъектлари сони 149,1 фоизга ўсган. 2021 йилда жами 3936 та технологик инновациялар жорий қилинган бўлиб,

шундан 3035 таси махсулотлар, 901 таси жараёнлар, 145 таси маркетинг, 67 таси ташкилий инновациялар ва 17 таси ташкилий моделларни ташкил этган. 2020 йилда технологик, маркетинг ва ташкилий инновацияларга харажатлар молиялаштириш манбалари бўйича жами 6,8 трлн. сўмни ёки мос равишда 2019-йилга нисбатан 3,5%га, 2021 йилда эса 17,6 трлн.сўмни ташкил этиб, 2020 йилга нисбатан 2

мартага ортган. Ижобий ўзгариш сифатида тижорат банкларининг кредитлари ёрдамида 2020 йилда 971 млрд.сўм, 2021 йилда 806,7 млрд.сўм маблағ молиялаштирилганини кузатиш мумкин.

2021 йил мобайнида республика бўйича 255 та ташкилотда иқтисодий фаолият турлари бўйича илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари бажарилган (5-расм).

5-расм. 2019-2021 йилларда иқтисодий фаолият турлари бўйича илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари

(Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари асосида муаллифлар ишланмаси)

Шунингдек, инновацион фаолият, рақамли ва “яшил” иқтисодиёт омиллари, қўшимча қиймат ва янги иш ўринлари яратиш билан боғлиқ ёндашувларга асосланиб, тегишли давлат бошқаруви, қонунчилик ва ижро органлари билан ҳамкорликда Ўзбекистоннинг маҳаллий корхоналарини дунёнинг топ брендлари рўйхатига киритиш ва бунда “Бренд Финансе” компаниясининг хизматларини жалб қилиш, ҳудудлар, соҳаларни (шу соҳа компонентларини инобатга олиб) комплекс ривожлантириш борасида ишлар олиб борилмоқда.

Бугунги кунда хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес рақобатбардошлигини ошириш, рақамли технологиялар (рақамли платформалар, сунъий интеллект, ахборот технологиялари) асосида янги услубларни трансформация (digital transformation) этишни тақозо этмоқда. Бу борадаги мамлакатнинг ўрта муддатли ривожланиш стратегиясига мувофиқ келадиган қарашлар

ва мақсадлар атрофида “Ўзбекистон Республикасининг тадбиркорлик ҳамда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш стратегияси (2023-2030)”ни ишлаб чиқишга эҳтиёж пайдо бўлди ҳамда тегишли таклифлар тақдим этилди.

5. ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Мамлакатнинг рақамли иқтисодиёт шароитида хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес рақобатдошлигини ошириш, бизнес тузилмалардаги инновацияларнинг роли, аҳамиятини теран англаш ва рақобатбардошликка йўналтирилган мақсадли фаолият, илмий ҳажмдор технологиялар, ишланмалар ва тажриба-конструкторлик ишлари тузилмалари, прогнозлаштириш ва таҳлилий департаментлар, технопарк ёки технологиялар трансфери агентликлари кабиларнинг йўлга қўйилиши билан кечади. Бу ўз навбатида қуйидаги омиллар билан боғлиқдир:

- рақамли иқтисодиёт бўйича илғор халқаро тажрибани ўрганган ҳолда ижти-

мой-иқтисодий йўналишларда инновацион, рақамли, шу жумладан, сунъий интеллект технологияларини қўлланилиши, рақамли трансформация даражалари, рақамли тадбиркорлик ҳолатини таҳлил қилиш, ривожланишга тўсқинлик қилувчи тизимли муаммоларни аниқлаш ва уларни бартараф этиш ҳамда бу борадаги давлат сиёсати юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш;

- рақамли тадбиркорлик экотизими, унинг молиявий механизм ва инструментларини такомиллаштириш, стартапларни қўллаб-қувватлашнинг яхлит тизимини ишлаб чиқиш, муқобил инвестициялар, жумладан, венчур молиялаштириш, венчур фондларининг иқтисодий-ҳуқуқий муносабатларини тартибга солиш ва ривожлантириш учун шарт-шароит яратишга қаратилган сиёсатни белгиланиши ҳамда амалга оширилишини мувофиқлаштириш;

- хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес корхоналарида фан, олий таълим ҳамкорлиги ҳиссасини ошириш, илмий ҳажмдор технологиялар, инновациялар ва рақамлаштириш асосида мавжуд ҳолатни юксалтириш;

- ҳудудларда соҳа ва соҳалараро ички ва ташқи интеграцияни кучайтириб, инновацион, инвестицион жараёнларни жадаллаштириш, яратувчанликни рағбатлантириш билан илмий-тадқиқотлар самарадор-

лигини ошириш, мавжуд илмий салоҳият, ахборот ресурс марказларининг илмий захираларидан самарали фойдаланишни ташкил этиш;

- технопаркларни ривожлантиришнинг ягона меъёрий-ҳуқуқий асосини яратиш ва уларнинг илм-фан ва амалиёт орасидаги “кўприк”лигига эришиш;

- рақамли инклюзивлик, рақамли технологиялар бўйича ҳудудлар ва аҳоли қатламлари ўртасида фарқни камайтириш, рақамли хизматлардан фойдаланиш имкониятини ошириш ва бир хиллаштириш, аҳолининг рақамли билимларини кучайтиришга қаратилган дастурлар ишлаб чиқилиши ва амалга оширилишини мувофиқлаштириш;

- хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнес субъектларини рақамли трансформация қилиш, “бизнес – истеъмолчи – ҳукумат” муносабатлари ва жараёнларни рақамлаштирилишини жадаллаштириш бўйича дастурлар ишлаб чиқилиши ва амалга оширилишини мувофиқлаштириш;

- рақамли ва инновацион иқтисодиёт, рақамли тадбиркорликни ривожлантиришнинг прогнозларини бажарилишини таҳлил қилиш, мавжуд номуносивликларни аниқлаш ҳамда уларни бартараф этиш чораларини кўриш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2020 йил 22 сентябрь куни тармоқ ва ҳудудларда рақамли иқтисодиёт ҳамда электрон ҳукуматни жорий қилиш масалалари бўйича ўтказилган “Рақамли иқтисодиётсиз мамлакат иқтисодиётининг келажаги йўқ” мавзусидаги видеоселектор йиғилиши (<https://president.uz/uz/lists/view/3848>).

2. 2022 йил 20 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси (<https://president.uz/uz/lists/view/5774>).

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2022 йил 15 ноябрь куни тадбиркорлар учун қулайликларни ошириш чоралари муҳокамаси бўйича ўтказилган йиғилиши (<https://president.uz/uz/lists/view/5701>).

4. Сазанова А.Н. Конкуренентоспособность малого и среднего предпринимательства: сущность, пути повышения, взаимосвязь с теневой экономикой. <https://scienceforum.ru/2022/article/2018029037>

5. www.patent-kravets.ru/about/tekstymoix-zhurnalnyx-statej-opublikovannyx-v-2010-2014-godax/intellektualnayastvennost-i-konkurenciya-2/ (27.07.2019).

6. Дудин М.Н. Цифровое предпринимательство в сфере услуг и торговом секторе: сущность, цели, задачи, оценка экономических выгод. М.Н.Дудин, З.К.Омарова. ma123.ru/ru/journal/ (27.07.2019)

7. Ўзбекистон Республикасининг илм-фан, технология ва инновация соҳаларидаги миллий сиёсати (2022-2030 йй.)

VII. BUXGALTERIYA HISOBI, IQTISODIY TAHLIL VA AUDIT

UDK: 678 (34) 45.5

AUTSORSING XIZMATLARIDAN FOYDALANISH MEKANIZMINING MAZMUN-MOHİYATI

Ergasheva Nasiba Rahmatullayevna –
QarMII “Buxgalteriya hisobi va audit” kafedrası o‘qituvchisi

СОДЕРЖАНИЕ МЕХАНИЗМА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АУТСОРСИНГОВЫХ УСЛУГ

Эргашева Насиба Рахматуллаевна –
преподаватель кафедры «Бухгалтерский учет и аудит» КарИЭИ

CONTENT OF THE MECHANISM FOR USING OUTSOURCING SERVICES

Ergasheva Nasiba Rakhmatullaevna –
lecturer at the Department of Accounting and Auditing, KarIEI

Annotatsiya. Ushbu maqolada iqtisodiyotda mavjud mexanizmlar, autsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmining tarkibiy qismlari, shu jumladan autsorsing xizmatlarning maqsad va vazifalari, mijoz tomonidan autsorsing xizmatlar bozorini tanlash, autsorsing Shartnomasini tuzish va boshqarish jarayonlari bo‘yicha ilmiy asoslangan taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: autsorsing, autsorsing xizmat, bozor iqtisodiyoti, autsorsing mexanizmi, boshqarish jarayoni, autsorsing xizmatlar bozori

Аннотация. В данной статье представлены научно обоснованные предложения и рекомендации по существующим механизмам в экономике, составляющие механизмы использования аутсорсинговых услуг, в том числе цели и задачи аутсорсинговых услуг, выбор клиентом рынка аутсорсинговых услуг, заключение и управление контрактом на аутсорсинг.

Ключевые слова: аутсорсинг, аутсорсинговая услуга, рыночная экономика, аутсорсинговый механизм, процесс управления, рынок аутсорсинговых услуг

Annotation. This article presents scientifically based suggestions and recommendations on the existing mechanisms in the economy, the components of the mechanism of using outsourcing services, including the goals and objectives of outsourcing services, the selection of the outsourcing service market by the client, the conclusion and management of the outsourcing contract.

Keywords: outsourcing, outsourcing service, market economy, outsourcing mechanism, management process, outsourcing services market

1. KIRISH

Hozirgi kunda mamlakatimizning iqtisodiyot tarmoqlarida korxonalar va tashkilotlar bir necha faoliyat turlari bilan shug‘ullanib kelmoqda, har bir faoliyat turi uchun alohida malakali buxgalter yollash, ularni oylik maosh, ish joyi, dasturiy ta‘minot va h.k.lar bilan ta‘minlash katta xarajatlarni keltirib chiqarmoqda. Ba‘zi hollarda, shtatdagi buxgalter ayrim sabablarga ko‘ra ishdan ketayotgan bo‘lsa, buxgalteriyaning hisob-kitobini kimga ishonib topshirish mumkin bo‘ladi? Bunday murakkab holatda autsorsing xizmatidan foydalanish yaxshi natija beradi. "Autsorsing" so‘zi ingliz tilidan olingan bo‘lib, shartnoma

asosida tashqi manbalardan yoki resurslardan, korxonalar va tashkilot faoliyati xizmat ko‘rsatish funksiyasining bir qismini boshqaruvchi korxonalar yoki kompaniyaga berish, ya‘ni autsorsing xizmatini ko‘rsatuvchi korxonalar va kompaniyalar xizmatidan foydalanish maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi.

Autsorsing - bu xarajatlarni minimallashtirish, sifatni ta‘minlash (yaxshilash) va belgilangan muddatlarga rioya qilish maqsadida yuqori ixtisoslashgan kompaniyalar yoki alohida mutaxassislarni jalb qilish orqali mijozning asosiy bo‘lmagan funksiyalarini bajarishni o‘z ichiga olgan xizmat turidir. Korxonalar va tashkilotlarning buxgalteriya

hisobida har qanday puxta o'ylanmagan harakat, ishga malakasiz yondashuv, hisob-kitoblar noaniqligi, hatto kichik xato va kamchiliklar ham katta jarimalarga olib kelishi mumkin. Shuning uchun yuqori malakali va o'z sohasining ustasi bo'lgan tajribali buxgalterlarga talab kun sayin oshib bormoqda. Korxonalar va tashkilotlarning byudjetga to'lanadigan soliqlarni hisoblashda outsorsing xizmatidan samarali foydalanish ahamiyati yuqoridir.

Yirik korxonalar va tashkilotlar shtatida yuqoridagi talablarga javob beradigan, o'z navbatida, yuqori maosh talab qiladigan buxgalterlar yollash imkonini bor. Biroq yangi tashkil topgan, kichik va o'rta biznes hamda xususiy tadbirkorlik bilan shug'ullanadigan korxonalar bunday katta xarajatlarga tayyor emas. Ayrim korxonalar rahbarlari yollanma buxgalterlarning hech qanday hujjatsiz, og'zaki kelishuv asosida xizmat ko'rsatishini istaydilar, ammo bunday holat ko'plab muammolarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham outsorsing buxgalteriyaga ehtiyoj mavjud bo'lib, ushbu buxgalteriyaning asosiy xususiyati – masofadan turib malakali soha mutaxassislari tomonidan olib borilishidir. Outsorsing buxgalteriya yollanma buxgalteriyadan farqli ravishda, buxgalteriyani qisman yoki vaqtinchalik topshirish emas, uzoq muddatga shartnoma asosida hamkorlik qilishni ko'zda tutadi. Outsorsing buxgalteriya xizmatini ko'rsatuvchilar outsorslerlar hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda shtatdagi xodimlarni ta'minlashdan ko'ra outsorsing xizmatlaridan va ayniqsa, outsorsing buxgalteriya xizmatlaridan keng foydalanilmoqda. Masalan, ushbu xizmatdan foydalanuvchilar Belarusda - 30%, Yevropada - 86%, AQShda - 92% bo'lsa, eng yuqori ko'rsatkich – Isroilda 96% ni tashkil etmoqda.

Outsorsing tashkilot va kompaniyalarida qisman yoki to'liq mavjud bo'lmagan tajriba va ko'nikmalarni jalb qilish usuli sifatida tobora ko'proq qaralmoqda. Uning ahamiyati ortib bormoqda va jahon biznes hamjamiyatining ongida mustahkam o'rin olgan. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, tashkilotda paydo bo'ladigan muammoning yagona yechimi sifatida outsorsingdan foydalanish yetarli emas, chunki yakuniy natijaga ta'sir

qiladigan tashqi omillar paydo bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, outsorsingdan foydalanishning o'zi bir qator noaniqliklarni, ehtimol tahdidlarni keltirib chiqarishi mumkin.

O'zbekiston iqtisodiyotida outsorsing xizmatlari yaqin yillarda paydo bo'ldi. Bu outsorsing shartnomalarini faol ravishda tuzishni boshlagan mahalliy tashkilot va kompaniyalar uchun yangi xizmat ko'rsatish sohasi. Fikrimizcha, bunday xizmatlarning mahalliy amaliyotda tarqalishini cheklovchi omillardan biri – ulardan foydalanishning ishlab chiqilgan to'g'ri mexanizmning yo'qligi hisoblanadi. Shu munosabat bilan biz ushbu sohani o'rganishni, tashkilot va kompaniyalar rahbarlarining xato va kamchiliklarga yo'l qo'ymasliklari uchun outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmining eng muhim nuqtalarini aniqlashni zarur deb hisoblaymiz. Bunda O'zbekiston tashkilot va kompaniyalariga ushbu xizmat turidan amalda foydalanish imkonini beruvchi mantiqiy o'ziga xos harakatlar tizimi sifatida ko'rib chiqishni taklif qilmoqchimiz.

2. MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmini baholash muammosi va ularni amaliyotga joriy etishga bag'ishlangan ishlanmalar tahlili, shuningdek, outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmi muammosini o'rganish xorijiy va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Ushbu olimlar Gilmiyarova M.R. [1], Fedorova YE.A., Yermolov A.V. [2], Korneychik M., Lyasuskaya N. [3], Vasilev A.S., Mirgorodskaya T.V. [4], Yeskova L.F., Drozd A.M., Manevich A.V. [5], Pardayev M. Q. [6], Urazov B.K. [7] va boshqalar. Ushbu tadqiqot yo'nalishining o'ziga xos xususiyati shundaki, mavjud xorijiy va mahalliy ilmiy ishlarning aksariyati faqat outsorsing xizmatlari bozorining ayrim segmentlariga qaratilgan. Bu asosan outsorsingning ma'lum bir turidan foydalanish va u bilan bog'liq muammolarga tegishli tadqiqotlardir.

Outsorsing sohasida olib borilayotgan nazariy tadqiqotlar va O'zbekiston Respublikasi tashkilotlari tomonidan to'plangan juda kam amaliy tajribaga qaramay, outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmi rivojlanish yo'lida bormoqda. Ushbu masala bo'yicha

ilmiy ishlarning juda kamligi outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmining shakllanishi va faoliyatini ishlab chiqadigan chuqur va tizimli tadqiqotlar olib borishni taqozo etmoqda.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

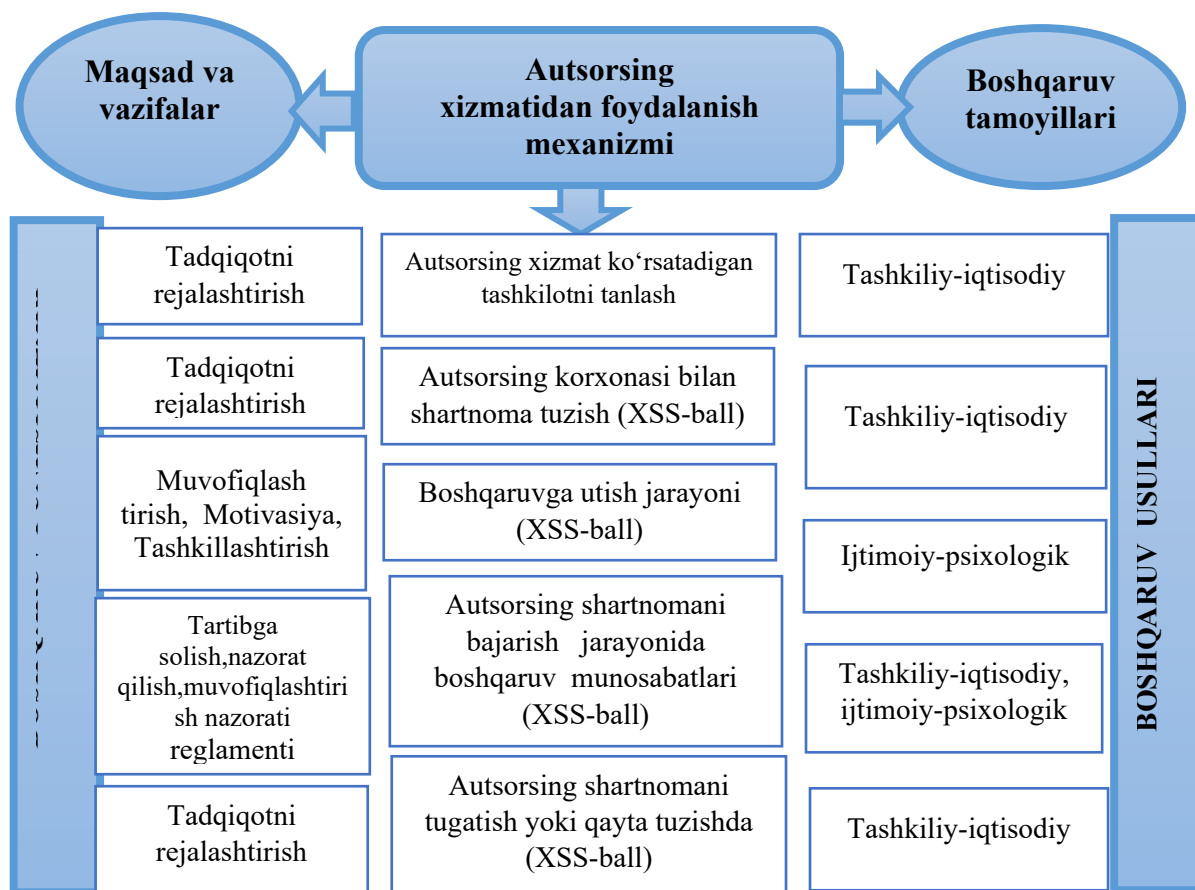
Autsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmining o'ziga xos bo'lgan asosiy xususiyatlarini asoslab berish, outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmini ishlab chiqish va amaliyotga qo'llashning uslubiy ta'minotini yaxshilashga qaratilgan masalalar, monografik kuzatuv va tizimli tahlil bilan izohlanadi.

4. ASOSIY NATIJALAR VA TAHLILLAR

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida hamda outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmining mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, outsorsing xizmatlaridan foydalanish

mexanizmi haqidagi qarashlarni taqdim etamiz. Autsorsingning maqsadi va vazifalarini ishlab chiqish bilan birga mijozning mantiqiy harakatlari tizimi, boshqaruv tamoyillari, funksiyalari va usullarini aniqlash, outsorsing kompaniyasini tanlash, shartnoma tuzish va uning barcha bosqichlarida minimal risklar bilan bajarilishini nazorat qilish, maxsus tashkiliy tuzilma – vakolatlar markazi (VM) yordamida ko'rsatiladigan xizmatlarning yuqori samaradorligi va sifatiga ahamiyat berish lozim.

Ushbu mexanizmlar mazmunidan kelib chiqib, biz xo'jalik yurituvchi subektlarni boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmining tarkibiy elementlarini shakllantirdik (1-rasm)

Eslatma: XSS – xavf-xatarlar, samaradorlik va sifat

1-rasm. Autsorsing mexanizmining tarkibiy qismlari

Autsorsing mexanizmining tarkibiy qismlari bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Birinchi bosqichda outsorsing xizmatlariga murojaat qilishdan oldin mijoz tashkilot

va kompaniyaning asosiy maqsadlarini aniqlashi lozim.

Autsorsingning vazifalarini chora-tadbirlar tizimi sifatida to'g'ri belgilash lozim, chunki agar mijoz nima istayotganini bilmasa,

outsorsing kompaniyasi buni aniqlashi uchun ko'p vaqt ketadi. Muammoning noaniq bayon etilishi o'zaro norozilik uchun birinchi qadamdir. Buning oldini olish uchun barcha kelishuvlar shartnomada qayd etilishi kerak.

Bizning fikrimizcha, bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonaning umumiy maqsadini shakllantirish orqali xarajatlarni minimallashtirish va korxonaning moliyaviy barqarorligini oshirishga erishish mumkin. Shu bilan birga mahsulot, ishlar va xizmatlar sifatining zarur darajasini saqlab qolishga erishiladi.

2. Ikkinchi bosqichda outsorsingdan samarali foydalanish uchun xo'jalik yurituvchi subektlarni boshqarish tamoyillarini belgilash zarur. Bundan tashqari, rejalashtirilgan natijalar olishda muhim komponent hisoblanadi. Ularning qo'llanilishi kompaniya va outsorser o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish imkonini beradi, xususan:

- belgilangan doirada qarorlar qabul qilinishini kafolatlaydi;
- to'g'ri qaror qabul qilishga hissa qo'shadi;
- mijoz-kompaniyaga asosiy e'tiborni strategik rejalarga qaratish imkonini beradi;
- barcha sohalarida outsorserning huquq va majburiyatlarini birlashtiradi;
- nizolar va muammolar sonini kamaytiradi;
- ikki tashkilot o'rtasidagi korporativ madaniyatdagi farqni ko'rsatadi;
- kelajak shartnomasining taxminiy tuzilishini, uning imkoniyatlari oshishi yoki kamayishini belgilaydi.

3. Uchinchi bosqichda outsorsingning maqsad va vazifalaridan kelib chiqib, outsorsing ikki tashkilot o'rtasidagi uzoq muddatli hamkorlikni nazarda tutadi, yuqorida aytib o'tilganlar bilan bir qatorda, sheriklik tamoyili, outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmini shakllantirishga maqsadli yondashuv, jarayonli yondashuv, funksional yondashuv kabi mexanizmni boshqarishning funktsiya va usullarini aniqlash zarur.

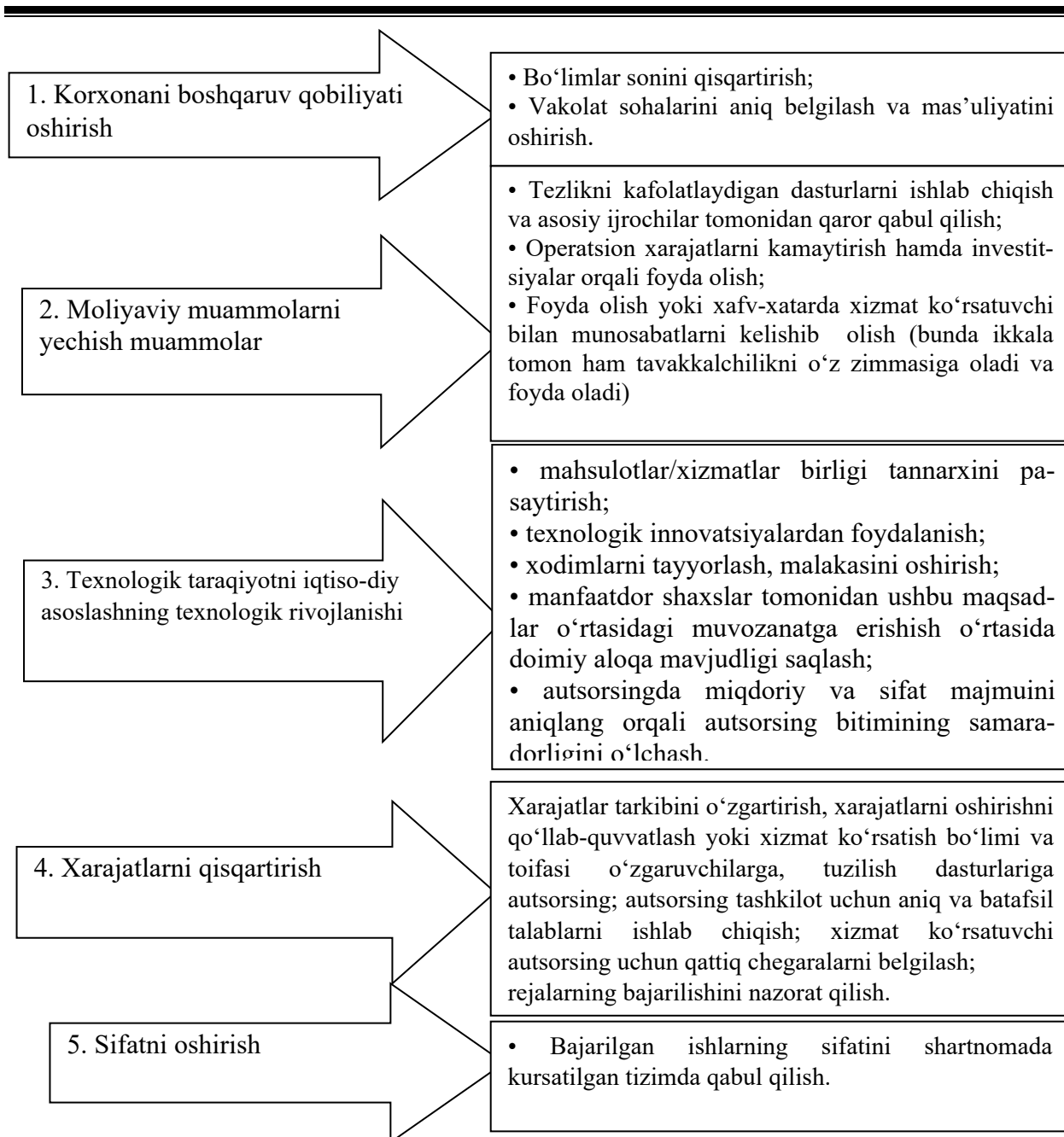
Autsorsing xizmatlari bozorini tadqiq qilish jarayonida, tabiiyki, kompaniyaning asosiy bo'lmagan funktsiyalarini kimga topshi-

rish va o'tkazish masalasi tug'iladi. Outsorser kompaniyani tanlash muammosi prinsipial jihatdan muhim nuqta sifatida qaralishi kerak. Uni hal qilish uchun ijrochini tanlashning mezonlari aniqlanadi. Ular rasmiy bo'lishi mumkin: faoliyatni amalga oshirish uchun litsenziyaning mavjudligi, fuqarolik javobgarligini sug'urtalash shartnomasi bo'yicha sug'urta polisi, akkreditatsiyalangan professional uyushmaga a'zolik, moliyaviy resurslar, jihozlar va boshqa moddiy imkoniyatlar, shuningdek, professional va shaxsiy: kasbiy bilim va yuqori malakaga ega bo'lish; bozorda ijobiy obro'- majburiyatlarni bajarish uchun mehnat resurslari bilan to'liq ta'minlash - shartnoma bo'yicha (shakllangan jamoa); bozor tajribasi kabi rasmiy mezonlarni sanash mumkin. Rasmiy mezonlar mavjudligi professional va shaxsiy xususiyatlarni maksimal darajada amalga oshirish bilan birlashtirgan outsorser xizmatiga ustunlik berish ko'pgina muammolarni hal etish demakdir.

Ushbu turdagi outsorsingni audit sifatida ko'rib chiqsak, outsorsingni tanlash mezonlari sifatida quyidagilarni shakllantirish mumkin:

- kasbiy bilim va malaka;
- moliyaviy vositalar, jihozlar va boshqa moddiy imkoniyatlar;
- xizmatlar bozorida ijobiy obro';
- shartnomani bajarish uchun mehnat resurslari;
- umumiy audit sohasida auditorlik faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya;
- auditorlik tashkilotining kamida 5 nafar sertifikatlangan auditorlardan iborat xodimlari;
- auditorlik faoliyati uchun fuqarolik javobgarligini sug'urta qilish shartnomasi bo'yicha sug'urta polisi;
- auditorlik xizmatlari bozorida kamida uch yil ish tajribasi;
- auditorlarning akkreditatsiyalangan professional uyushmasiga a'zolik.

Quyidagi 2-rasmda mijoz uchun outsorsing xizmatlaridan foydalanish zaruriyatini ko'rsatuvchi maqsadlar ro'yxatini taklif qilamiz.

2 – rasm. Buyurtmachi tashkilotlar uchun outsorsingning maqsad va vazifalari

4. To‘rtinchi bosqichda buyurtmachi outsorsing xizmati provayderini tanlash to‘g‘risida qaror qabul qiladi. Ammo bunda "Aut-sorsing natijasida yuzaga keladigan tomonlar munosabatlarini qanday rasmiylashtirish kerak?" degan savol tug‘iladi. Outsorsing shartnomasining hech biri boshqasiga o‘xshamaydi. Kompilyatsiya qilishda outsorsing shartnomasi bo‘lsa, mijoz outsorsing ishining ko‘p qismi tugagunga qadar baholab bo‘lmaydigan yoki o‘lchab bo‘lmaydigan omillar bilan muqarrar ravishda shug‘ullanishi kerakligini hisobga olishi kerak. Shu sababli, ko‘plab

outsorsing bitimlari dastlab shartnoma bilan boshlanadi. Masalan, ishning dastlabki bosqichida asosiy xarajatlar, shuningdek, loyiha-ni keyingi bosqichlarini amalga oshirishga bevosita ta‘sir ko‘rsatadigan xavf va foydani hisoblash usuli kabi masalalarni o‘rganish zarurati paydo bo‘lishi mumkin. Outsorsing shartnomasida xizmat ko‘rsatuvchi provayder tomonidan ko‘rsatiladigan xizmatlar ro‘yxati batafsil tavsiflanishi kerak.

5. Beshinchi bosqichda outsorsing shartnomasini tuzayotganda, ishning ko‘p qismi tugagunga qadar baholab bo‘lmaydigan yoki o‘lchab bo‘lmaydigan omillar muqarrar bo‘la-

di, xususan, ishning dastlabki bosqichida bevosita ta'sir qiladigan asosiy xarajatlarni o'rganish kerak bo'ladi. Bunda loyihaning keyingi bosqichlarini amalga oshiriladi.

Ko'pgina outsorsing operatsiyalari dastlabki shartnoma bilan boshlanadi, unda yuzaga kelgan masalalar bo'yicha kelishuvga keyinroq erishiladi degan shart ko'rsatilishi kerak. Bundan tashqari, shartnoma bekor qilingan taqdirda yuzaga keladigan xarajatlarni taqsimlash mexanizmi muhokama qilinishi kerak.

Autsorsing kompaniyasiga o'tkazilgan xodimlar o'z ishining yangi shartlari to'g'risida yozma ravishda xabardor qilinishi kerak. Shartnomada asbob-uskunalar, materiallar, intellektual mulk va boshqa aktivlarni outsorserga topshirish sanasi, vaqti va shartlari belgilanishi kerak.

Uning vazifalaridan biri muvaffaqiyatli integratsiyani ta'minlash hamda mijoz va outsorser o'rtasidagi ziddiyatlarning oldini olishdir. Shu bilan birga, har bir bo'linmaning kiruvchi ichki va tashqi so'rovlarga javob berish muddatlari bilan tartibga solinadigan belgilangan funksional majburiyatlari bilan birgalikda biznesning aniq tashkiliy tuzilmasi ishlab chiqilmoqda.

6. Oltinchi bosqichda outsorsing tashkiloti bilan tuzilgan Shartnoma muddati davomida munosabatlarni samarali boshqarish loyihani muvaffaqiyatli yakunlash uchun asos bo'ladi. Outsorsing xizmatlarini qabul qiladigan tashkilotda shartnomani boshqarish doimiy ravishda kamida uchta darajada amalga oshirilishi kerak: 1 - yuqori (strategik) boshqaruv; 2 - o'rta (taktik), o'rta ma'muriy daraja darajasi; 3 - pastki (operasion), alohida xizmat darajasi.

Agar outsorsing shartnomasi katta hajmdagi ishlarni o'z ichiga olgan bo'lsa, u holda moliyaviy hisobotlarni, savdo ma'lumotlarini va hokazolarni tuzishda tajribaga ega bo'lgan qo'shimcha guruh talab qilinadi. Bundan tashqari, shartnomaning barcha tafsilotlari to'g'risidagi ma'lumotlar har qanday xodim va ishchi guruhi uchun mavjud bo'lishi kerak. Agar shartnoma murakkab bo'lsa va keng talqin qilinishga moyil bo'lsa, u holda jamoada yoki kompetentlik markazida maxsus koor-dinator bo'lishi kerak. U bir qator tablarni bajarishi kerak:

- loyihani boshqarishda yuqori malaka va tajribaning mavjudligi;

- barcha vaziyatlarda qat'iy va axloqiy xatti-harakatlar;

- maxsus trening va muzokaralar olib borish tajribasi;

- nizolarni hal qilish qobiliyati;

- ikkala kompaniyada ham ishonch va obro'-e'tiborni uyg'otish qobiliyati;

- shartnoma huquqini bilish.

Shartnomaning amal qilish muddati davomida muammolar va nizolar paydo bo'lishi mumkin. Shartnoma ularni hal qilish mexanizmini o'z ichiga olishi kerak. Axborot texnologiyalari sohasidagi outsorsingga misol sifatida siz dasturiy ta'minotdan foydalanishda muammolar paydo bo'ladigan va hokazolarni qayd etadigan jurnalni yuritishni ta'minlashingiz mumkin. Shartnomada, shuningdek, bajarilgan ishlar to'g'risida hisobot berish davriyligi, uning tuzilishi nazarda tutilishi kerak. Shartnomani samarali boshqarish quyidagi majburiy elementlarga asoslanadi:

- aniq belgilangan outsorsing dasturi;

- outsorsing xizmatlarining cheklovlari va xarajatlari haqida umumiy tushuncha;

- shartnomaga o'zgartirishlar kiritishni taklif qilish, muhokama qilish va amalga oshirish tartibi;

- shartnomani boshqarish (kompetentlik markazi), shartnomani bajarish va aniq hisobot berish tartiblari;

- yaxshi tashkil etilgan aloqa kanallari;

- muntazam uchrashuvlar va muzokaralar o'tkazish.

7. Yettinchi bosqichda outsorsing kompaniyasi minimal risklar bilan maqbul sifat va maqbul xarajatlar bilan xizmatlarni taqdim etsa, munosabatlarni tiklash mumkin. Shartnomani yangilash uning minimal o'zgarishlar bilan uzaytirilishini anglatadi. Mijoz tashkiloti va outsorser, qoida tariqasida, shartnomadan barcha qarama-qarshi fikrlarni olib tashlaydi va shartnoma davomida ishlab chiqilgan yangi tamoyillar asosida munosabatlarni amalga oshiradi.

5. XULOSA VA TAKLIFLAR

Bizning fikrimizcha, yuqoridagi outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmidagi zamonaviy sharoitda eng muammoli uch nuqtani asos qilib olishimiz zarur:

- outsorsingdagi risklar va ularni baholash;
- outsorsing xizmatlari samaradorligini;
- outsorsing sifatini o'lchash yondashuvlarini.

O'zbekiston iqtisodiyotida outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmi outsorsing kompaniyalarini tanlash, shartnomalarni ishlab chiqish, ularni amalga oshirish va manfaatdor sheriklar o'rtasidagi munosabatlarni tiklash uchun mantiqiy harakatlar tizimi sifatida qurilgan. Taklif etilayotgan outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmi 7 ta bochqichining har biridan outsorsing xizmatlarida to'liq foydalanish maqsadga muvofiqdir. Outsorserni tanlash shartnoma jarayonida kelishib olish bilan boshlanadi.

Outsorsing xizmatlari bilan bog'liq asosiy muammolar aniqlangan. Umuman olganda, xavflarning tabiatini ochib beriladi va outsorsing shartnoma taraflari - buyurtmachi va outsorser tomonidan xavflarni guruhlash va ularni kamaytirish yo'llari ko'rsatib o'tildi.

Outsorsing xizmatlaridan foydalanish mexanizmidagi risklarni baholash usullarini tanqidiy tahlil qilgan holda tizimlashtirish amalga oshirildi. Outsorsing loyihalarini qo'llashda xavflarni o'lchash usullari bo'yicha asosli xulosalar chiqarilib «Xavfni baholash» tushunchasi sifat yondashuvini (xavflarning manbalari, sabablari, turlari) va miqdoriy yondashuvni (muayyan operatsiyadagi uning ahamiyatini va undan kelib chiqishi mumkin bo'lgan zararni baholash) hisobga olish zarurati ochib berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Gilmiyarova M.R. Problemi i perspektivi razvitiya buxgalterskogo outsorsinga // Vestnik VGU. Seriya: Ekonomika i upravleniye, 2017. - № 2. - S. 76-80.
2. Fedorova YE.A., Yermolov A.B. Analiz sovremennix tendensiy v outsorsinge buxgalterskogo ucheta // Finansovaya analitika: problemi i resheniya. - 2016. - № 27 - S. 4-14.
3. Korneychik M., Lyaguskaya N. Razvitiye buxgalterskogo outsorsinga v Respublike Belarus [Elektronniy resurs]. - Rejim dostupa: http://soDhus.at.ua/publ/2016_03_31_Iviv/sekcii_a_section_8_2016_03_31/razvitiye_bukhaaiterskoao_outsorsinaa_v_respublike_belarus/122-1-0-1848. - Data dostupa: 02.05.2018.
4. Vasilev A.C., Mirgorodskaya T.B. Problemi i perspektivi outsorsinga buxgalterskogo ucheta v Rossii // Mejdunarodniy nauchno-issledovatel'skiy jurnal, 2015. - Vipusk № 1. CHast 2. - S. 19-21.
5. Yeskova L.F., Drozd A.M., Manevich A.B. Outsorsing v Respublike Belarus [Elektronniy resurs]. - Rejim dostupa: http://eiib.bsu.by/bitstream/123456789/89793/1/drozd_manevich_sbornik11Jom1.pdf. - Data dostupa: 12.03.2017.
6. Pardayev M.Q. Xizmat ko'rsatish, servis va turizm sohalarini rivojlantirish: muammolar va ularning yechimlari. - T.: «Iqtisod-moliya». 2008. - 260 b.
7. Urosov B.K. va boshqalar. Xizmat ko'rsatish sohasi korxonalarida buxgalteriya hisobi va auditning dolzarb masalalari. - T.: "Iqtisodiyot" nashriyoti, 2011. - 260 b.

VIII. MOLIYA, KREDIT VA INVESTITSIYA

UDK:336.71.078.3

ЗНАЧЕНИЕ БЕЗНАЛИЧНЫХ ПРАКТИК В СТАБИЛИЗАЦИИ ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ СУЩЕСТВУЮЩИХ ПРОБЛЕМ

Нормаматов И.Б - доцент кафедры «Инновационная экономика» Каршинского инженерно-экономического института, PhD. д.ф.э.н.

TO‘LOV TIZIMINI BARQARORLASHTIRISHDA NAQD PULSIZ AMALIYOTLARINING AHAMIYATI VA MAVJUD MUAMMOLARNI HAL QILISH YO‘LLARI

Normamatov I.B – “Innovatsion iqtisodiyot” kafedrası dotsenti, i.f.f.d.Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti

THE IMPORTANCE OF NON-CASH PRACTICES IN STABILIZING THE PAYMENT SYSTEM AND WAYS TO SOLUTION EXISTING PROBLEMS

Normamatov I.B - Associate Professor of the Department of Innovative Economics Karshi Engineering and Economic Institute, PhD.

Аннотация. Обеспечение эффективности использования форм безналичных расчетов является одним из обязательных условий развития системы безналичных расчетов. Совершенствование практики использования безналичных форм расчетов играет важную роль в решении проблемы несостоятельности экономики, обеспечении непрерывности производственной деятельности компаний, развитии экспортно-импортных операций. Это, в свою очередь, требует выявления текущих проблем, связанных с совершенствованием практики использования форм безналичной оплаты, и разработки способов их решения. В настоящее время существует ряд проблем, связанных с совершенствованием практики использования безналичных форм расчетов в нашей стране. В статье выявлены проблемы, связанные с обеспечением эффективности использования форм безналичных расчетов в Республике Узбекистан и разработаны научные предложения, направленные на решение этих проблем.

Ключевые слова: коммерческий банк, безналичные расчеты, документарный аккредитив, чек, платежное поручение, ликвидность, несбалансированная ликвидность, платежное обязательство, банковская гарантия.

Annatsiya. Naqd pulsiz hisob-kitoblar shakllaridan foydalanish samaradorligini ta'minlash naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini rivojlantirishning zaruriy shartlaridan biridir. To'lovlarning naqd pulsiz shakllaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish iqtisodiy nochorlik muammosini hal etish, korxonalarining ishlab chiqarish faoliyati uzluksizligini ta'minlash, eksport-import operatsiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu, o'z navbatida, naqd pulsiz to'lov shakllaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish bilan bog'liq dolzarb muammolarni aniqlash va ularni hal etish yo'llarini ishlab chiqishni taqozo etadi. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda to'lovning naqd pulsiz shakllaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish bilan bog'liq qator muammolar mavjud. Maqolada O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar shakllaridan foydalanish samaradorligini ta'minlash bilan bog'liq muammolar belgilab berilgan va ushbu muammolarni hal qilishga qaratilgan ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: tijorat banki, naqd pulsiz hisob-kitoblar, hujjatli akkreditiv, chек, to'lov topshirig'i, likvidlik, balanslanmagan likvidlik, to'lov majburiyati, bank kafolati.

Annotation. Ensuring the efficiency of using forms of non-cash payments is one of the prerequisites for the development of a non-cash payment system. Improving the practice of using non-cash forms of payment plays an important role in solving the problem of economic insolvency, ensuring the continuity of production activities of companies, and developing export-import operations. This, in turn, requires identifying current problems associated with improving the practice of using non-cash payment forms and developing ways to solve them. Currently, there are a number of problems associated with improving the practice of using non-cash forms of payment in our country. The article identifies problems associated with ensuring the efficiency of using forms of non-cash payments in the Republic of Uzbekistan and develops scientific proposals aimed at solving these problems.

Key words: commercial bank, non-cash payments, documentary letter of credit, check, payment order, liquidity, unbalanced liquidity, payment obligation, bank guarantee.

1. ВВЕДЕНИЕ

3 июня 2013 года в Министерстве юстиции Республики Узбекистан зарегистрировано Постановление Правления Центрального банка Республики Узбекистан «Об утверждении Положения о безналичных расчетах в Республике Узбекистан». Данным решением утверждено Положение о безналичных расчетах в Республике Узбекистан согласно приложению [1].

Увеличение объема и охвата безналичных расчетов в Узбекистане, в том числе внедрение современных форм расчетов в отраслях экономики и финансового стимулирования предпринимательства, а также сокращение без банковского оборота признано одним из приоритетных направлений развития экономики и либерализация. Это, в первую очередь, создает необходимость выявления актуальных проблем, связанных с обеспечением эффективности использования безналичных форм расчетов, и разработки путей их решения [2]. Этот вывод А.Косога имеет большое значение для практики Узбекистана. Причина этого в том, что в нашей республике используется адресная очередность платежей, и в этом случае приоритет отдается погашению задолженности перед Государственным бюджетом при осуществлении платежей по задолженности хозяйствующих субъектов. Это, в свою очередь, приводит к нарушению прав собственности деловых партнеров и банков, предоставивших им кредит [3] По мнению П.Семиковой, одним из основных недостатков документарных аккредитивов является то, что аккредитив представляет собой сложную юридическую конструкцию, вследствие чего на практике возникает множество спорных ситуаций. В частности, выставление аккредитива еще не означает платежа по основному договору, который предусматривает оплату посредством аккредитива. Это действие направлено на то, чтобы поставщик получил платеж, когда он выполнит условия аккредитива. Поэтому просрочка открытия аккредитива плательщиком не считается просрочкой платежа и, естественно, к

плательщику не применяются никакие санкции [4].

Мнение П.Семиковой – явление, характерное для практики развивающихся стран. Фактически в результате задержки открытия аккредитива бенефициар не сможет вовремя получить сумму платежа. Заявитель не будет наказан за это.

2. ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Экономист С. Дудин констатирует, что обеспечение непрерывности платежей через межбанковскую платежную систему порождает необходимость развития методологических основ платежных систем и в этом процессе разработки новых концепций и правил с учетом сверхсовременных изменений в экономике и важную роль играет внедрение инновационных разработок.

В свою очередь, С. Дудин подчеркивает, что развитие межбанковской платежной системы на основе инноваций может привести к необходимости совершенствования методологических основ национальных платежных систем.

По заключению А. Косога, принцип последовательности платежей играет важную роль при осуществлении безналичных расчетов, и необходимо обратить внимание на следующее:

- нарушается право собственников имущества на целевую очередность выплат;
- последовательность платежей предполагает равенство всех видов платежей.

Вывод А.Косога сформулирован правильно. Действительно, в целевой последовательности платежей интересы государства имеют приоритет над интересами частного сектора.

Однако А. Косой в своей научной работе не исследовал, почему во многих развивающихся странах мира соблюдается принцип последовательных платежей.

Результаты исследования Х. Аллена показывают, что использование электронных платежей может повлиять на частоту транзакций и привести к обмену одного платежного инструмента на другой. Это

может привести к изменению взаимосвязи между движением денежной массы и экономической деятельностью. Этот вывод Х. Аллена связан с тем, насколько важны электронные платежи на современном этапе развития экономики Республики Узбекистан. Причиной этого, на наш взгляд, является то, что межбанковская электронная платежная система полностью автоматизирована, при этом платежи осуществляются в режиме реального времени. Н. Кошик и Т. По мнению Вильсона, в посткризисных условиях возрос интерес к фасетной классификации рисков потери финансовой устойчивости.

С помощью фасетной классификации можно выявить ожидаемый риск финансовой устойчивости и определить качественную характеристику влияющих на него факторов. По заключению А. Глорозова и Д. Михайлова, в большинстве случаев во избежание обеспеченных аккредитивов коммерческие банки вместо обеспечения предъявляют подтвержденное рамбурсное обязательство. Если в таких обстоятельствах используется залог, необходимо учитывать различные аспекты политического риска, а также возможность перевода суммы компенсации в банк с плохой репутацией. Потому что в документальном аккредитиве ответственность несет банк-эмитент.

Данная категоризация, представленная Гороховым, представляет собой новое явление в экономической литературе. Однако критерии классификации не указаны. Например, А. Горохов рассматривает чек как дебетовый инструмент, а документальный аккредитив как промежуточный инструмент. Однако существенной разницы в механизме оплаты чеком и аккредитивом нет.

Оплата полностью гарантирована документальным аккредитивом. То есть, если на расчетном счете плательщика на момент получения товарных документов отсутствуют или недостаточны денежные средства, то оплата будет произведена коммерческим банком. Однако в нынешнюю эпоху гарантии оплаты чеков берут на себя коммерческие банки.

По мнению А. Горохова, платежные инструменты по алгоритму движения денежных средств делятся на кредитные, дебетовые и промежуточные, и в этом случае платежное поручение и платежное поручение-распоряжение являются кредитным инструментом, платежным требованием. Чек является дебетовым инструментом, а документированный аккредитив является промежуточным инструментом.

Принцип, признанный Т. Ершовой, по нашему мнению, имеет решающее значение в обеспечении непрерывности платежей, осуществляемых в народном хозяйстве. Но почему-то Т. Ершова считает, что проблему временного отсутствия средств на представительском счете "Ностро" коммерческих банков можно решить только за счет ежедневных и овердрафтных кредитов ЦБ. Однако кредитные лимиты, выделяемые банками-представителями, также играют важную роль в решении проблемы временной нехватки средств на представительском счете «Ностро» коммерческого банка. Кроме того, проблему временной нехватки средств коммерческих банков на представительском счете «Ностро» можно решить путем продажи ценных бумаг, находящихся на их балансах.

По заключению Т.Бобакулова, низкий уровень финансирования экономики углубляет проблему взаимных неплатежей в экономике, ослабляет денежный поток предприятий, препятствует стимулированию платежеспособности.

Этот вывод Т. Бобакулова основан на существовании проблемы неплатежей в экономике из-за низкого уровня финансового обеспечения экономики Республики Узбекистан. Хотя этот вывод был сделан еще в 2008 году, он не потерял своего практического значения и сегодня.

В частности, уровень финансирования экономики страны по-прежнему остается низким. По состоянию на 1 января 2022 года уровень финансовой обеспеченности экономики Республики Узбекистан составил всего 19,1 процента. Низкая ликвидность национальной экономики не позволяет решить проблему неплатежей

между хозяйствующими субъектами. Кроме того, низкая ликвидность экономики препятствует своевременному и полному погашению кредитов, выданных коммерческими банками, и, как следствие, оказывает сильное негативное влияние на ликвидность и финансовую устойчивость коммерческих банков.

По мнению Ф.Ахмедова, аспекты, позволяющие широко использовать необеспеченные документарные аккредитивы и документальное инкассо в банковской практике развитых стран, то есть полная гарантия платежа по аккредитивам и применение процедур выдачи товарных документов. После оплаты документального инкассо в практике коммерческих банков Узбекистана по обслуживанию их внешней торговли дает возможность повысить эффективность работы.

3. МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

В процессе подготовки исследования были использованы общенаучные методы познания, наблюдения, системного подхода, методы системного подхода к решению задач, а также анализа, синтеза и единства логического анализа и диалектического развития, и взаимосвязи, экспертные исследования

4. АНАЛИЗЫ И ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ

В общей сумме безналичных платежей, осуществляемых в практике Узбекистана, первое место занимают платежные поручения (более 66 процентов) [5].

Оплата поставленных товаров и оказанных услуг в платежных поручениях не гарантируется. Поэтому нецелесообразно использовать платежные поручения в больших масштабах в странах, имеющих проблему неплатежей в своей экономике. В том числе, в Республике Узбекистан нецелесообразно использовать платежное поручение в больших размерах. Анализы показывают, что среди предприятий Республики Узбекистан имеется очень большой объем дебиторской задолженности. Это свидетельствует о наличии проблемы неплатежей в экономике нашей страны [6].

Считаем, что использовать платежное поручение в больших масштабах целесообразно только в одном случае. Даже если и будет - пользуйтесь между надежными партнерами, которые знают друг друга много лет. Это потому, что нет гарантии оплаты для партнеров, которые знают друг друга много лет. Потому что они являются надежным партнером друг для друга. В этом случае компания-поставщик товара полностью выполняет условия поставки товара, указанные в договоре купли-продажи, а компания-покупатель своевременно и в полном объеме производит оплату.

В Республике Узбекистан своевременное взимание оплаты является большой проблемой для поставщиков товаров. Это объясняется следующими причинами:

- низкий уровень финансовых ресурсов экономики;
- нестабильный денежный поток предприятий;
- тот факт, что себестоимость высока в размере дохода, полученного от реализации продукции на предприятиях;
- низкая рентабельность предприятий.

Результаты научных исследований, проведенных узбекскими экономистами, показали, что из-за высокого уровня инфляции и быстрой девальвации национальной валюты в нашей республике на предприятиях возросла себестоимость продукции. Это отрицательно сказалось на стабильности их денежных потоков и привело к низкой рентабельности.

В банковской практике Республики Узбекистан отсутствие расчетных чеков, используемых при проведении расчетов между предприятиями, является, на наш взгляд, одной из актуальных проблем в практике применения безналичных форм расчетов [7]

В международной банковской практике расчетные чеки являются самостоятельной формой безналичного расчета и имеют свои преимущества. Поэтому их отсутствие в платежной практике страны свидетельствует о том, что безналичные расчеты внедрены не в полной мере [8]

Расчетные чеки ускоряют реализацию товаров, их оплата за счет кредитов коммерческих банков играет важную роль в решении проблемы неплатежей в экономике.

В практике развитых стран широко используются чеки с банковскими варрантами. Одной из особенностей этих чеков является то, что они могут быть переданы третьим лицам посредством индоссамен-та. В результате появляется возможность использования гарантийных чеков для уменьшения дебиторской-кредиторской задолженности между хозяйствующими субъектами.

5. РЕЗУЛЬТАТЫ И ВЫВОДЫ

В постановлении Президента Республики Узбекистан от 12 сентября 2017 года №PQ-3270 «О мерах по дальнейшему развитию и повышению устойчивости банковской системы Республики» перед Министром финансов поставлена следующая задача Республики Узбекистан: [9]

«При формировании Министерством финансов Республики Узбекистан годового Государственного бюджета Республики Узбекистан должны быть предусмотрены соответствующие средства в части расходов на обслуживание государственных гарантий Республики Узбекистан по кредитам, предоставленным иностранным финансовым организациям, иностранные и местные коммерческие банки».⁴

Однако до 1 января 2020 года, министерство финансов не выполнило задачи, которые были введены в рамках госпрограмм. Это, на наш взгляд, можно объяснить наличием большого дефицита государственного бюджета. В связи с углублением трансформационного риска в крупных коммерческих банках Республики Узбекистан произошло сильное нега-

тивное влияние на их текущую ликвидность.

Следует признать, что углубление риска трансформации в коммерческих банках страны связано с постановлением Президента Республики Узбекистан от 26 ноября 2010 года №PQ-1438 «В 2011-2015 годах дальнейшее реформирование и стабильность финансово-банковской системы республики важную роль сыграло решение о приоритетных направлениях повышения и достижения высоких международных рейтинговых показателей» [11].

В данном Решении поставлена задача увеличить объем долгосрочных кредитов, предоставляемых коммерческими банками страны, в 2,8 раза к 2021 году по сравнению с 2015 годом.

Однако у коммерческих банков нашей республики не было долгосрочных ресурсов, необходимых для выдачи такого большого объема инвестиционных кредитов. В целях увеличения объема необеспеченных и неподтвержденных документарных аккредитивов, открываемых коммерческими банками со статусом аккредитивного банка в отношении платежных обязательств клиентов за поставленные товары и услуги, во-первых, формирование группы клиентам, относящимся к первой и второй категории кредитоспособности, по уровню движения денежных средств по обязательствам и их платежам необходимо открывать аккредитивы в этих формах; во-вторых, необходимо разрешить данной группе клиентов использовать возобновляемые и предоплаченные виды документарных аккредитивов; в-третьих, приоритет должен отдаваться кредитованию документарных аккредитивов через кредитную линию аккредитивного банка.

Клиенты, относящиеся к первой и второй категориям кредитоспособности, определяемой по соотношению денежного потока к обязательствам, считаются клиентами с высоким уровнем платежеспособности.

Проведенный анализ показал, что банковские кредиты, выданные с целью оплаты документарных аккредитивов, в

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 26 ноябрдаги ПҚ-1438-сонли “2011-2015 йилларда республика молия-банк тизимини янада ислох қилиш ва барқарорлигини ошириш ҳамда юқори халқаро рейтинг кўрсаткичларига эришишнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги қарорида//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2010 й., 48-сон, 442-модда; 2013 й., 20-сон, 250-модда, 36-сон, 477-модда.

основном являются беззалоговыми кредитами. Поэтому риск их невозвращения будет высоким. При таких обстоятельствах безвозмездные и неподтвержденные документарные аккредитивы должны открываться только под платежные обязательства клиентов с высоким уровнем платежеспособности.

Следует признать, что денежный поток хозяйствующих субъектов в Узбекистане нестабилен. В ходе анализа мы увидели, что экономика страны имеет низкий уровень обеспеченности финансовыми ресурсами, что используется целевая очередность платежей, что уровень инфляции и девальвации высок по сравнению с другими странами, что создает негативное влияние на стабильность движения денежных средств хозяйствующих субъектов.

Нестабильный денежный поток хозяйствующих субъектов не позволяет им обеспечить непрерывность своей производственной деятельности. В связи с этим доставка товара может быть задержана.

Требование к третьему банку подтверждения документарного аккредитива, открытого аккредитивным банком, может привести к задержке в процессе осуществления платежей, осуществляемых посредством документарных аккредитивов. Важную роль в увеличении объема вложений коммерческих банков в высоколиквидные ценные бумаги.

В общем объеме безналичных расчетов, осуществленных в Республике Узбекистан в 2015-2019 гг., удельный вес расчетов по инкассо и документарным аккредитивам был очень низким, что является негативной ситуацией с точки зрения совершенствования практики использования безналичных форм расчетов, так как платеж полностью гарантируется документарными аккредитивами, а в инкассо есть аспект, побуждающий плательщика своевременно произвести платеж.

В связи с тем, что в общем объеме платежей по безналичным формам расчетов в нашей республике в 2015-2019 годах платежи по платежным поручениям занимали очень высокую долю, а вес платежей

по документарным аккредитивам был очень мал, в связи с тем, что не совершенствовалась практика использования иных форм безналичных расчетов.

В январе-сентябре 2020 года в общей сумме платежей, осуществленных через ТИФ Национальный Банк по формам безналичного расчета, платежи, осуществленные платежными поручениями, занимали очень большую долю, и в этот период платежи посредством писем не проводились. Аккредитивы, оформленные в национальной валюте, свидетельствуют о том, что они не улучшили практику использования книжных форм.

На наш взгляд, в целях обеспечения эффективности использования безналичных форм расчетов в Республике Узбекистан должны быть реализованы следующие меры:

1. В целях увеличения объема необеспеченных и неподтвержденных документарных аккредитивов, открываемых коммерческими банками со статусом аккредитивного банка в отношении платежных обязательств клиентов за поставленные товары и услуги, нужно: во-первых, формировать группу клиентов, относящихся к первой и второй категории кредитоспособности, по уровню движения денежных средств по обязательствам и их платежам необходимо открывать аккредитивы в этих формах;

во-вторых, необходимо разрешить данной группе клиентов использовать возобновляемые и предоплаченные виды документарных аккредитивов;

в-третьих, приоритет должен отдаваться кредитованию документарных аккредитивов через кредитную линию аккредитивного банка.

2. В целях повышения роли документарных аккредитивов и гарантий коммерческих банков в повышении экспортного потенциала регионов, в первую очередь, необходимо организовать специальные обучающие курсы по использованию документарных аккредитивов и гарантий коммерческие банки для работников филиалов коммерческих банков и хозяйствующих субъектов, работающих в реги-

онах; во-вторых, необходимо гарантировать качество товаров, экспортируемых банками нашей республики в зарубежные банки; в-третьих, банки не должны требовать от хозяйствующих субъектов внесения гарантийной суммы.

3. Необходимо сократить объем дебиторской-кредиторской задолженности между хозяйствующими субъектами путем введения в хозяйственную практику Республики Узбекистан вексельного об-

ращения и ввести в банковскую практику льготные кредиты.

Введение трагт позволяет резко сократить размер дебиторской-кредиторской задолженности между хозяйствующими субъектами.

Однако в процесс торговли не должны быть вовлечены предприятия-монополисты. Причина этого в том, что монополии могут привести к выходу из строя трагтов. Потому что договор должен быть написан после продажи товара.

Используемая литература

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқаруви қарори, 03.06.2013 №2465
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида//Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент, 2017. – № 6 (766).
3. Косой А.М. Платежный оборот: исследования и рекомендации. Монография. – М.: КНОРУС, 2012. – С. 31-32.
4. Усоскин В.М. Современный коммерческий банк: управление и операции. – М.:ЛЕЛАНД, 2019 – С.148-149.
5. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши. 2020. (Б.195)//www.stat.uz (Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмити).
6. Прокофьев А.В, Татьянников В.А., Прокофьева. Новые инструменты безналичных расчетов: специальные банковские счета//Известия Байкальского государственного университета. – Иркутск, 2017. – №3. – С. 411-418.
7. Алимардонов И.М. Кичик бизнес субъектларини кредитлашнинг услубий ва амалий асосларини такомиллаштириш. И.ф.д. дисс. автореф. – Тошкент, 2018 – Б.28.
8. www.federalreserve.gov сайти (АҚШ Федерал захира тизими) маълумотлари.
9. Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида// Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 02.11.2019 й., 03/19/578/3986-сон.
10. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2020 йил 15 февралдаги 3/12-сонли “Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарори (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2020 йил 13 апрелда 3229-рақам билан рўйхатдан ўтказилган)//Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.04.2020 й., 10/20/3229/0455-сон, 07.09.2020 й., 10/20/3229-1/1259-сон.
11. Тўлов тизими. www.cbu.uz (Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки).

IX. EKONOMETRIKA VA STATISTIKA

UDK: 519.866

QISHLOQ XO‘JALIGI MAHSULOTLARI ISHLAB CHIQRISHNI RIVOJLANTIRISHNI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISH

Muxitdinov Xudayar Suyunovich - Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti, “Biznes va innovatsion menejment” kafedrasida professori, i.f.d., professor

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Мухитдинов Худаяр Суёнович – Каршинский инженерно-экономический институт, профессор кафедры «Бизнес и инновационный менеджмент», д.э.н., профессор

ECONOMETRIC MODELING OF AGRICULTURAL PRODUCTION DEVELOPMENT

Mukhitdinov Khudayar Suyunovich - Karshi engineering - economics institute Professor of the Department of Business and Innovation Management, Doctor of Economics, Professor

Annatsiya. Ushbu maqolada ekonometrik modellashtirishning ilmiy nazariy asoslari o‘rganilgan. Mintaqada qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirishning empirik modellashtirish asosida xulosa va takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: ekonometrik model, empirik modellashtirish, raqamli iqtisodiyot, transformatsiyalash, mahsulot ishlab chiqarish.

Аннотация. В данной статье изучаются научно-теоретические основы эконометрического моделирования. На основе эмпирического моделирования развития сельскохозяйственного производства региона разработаны выводы и предложения.

Ключевые слова: эконометрическая модель, эмпирическое моделирование, цифровая экономика, трансформация, производство продукции

Annotation. In this article, the scientific theoretical basis of econometric modeling is studied. Based on the empirical modeling of the development of agricultural production in the region, conclusions and suggestions were developed.

Keywords: econometric model, empirical modeling, digital economy, transformation, product production

1. KIRISH

Raqamli iqtisodiyot sharoitida qishloq xo‘jaligida tejamkorlikka, ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulot sifati hamda ishlab chiqarish samaradorligi bilan bog‘lashga yangicha yondashuv talab etiladi. Unga esa ko‘p jihatdan ekonometrik va statistik hisob yuritishning yangi shakl va usullarini raqamli texnologiyani qo‘llash orqali erishish mumkin.

Bunda resurs sarfini kamaytirish, ishlab chiqarish hajmini oshirish, yerdan samarali foydalanish, mahsulot sifatini ta‘minlash bilan bog‘liq optimallashtirish masalasi, oziq-ovqat xavfsizligi tizimining asosiy tarkibiy qismi sifatida qishloq xo‘jaligining davriy rivojlanishining dinamik modellarini qurish yordamida qishloq xo‘jaligi oziq-ovqat tizimining barqarorligi ta‘minlash masalasi, tarmoq rivojlanishining istiqbolli yo‘nalishlarini belgilash-

da, amaldagi mavjud tizimli qonuniyatlar ko‘rsatkichlarining axborot manbalarini qayta ishlash asosida ko‘p omilli modellashtirish masalasi, qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning ko‘p variantli ekonometrik modellari yordamida taqqoslama usullaridan foydalanib, ishlab chiqarish salohiyatini baholash va potensialini aniqlash masalasi farqlanadi.

2. MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Jahon tajribasida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqarishni ekonometrik modellashtirish jara-yonida qator masalalar tizimli o‘rganilgan [1]. Bunda resurs sarfini kamaytirish, ishlab chiqarish hajmini oshirish, yerdan samarali foydalanish, mahsulot sifatini ta‘minlash bilan bog‘liq optimallashtirish masalasi, oziq-ovqat xavfsizligi tizimining asosiy tarkibiy

qismi sifatida qishloq xo'jaligining davriy rivojlanishining dinamik modellarini qurish yordamida qishloq xo'jaligi oziq-ovqat tizimining barqarorligi ta'minlash masalasi, tarmoq rivojlanishining istiqbolli yo'nalishlarini belgilashda, amaldagi mavjud tizimli qonuniyatlar ko'rsatkichlarining axborot manbalarini qayta ishlash asosida ko'p omilli modellashtirish masalasi, qishloq xo'jaligini rivojlantirishning ko'p variantli ekonometrik modellari yordamida taqqoslama usullaridan foydalanib, ishlab chiqarish salohiyatini baholash va potensialini aniqlash masalasi farqlanadi.

Vaqtli qatorlari tarkibiy qismlardan iborat bo'lib, uning asosiy tarkibiy qismi – bu trend hisoblanadi. Trend tushunchasi vaqtli qatordagi odatda yashirin tebranishlar kuzatilmaydigan davomli tendensiya bo'lib, rus iqtisodchi-ekonometri I.I.Yeliseyevoy talqinida u vaqtli qatorda tasodifiy chetlanishlardan ma'lum bir darajada qutilgan barqaror tendensiya [2].

Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasini o'zida saqlovchi (Kobb-Duglas funksiyasining xususiy holi sifatida), iqtisodiyot tarmog'ining zamonaviy ishlab chiqarish holatini ifodalaydigan asosiy funksiyalar ekanligi xorij olimlari tomonidan ta'kidlab o'tilgan [3].

Ekonometrik olim Guan Zhengfei [4] ning ilmiy tadqiqotlarida agro tarmoqda ekonometrik modellashtirishning ahamiyati va zaruriyati bo'yicha o'z ilmiy xulosalarini keltirib o'tadi. Unga ko'ra qishloq xo'jaligi iqtisodiy tarmoq va albatta uning rivoji ekonometrik modellashtirish bilan chambarchas bog'liqdir. Shuningdek, mamlakatimiz olimlari tomonidan ham hududlar kesimida yerdan foydalanish samaradorligi [5], yer resurlarini qiymatini baholashda ekonometrik modellashtirishdan foydalanish masalalari qarab chiqilgan.

Ekonometrikada nisbiy model tushunchasi yalpi mahsulot (Y) ning korxonadagi resurslar sarfi (x_1, x_2, \dots, x_n)ga bog'liq bo'ladi va u $Y=F(x_1, \dots, x_n)$ ko'rinishda yoziladi [6]. Bu yerda (x_1, x_2, \dots, x_n) omillar – erkin o'zgaruvchilar yoki ekzogenlar deb yuritiladi. Agar nisbiy modelda ta'sir omillari resurslar sarfi bo'yicha tanlanib, model strukturasi multiplikativ bo'lsa, u holda bu ishlab

chiqarish funksiyasini ifodalaydi. Lekin iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar faqat resurs sarfi bilan cheklanib qolmaydi. Iqtisodiyotning shunday tarmoqlari mavjudki, unda nisbiy modelni keng ko'lamlı omillar bilan berishga to'g'ri keladi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayoni dinamikasini tadqiq qilish uning o'ziga xos bo'lgan ahamiyatli jihatlari, qonuniyatlarini aniqlash, o'tgan va joriy davrdagi holatlar asosida ularni miqdoriy baholash imkonini beradi. Ma'lum bir davr oralig'ida iqtisodiy jarayonda ishtirok etayotgan tarkibiy qismlarning o'zgarishini tahlil qilish uchun vaqtga ko'ra tushuntiruvchi qo'rsatkichlar va usullardan foydalaniladi. Bunda, amaliyotda ko'pincha vaqt qatori tushunchasi ishlatiladi. Turli manbalarda vaqtli qatori tushunchasi asosan bir xil qisqa ta'riflar bilan beriladi. Ekonometrik olim B.B.Berkinov asarlarida bu tushuncha quyidagicha ifodalangan "Vaqtli qator – bu vaqtga ko'ra ketma-ket joylashgan sonli ko'rsatkichlar qatori bo'lib, ular hodisa yoki jarayon holati va o'zgarishining darajasini tavsiflaydi" [7]. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqarish tizimi, avvalo uning tarkibidagi eng kichik element, ya'ni ishlab chiqarish subyekting faoliyatini to'g'ri tashkil etish, ishlab chiqarishini optimal rejalashtirish asosida qurilishi kerak. Boshqacha aytganda, dehqonchilik va chorvachilik faoliyati samaradorligini oshirish hamda ishlab chiqarish sarfini kamaytirish avvalo xo'jalikni mohirlik bilan boshqarishga, yer, ishlab chiqarish vositalari va mehnat resurslaridan samarali foydalanishga bog'liqdir [8].

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada asosan raqamli iqtisodiyot sharoitida O'zbekistonda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirishning ekonometrik modellarini ishlab chiqarish funksiyasi va ko'p omilli turlari bo'yicha empiric modellashtirish hamda, dehqonchilik va chorvachilik tarmog'i bo'yicha alohida, qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonida natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omillarni resurslar sarfiga bog'liq modelini tuzishda ishlab chiqarish funksiyasi Kobb-Duglas funksiyasi usullaridan foydalanildi.

4. ASOSIY TAHLIL VA NATIJALAR

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar guruhini shartli ravishda 8 qismga ajaratamiz:

- 1-guruh. Tabiiy omillar
- 2-guruh. Yondosh omillar
- 3-guruh. Ilm-fan va innovatsion omillar
- 4-guruh. Ijtimoiy omillar
- 5-guruh. Ta'minot omillari
- 6-guruh. Xizmat ko'rsatish omillari
- 7-guruh. Huquqiy-meyoriy omillar
- 8-guruh. Tasodifiy omillar

Tabiiy omillarga yer maydoni o'zgarishi, meliorativ holati, geografik joylashuvi, ob-havo, xo'jalikning ixtisoslashuvi, xo'jalik yerining aholi punktiga nisbatan joylashuvi, mahsulot hosildorligi, ekologiyaning ifloslanishi omillarini kiritamiz. Biroq bugungi kunda bu omillar bo'yicha statistik ma'lumot asosida ekonometrik tahlili yetarlicha o'tkazilmagan. Ekin va yaylov yer maydoni, qishloq xo'jalik mahsulotlar ishlab chiqarishda foydalanilayotgan yerlarning sho'rlanish darajasi, iqlim o'zgarishi, mahsulot hosildorligi, atmosferaga chiqarilgan ifloslantiruvchi moddalar statistik manbalari ekonometrik model tuzishda ichki guruhlanishga zarurit sezadi. Chunki ko'p omilli ekonometrik model qurishda asosiy talablardan biri tanlab olingan erkli omillar orasidagi kuchli bog'liqlik mavjud bo'lmisligi lozim.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish qonuniyatlarini tavsiflovchi modellardan biri

$$\Delta Y = f(x_1, \dots, x_j + \Delta x_j, \dots, x_n) - f(x_1, \dots, x_j, \dots, x_n) \quad (3)$$

Biror j -resurs harajatining oshishi mavjud bo'lganda, ishlab chiqarish hajmining o'sishini ta'minlash uchun ushbu resursdan foydalanish samaradorligini o'rtacha ko'rsatkichidan oshirish kerak bo'ladi. Buni quyidagicha ifodalash mumkin.

$$\Delta Y = \left(\alpha_j \cdot \frac{Y}{x_j} + a_j \cdot Y \right) \cdot \Delta x_j; \quad j = \overline{1, n} \quad (4)$$

Bu yerda a_j – j -resursning miqdoriga bog'liq holatda Y ning o'zgarishini ifodalovchi koeffitsiyent.

bu ishlab chiqarish funksiyasidir. Ishlab chiqarish funksiyasini qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish qonuniyatlarini tavsiflash modeli sifatida olishning eng muhim jihati shundaki, u orqali sohaning ishlab chiqarish potensialini aniqlash mumkin bo'ladi.

Ishlab chiqarish uchun n turdagi resurs kerak bo'lsin. Y bilan ishlab chiqarish hajmini, resurs xarajatlarini esa $X = (x_1, \dots, x_n)$ bilan belgilaymiz. U holda quyidagi tenglikni yozishimiz mumkin

$$Y = f(x_1, \dots, x_n) \quad (1)$$

(1) ning tuzilishini aniqlashda Kobb-Duglas tipidagi ishlab chiqarish funksiyasidan foydalanish g'oyalari mavjud, lekin uning tadbig'i ishlab chiqarish jarayonidagi tasodifiy holatlarni nazarda tutmaydi. Shu sababali ishlab chiqarish potensialini aniqlashda modelni takomillashtirish zaruriyati kelib chiqadi. Haqiqatan ham, Kobb-Duglas tipidagi ishlab chiqarish funksiyasi bo'yicha o'sishning nisbiy tezligi absolyut tezlikni biron ishlab chiqarish resursi bilan ishlab chiqarilgan mahsulot nisbatiga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi, ya'ni

$$\alpha_j = \frac{dY}{dx_j} \cdot \frac{x_j}{Y} \quad (2)$$

Aytaylik, qaysidir j -resurs harajatlari ortish holati mavjud bo'lsin. U holda (2) uchun ushbu tenglik o'rinni.

(1) va (3) ifodalardan kelib chiqadigan natijani ko'rib chiqamiz.

$$\frac{\Delta Y}{\Delta x_j} = \frac{\partial Y}{dx_j} + a_j Y \quad (5)$$

Kobb-Duglas tipidagi ishlab chiqarish funksiyasida $\Delta x_j \rightarrow 0$ munosabat bajarilishidan (1) tenglik kelib chiqadi. Lekin bu holda (3) da yaqqol ko'rish mumkinki $a_j Y = 0$ yoki $a_j = 0$ kelib chiqadi. Bu munosabat, agar j -resurs ishlab chiqarish hajmiga ta'sir etishi ma'lum bo'lsa ziddiyatni keltirib chiqaradi. Demak, ishlab chiqarish

potensialini ifodalashda Kobb-Duglas tipidagi ishlab chiqarish funksiyasining o'zi yetarli bo'lmaydi.

$\Delta x_j \rightarrow 0$ munosabat bajarilishidan $a_j \neq 0$ munosabat o'rinli bo'lsin deb faraz qilaylik, u holda quyidagi o'zgaruvchilari ajraladigan differensial tenglamani hosil qilamiz

$$Y' = Y \cdot \left(\frac{\alpha_j}{x_j} + a_j \right) \quad (6)$$

Bu tenglamaning yechimi quyidagi ko'ri-nishda bo'ladi.

$$\ln(Y) = \alpha_j \ln(x_j) + a_j x_j + \ln(a_0)$$

yoki $Y = a_0^{-1} \cdot e^{a_j x_j} \cdot x_j^{\alpha_j} \quad (7)$

Bu yerda a_0 – o'zgarimas musbat son. Ushbu formula ixtiyoriy resurs uchun olinsa u holda quyidagi ishlab chiqarish funksiyasi kelib chiqadi

$$Y = a_0^{-1} \cdot \prod_{j=1}^n e^{a_j x_j} \cdot x_j^{\alpha_j} \quad (8)$$

Agar (6) ifodaga o'zgarimas sifatida umumiy elastiklik miqdorini kiritsak, u holda qishloq xo'jaligi tarmog'i uchun kinetik ishlab chiqarish funksiyasiga ega bo'lamiz, ya'ni

$$Y_k = \frac{A_k \cdot Y}{a_0} = A_k \cdot \prod_{j=1}^n x_j^{\alpha_j} \cdot e^{a_j x_j} \quad (9)$$

Bu yerda $A_k = a_1 + \dots + a_n$ - umumiy elastiklik miqdori.

QXMICH rivojlantirish jarayoni o'ziga xos qonuniyatlarga ega va ular QXMICHni rivojlantirishning ekonometrik modellari tarkibiy qismini boshqa tarmoqlar iqtisodiy jarayonlarining nisbiy modellaridan farqlaydi. Bu qonuniyatlar qishloq xo'jaligi iqtisodiy ko'rsatkichlarining o'zaro aloqasi asosida ifodalanadi. Ishlab chiqarish hajmi – yalpi mahsulot nafaqat ishlab chiqarish jarayonidagi resurslar sarfiga bog'liq bo'lib qoladi, balki bu yerda ko'pgina omillar ishtiroki kuzatiladi. Demak, nisbiy modelni quyidagicha ifodalash mumkin:

$$Y = F(X_1, X_2, \dots, X_k) \quad (10)$$

bu yerda X_i - i -turli omillar to'plami.

QXMICHni rivojlantirishning ekonometrik modellarini qurishning zamonaviy nazariyasida (10) tenglamaning amaliy ahamiyatini oshirish maqsadida, ya'ni juda murakkablik holatidan chiqishni ta'minlash uchun X_i omillar to'plami elementlarining o'zaro bog'liqlik nuqtai nazaridan tanlanadi.

$$Y = F(X = \{x_j^{(i)}, j = \overline{1, n}; i \leq k\}) \quad (11)$$

Bu yerda n – tanlangan omillar soni.

QXMICH jarayonida ta'sir etuvchi ko'p sonli omillar iqtisodiyotning boshqa tarmoqlariga nisbatan tasodifiy xarakterda ekanligi bilan ajralib turadi. Shu sababli (11) tenglama quyidagi ko'rinishda yoziladi:

$$Y = F(X) + \varepsilon \quad (12)$$

Bu yerda ε - nazoratdan tashqaridagai, ya'ni tasodifiy omillar ta'sirida natijaviy ko'rsatkichning o'zgarishini ifodalovchi miqdor.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayoni uchun ishlab chiqiladigan empirik modellarda, ularning tarkibiy o'zgaruvchilarini aniqlash asosiy vazifalardan biridir. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning bitta tarmog'i hisoblansada, uning o'ziga ham bir-biriga bog'liq tarmoqlardan tashkil topgan. Unda xarakterlangan har bir ko'rsatkichlarning alohida xususiyatlanishi kam uchraydi, ya'ni o'zaro aloqadorligi bo'lmagan tushunchalarni kam uchratiladi. Bu esa model tarkibiy o'zgaruvchilarni aniqlashda yetarlicha muammo tug'diradi. Shuning uchun bizningcha, sohaviy ekonometrik modellarni qurishda omillar guruhini alohida shakllantirib olish kerak. Bu guruhlarni shakllantirishda ularning tarkibiy elementi sohani tavsiflaydigan ahamiyatda bo'lishi shart emas, ammo ishlab chiqarish natijasiga ta'siri mavjud bo'lishi bilan ahamiyatli bo'lishi zarur. Keyingi bosqichda bu omillarning o'zaro bog'liqligi o'rganiladi

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish istiqboldagi ko'rsatkichlarini prognoz qilishda natijaviy omilning vaqti qatorlar trendi va erkli omillar tebranish dinamikasi asosida qurilgan ekonometrik modelning ahamiyatli jihati shundaki, model qurish manbasi

ko'p yillik statistik axborotlar hisoblanadi va ixtiyoriy bitta (natijaviy omil bilan o'zaro zich korrelyatsion bog'liq) erkli omilning tendensiyasini aniqlash yetarli bo'lishligidadir.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning iqtisodiy o'sishini prognozlashda turli ekonometrik modellardan foydalanish samarali bo'lib, ularni foydalanilayotgan omillar turi, hamda qishloq xo'jaligi tarmoqlari bo'yicha qarash mumkin bo'ladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirishning ekonometrik modellarini ishlab chiqarish funksiyasi va ko'p omilli turlari hamda, dehqonchilik va chorvachilik tarmog'i bo'yicha alohida tako-

millashtiramiz. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqish jarayonida natijaviy ko'rsatkichga ta'sir etuvchi omillarni resurslar sarfiga bog'liq modelini tuzishda ishlab chiqarish funksiyasidan foydalanamiz. Ishlab chiqarish funksiyasini iqtisodiyotning alohida sohasi bo'yicha hududiy ishlab chiqarish jarayoniga tadbiq etishda kapital va mehnat resurslari qatoriga qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqishda sarflanadigan boshqa turdagi resurslar sarfidan foydalanamiz. Viloyat qishloq xo'jaligining dehqonchilik tarmog'i uchun Kobb-Duglas tipidagi ishlab chiqarish funksiyasini 2003-2022 yillar ma'lumotlari asosida ishlab chiqamiz (1-jadval).

1-jadval

Viloyatda ishlab chiqarilgan dehqonchilik mahsulotlari hajmi va uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillarning logarifmik shkaladagi ko'rsatkichlari [9]

Yillar	ln(Y) Viloyat qishloq xo'jaligining chorvachilik tarmog'ida mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi (mlrd so'm)	ln (Lch) viloyatda 1 ishchiga to'g'ri keluvchi chorva hayvonlarining soni (bosh hisobida)	ln (Kch) daromadning aylanma kapitalga yo'naltirilgan ulushi (foizlf)	ln (Mch) yem-xashak yetishtiriladigan yer maydoni (ming ga)	ln (Sch) viloyatda 100 bosh chorva hayvoniga to'g'ri keluvchi oziqlantirish harajatlarining o'rtacha qiymati (mln. so'm)	ln (Ech) viloyatda viterinariya xizmat ko'rsatish hajmi (mlrd.so'm)
2001	4,54965748	2,6441464	3,09104	3,04452	0,43683	-1,2513
2002	5,04664573	2,71504059	3,13549	3,04769	0,90927	-0,7112
2003	5,16706908	2,78830444	3,157	3,0696	0,9395	-0,537
2004	5,28776185	2,81293322	3,18221	3,09407	1,07038	-0,364
2005	5,5020742	2,87514929	3,17388	3,10009	1,20459	-0,104
2006	5,58799744	2,96774392	3,19867	3,00898	1,27195	0,05668
2007	5,9388546	3,11207387	3,2068	3,054	1,37478	0,5894
2008	6,21580738	3,14592461	3,22287	3,07577	1,58871	0,91918
2009	6,35940084	3,17788961	3,21487	3,13839	1,71222	1,0957
2010	7,23302211	3,20611171	3,25037	3,17527	0,40547	2,05585
2011	7,71984038	3,22361685	3,25424	3,25037	2,93096	2,59261
2012	8,00112049	3,21764969	3,29584	3,26321	3,15753	2,9271
2013	8,15309073	3,28081566	3,31419	3,32504	3,20201	3,18976
2014	8,39721525	3,29616918	3,33577	3,17527	3,36277	3,51725
2015	8,52545894	3,33975901	3,37759	3,20003	3,408	3,73087

2016	8,75231274	3,45639314	3,39115	3,22949	3,49591	4,0943
2017	8,95617044	3,53756604	3,41773	3,24519	3,62458	4,37971
2018	9,23504274	3,71576861	3,44138	3,27084	3,85132	4,70435
2019	9,38890488	3,70534742	3,4797	3,33458	4,01633	4,84706
2020	9,57167942	3,68845418	3,51809	3,3673	4,18471	5,04424

Amalga oshirilgan regression tahlil natijalariga ko'ra quyidagi modelga ega bo'ldik.

$$Y_d = e^{-26,34} * L_d^{-0,46} * K_d^{-1,94} * M_d^{5,58} * S_d^{2,06} * E_d^{0,64} \quad (13)$$

Bu yerda L_d – viloyat dehqonchilik mahsulotlari ekilgan 1 gektar yer maydoniga to'g'ri keluvchi ishchilar soni (nafar); K_d – qishloq xo'jaligiga ajratilgan asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investetsiya miqdori (mlrd so'm); M_d - qishloq xo'jaligi ekinlari ekilgan sho'rlanmagan yer maydoni (ming gektar); S_d - viloyatda qishloq xo'jaligi ekin yer maydoni uchun suv sarfini tejalish ko'rsat-

kichi (foizda); E_d - viloyat qishloq xo'jaligida elektr energiya harajati (mlrd.so'm), Y_d - viloyat qishloq xo'jaligining dehqonchilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi (mlrd. so'm).

Ishlab chiqilgan modelning adekvatligini asoslash uchun uning Ewiev's 10 dasturi asosida olingan natijalariga to'xtalib o'tamiz (2-jadval).

2-jadval

Viloyat dehqonchilik tarmog'i uchun Kobb-Duglas tipidagi ishlab chiqarish funksiyasini tuzish bo'yicha amalga oshirilgan regression tahlil natijalari

Dependent Variable: LNY				
Method: Least Squares				
Date: 12/05/21 Time: 21:22				
Sample: 2001 2020				
Included observations: 20				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-26.33688	8.603508	-3.061179	0.0085
LNLD	-0.469001	0.226338	-2.772126	0.0572
LNKD	-1.942852	0.963138	-2.017210	0.0633
LNMD	5.589227	1.564865	3.571698	0.0031
LNSD	2.057153	0.468520	4.390751	0.0006
LNED	0.641375	0.192350	3.334423	0.0049
R-squared	0.988347	Mean dependent var		7.077194
Adjusted R-squared	0.984185	S.D. dependent var		1.510812
S.E. of regression	0.189998	Akaike info criterion		-0.240285
Sum squared resid	0.505387	Schwarz criterion		0.058434
Log likelihood	8.402853	Hannan-Quinn criter.		-0.181972
F-statistic	237.4746	Durbin-Watson stat		1.992077
Prob(F-statistic)	0.000000			

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, model sifatini baholovchi asosiy mezonlar, ya'ni, determinatsiya koeffitsiyenti (R^2) ning qiymati 0,99 ga, ko'plikdagi korrelyatsiya koeffitsiyenti ($R_{Y,X}$) ning qiymati 0,98 ga, regressiyaning standart xatoligi 0,189 ga, qoldiqlar kvadratlari yig'indisining

qiymati 0,505 ga, maksimal o'xshashlik funksiyasining qiymati esa 8,40 ga teng. Bu qurilgan modelning sifatli ekanligini bildiradi.

Fisher mezoni qiymati 237,47 ga teng bo'lib, approksimatsiya xatoligi 9,4 foizni tashkil etadi. Bundan ko'rinib turibdiki, tuzilgan ekonometrik modelni ahamiyatlilik jiha-

tidan amaliyotda qo'llash mumkin. Shuningdek, Eviews 10 dasturiy paket vositasida Akayke axborot mezoni (-0,24), Shvars mezoni (0,058) va Xannan-Kuinn mezoni (-0,182) orqali baholangan. Ushbu mezonlar qiymati ham ekonometrik modelini qo'llash mumkinligini ko'rsatadi.

Tuzilgan ekonometrik model uchun Darbin-Uotson (DW) mezoni bo'yicha "eng kichik kvadratlar usulining" bajarilish sharti o'rinli, ya'ni bu yerda qiymat 1,99 ga teng bo'lib, u 2,0 atrofidagi avtokorrelyatsiya mavjud bo'lmaydigan intervalga tegishli. Model adekvatlik talablarini qanoatlantiradi.

Bu yerda ishlab chiqarishning elastiklik koeffitsiyentini ko'rib chiqamiz. Bu yerda indeklar yig'indisi $A=5,88$ ($5,88>1$) ga teng. Bu esa viloyatda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish sarfining k martaga ko'payishi ishlab chiqilgan mahsulot miqdorining k martadan ko'proq ko'payishini bildiradi, ya'ni, viloyatda qishloq xo'jaligi mahsulotlari iqtisodiy o'sishining k martadan ortiqroq bo'lishini ko'rsatadi. Model uchun elastiklik koeffitsiyentlarini ko'rib chiqamiz (3-jadval).

3-jadval.

Qashqadaryo viloyati dehqonchilik tarmog'ini rivojlantirishning ishlab chiqarish hajmi va resurslar sarfi o'rtasidagi bog'liqligiga asoslangan empirik modelning elastiklik koeffitsiyenti

O'zgaruvchilar	Regressiya koeffitsiyentlari	Standartlashtirilgan koeffitsiyentlar	Elastiklik koeffitsiyentlari
X1	-1,94286135	-0,149555	-0,143990
X2	-0,46900098	-0,489542	-0,412271
X3	5,58921861	0,398153	4,335545
X4	2,05715298	0,618310	0,547935
X5	0,64137529	0,398070	0,394146
C	-26,3368255	NA	-3,721366

Omillarning elastiklik ko'rsatkichi bo'yicha ishchi kuchining 1 foizga o'zgarishi (oshishi) ishlab chiqarish hajmining 0,14 foizga kamayishini, shuningdek, ushbu omillar 1 foiz o'zgarishiga (oshishi), ya'ni, kapitalga nisbatan 0,41 foizga kamayishini, sifatli ekin yerlari o'zgarishiga nisbatan 4,33 foizga oshishini, suv resursining tejalishiga nisbatan 0,54 foizga oshishini, elektr energetika sarfiga

nisbatan 0,39 foizga oshishini aytishimiz mumkin. Demak, viloyatda sifatli yer maydonlarining ortishi ishlab chiqarish hajmiga eng yuqori ta'sirga ega. Shuningdek, sug'orish tizimida intensiv usullarni qo'llash yordamida suvni tejash samaradorligi ishlab chiqarish hajmining ortishiga qolgan omillarga nisbatan ko'proq ta'sir ko'rsatadi.

Viloyat qishloq xo'jaligining chorvachilik tarmog'i uchun Kobb-Duglas tipidagi ishlab chiqarish funksiyasini quyidagicha yozamiz:

$$Y_{ch} = e^{5,76} * L_{ch}^{-0,40} * K_{ch}^{-0,23} * M_{ch}^{0,55} * S_{ch}^{0,01} * E_{ch}^{0,84} \quad (14)$$

Bu yerda L_{ch} – viloyatda 1 ishchiga to'g'ri keluvchi chorva hayvonlarining soni (bosh hisobida); K_{ch} - daromadning aylanma kapitalga yo'naltirilgan ulushi (foiz); M_{ch} - yem-xashak yetishtiriladigan yer maydoni (ming ga); S_{ch} - viloyatda 100 bosh chorva hayvoniga to'g'ri keluvchi oziqlantirish harajatlarining o'rtacha qiymati (mln. so'm); E_{ch} – viloyatda veterinariya xizmat ko'rsatish

hajmi (mlrd.so'm), $Y_{u.ml}$ - viloyat qishloq xo'jaligining chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi (mlrd. so'm).

Modelni adekvatligini asoslovchi mezonlarni quyidagi 4-jadvalda keltirib o'tganmiz. Ushbu jadvalda ham xuddi yuqorida tahlil qilib o'tilgan mezonlar bo'yicha ko'rsatkichlar keltirib o'tilgan bo'lib,

ularning barchasi belgilangan meyorlar darajasida ekanligini kuzatish mumkin. Faqat daromadning aylanma kapitalga yo'naltirilgan ulushi va viloyatda 100 bosh chorva hayvoniga to'g'ri keluvchi oziqlantirish harajatlarning o'rtacha qiymatini ta'sirini ifodalovchi koeffitsiyentlarni Student mezonini bo'yicha adekvat emasligini ko'rishimiz

mumkin. Ushbu omillarni chiqarib tashlagan holda amalga oshirilgan regression tahlil natijalari qolgan ko'rsatkichlar koeffitsiyentlarida sezilarli o'zgarishlarga sabab bo'lmaganligi va boshqa mezonlar bo'yicha modelning yuqori darajada adekvat ekanligini hisobga olgan holda yuqoridagi modeldan foydalanishni maqsadga muvofiq deb topdik.

4-jadval

Viloyat chorvachilik tarmog'ini uchun Cobb-Duglas tipidagi ishlab chiqarish funksiyasini tuzish bo'yicha amalga oshirilgan regression tahlil natijalari

Dependent Variable: LNY				
Method: Least Squares				
Date: 12/05/21 Time: 22:04				
Sample: 2001 2020				
Included observations: 20				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	5.759006	1.192818	4.828067	0.0003
LNLCH	-0.404071	0.125818	-3.211567	0.0063
LNKCH	-0.225086	0.350169	-0.642794	0.5307
LNMCCH	0.550746	0.196766	2.798984	0.0142
LNSCH	-0.007150	0.020654	-0.346183	0.7344
LNECH	0.843257	0.025765	32.72902	0.0000
R-squared	0.999600	Mean dependent var	7.179456	
Adjusted R-squared	0.999457	S.D. dependent var	1.674146	
S.E. of regression	0.039017	Akaike info criterion	-3.406295	
Sum squared resid	0.021313	Schwarz criterion	-3.107576	
Log likelihood	40.06295	Hannan-Quinn criter.	-3.347982	
F-statistic	6993.279	Durbin-Watson stat	1.646421	
Prob (F-statistic)	0.000000			

Bu yerda ishlab chiqarishning elastiklik koeffitsiyentini ko'rib chiqamiz. Yuqoridagi formulada indekslar yig'indisi $A=0,99$ ($0,99 < 1$) ga teng. Bu esa viloyatda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish sarfining o'sish tezligi ishlab chiqarish o'sish tezligidan biroz farq qilishini, ya'ni ko'proq ekanligini ko'rsatmoqda.

Viloyat chorvachilik tarmog'ini rivojlan-

tirishning ishlab chiqarish hajmini ifodalovchi ($Y_{ch.t.1}$) ko'rsatkich, omillarning elastiklik ko'rsatkichi bo'yicha, ishchi birligiga to'g'ri keluvchi chorva bosh soni 1 foizga oshsa, 0,18 foizga kamayishi, yem-hashak yetishtiriladigan yer maydoni 1 foizga oshsa, 0,24 foizga oshishi, viterinariya xizmat ko'rsatish hajmi 1 foizga oshsa, 0,24 foizga oshishi kelib chiqadi.

5-jadval.

Qashqadaryo viloyati chorvachilik tarmog'ini rivojlantirishning ishlab chiqarish hajmi va resurslar sarfi o'rtasidagi bog'liqligiga asoslangan empirik modelning elastiklik koeffitsiyenti

O'zgaruvchilar	Regressiya koeffitsiyentlari	Standartlashtirilgan koeffitsiyentlar	Elastiklik koeffitsiyentlari
X1	-0,40409188	-0,078498	-0,179848
X3	0,550731351	0,035875	0,243436
X5	0,843254068	1,063848	0,239468
C	5,758708541	NA	0,802109

Qishloq xo‘jaligi dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarining birgalikdagi umumlashgan nohiziqli modelini ishlab chiqarish funksiyasi sifatida quramiz. Ma’lumki Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasi makroiqtisodiy jarayonlar uchun tuziladi. Biz bu yerda ishlab chiqarish funksiyasini hududiy jihatdan

tuzganligimiz uchun, model tarkibiga asosiy o‘zgaruvchilardan tashqari boshqa o‘zgaruvchilarni ham kiritganmiz va natijada hudud miqyosida Kobb-Duglas tipidagi ishlab chiqarish funksiyasiga ega bo‘ldik. Viloyat qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish funksiyasini quyidagicha yozamiz:

$$Y = e^{2,86} * L^{3,75} * K^{0,71} * M^{-2,86} \tag{15}$$

Bu yerda L – qishloq xo‘jaligida bandlar soni (ming kishi); K – qishloq xo‘jaligiga ajratilgan asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investetsiya miqdori (mlrd so‘m); M - qishloq xo‘jaligi ekinlari ekilgan yer maydoni (ming gektar);

Bu esa faqat qishloq xo‘jaligining xususiy tarmoqlari uchun tuzilgan Kobb-Duglas tipidagi modellardan foydalanish mumkinligini, Qashqadaryo viloyati qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish asosiy indikatorining prognoz ko‘rsatkichlarini xususiy tarmoq modellari natijalarini umumlash-tirish yordamida olish mumkinligini ko‘rsatmoqda. Shu sababli xususiy tarmoq modellari yordamida Qashqadaryo viloyatida qishloq xo‘jagi, xususan uning sohalarini istiqboldagi ko‘rsatkichlarini o‘rganish maqsadida keyingi davr uchun prognoz ko‘rsatkichlari ishlab chiqildi.

Model uchun foydalanilayotgan yuqoridagi kirish omillari o‘tkazilgan korrelyatsion tahlil natijalari qoniqarli bo‘lgan holda olingan. (3.3.3) modelni adekvatlikga tekshi-rish uchun o‘tkazilgan Eviews10 paketidagi hisoblash natijalari jadvalda keltirilgan (3.3.5-jadval). Ko‘rish mumkinki, modelning adek-vatlik darajasi yuqori emas.

6-jadval

Qashqadaryo viloyati qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning ishlab chiqarish hajmi va resurslar sarfi o‘rtasidagi bog‘liqligiga asoslangan empirik modeli uchun regression tahlil natijalari⁵

Dependent Variable: LNY				
Method: Least Squares				
Date: 12/05/21 Time: 22:37				
Sample: 2001 2020				
Included observations: 20				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	2.857412	1.386924	3.044271	0.0093
LNL	3.748641	1.051749	3.564198	0.0024
LNK	0.715581	0.074573	9.595716	0.0000
LNM	-2.861920	0.903968	-3.165954	0.0056
R-squared	0.964147	Mean dependent var		7.828756
Adjusted R-squared	0.959929	S.D. dependent var		1.594725
S.E. of regression	0.319227	Akaike info criterion		0.691651
Sum squared resid	1.732398	Schwarz criterion		0.841011
Log likelihood	-3.916512	Hannan-Quinn criter.		0.720808
Durbin-Watson stat	1.046412			

Tadqiqot jarayonida Kobb-Duglas tipi-dagi modellar bilan birgalikda, ko‘p omilli chiziqli ekonometrik modellar ham ishlab chi-qildi. Bu jarayonda natijaviy omilga ta’sir etuvchi tanlangan omillarning orasidagi zich bog‘liqlikning mavjudligi ularni bitta modelga kiritish imkoniyatini cheklashi kuzatildi.

⁵ Muallif tomonidan EViews 10 paketi yordamida ishlab chiqilgan

Shu sababli prognoz ko'rsatkichlarni ishlab chiqish ko'p variantlilikini ta'minlash maqsadida vaqtli qatorlarda keng qo'llaniladigan ARIMA modelidan foydalanishni eng maqbul yo'l ekanligini tadqiqotlarimiz natijalariga ko'ra aniqladik.

Modelni ishlab chiqish uchun 2001-2020 yillar ma'lumotlaridan foydalanildi. Ushbu ma'lumotlar iste'mol narxlar ideksi asosida real qiymatlarga o'tkazildi va regression tahlil asosida quyidagi modellarga ega bo'lindi (7-jadval).

7-jadval

Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning real qiymatlardagi prognoz ko'rsatkichlarini hisoblash uchun tuzilgan modellar

№	Model	z-statistika	Determinatsiya koeffitsiyenti
1	$(1 - L)Ydr_t = 0,96(1 - L)Ydr_{t-1} - 0.84\varepsilon_{t-1}$	b1 =5,78 b2=-2.42	0.95
2	$(1 - L)Ych_t = 128,49 + 0.48(1 - L)Ydr_{t-1}$	b0 =44,32 b2=-2.44	0.99
3	$(1 - L)Yjr_t = 208,89 + 0.42(1 - L)Yjr_{t-1}$	b0 =2,83 b2=-2.1	0.98

Ishlab chiqilgan uchala model ham keltirib o'tilgan mezonlar ya'ni, z-statistika va determinatsiya koeffitsiyenti natijalariga ko'ra adekvat ekanligini ko'rish mumkin. Bundan tashqari modelimizni adekvatligini ifodalovchi qator mezonlar keltirib o'tilgan bo'lib, dastur asosida olingan to'liq natijalarni 22-24 ilovalarda keltirib o'tganmiz. Ushbu natijalarga asoslangan holda ishlab chiqilgan modellardan prognoz qiymatlarini shakllantirishda foydalanish maqsadga muvofiq deb topdik. Modellaridan foydalangan holda viloyatda yetishtirilgan jami qishloq xo'jaligi, dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarining real qiymatlarini 2022-2026 yillar uchun prognoz ko'rsat-

kichlarini ishlab chiqdik (7-jadval).

Olingan natijalarga ko'ra, viloyatda dehqonchilik mahsulotlari keyingi 5 yilda 1,17 barobarga oshishi ta'minlanadi, natijada yillik o'rtacha o'sish sur'ati yillik 3,2 foizni tashkil qiladi. Chorvachilik mahsulotlari yetishtirishning real qiymatlarini prognoz ko'rsatkichlari keyingi davrda yuqori o'sish sur'atlari ta'minlanishini ko'rsatmoqda, xususan 2027 yilga bo'rib mahsulot real hajmi 3403,98 milliard so'm-ni tashkil qilgani holda 2021 yilga nisbatan 1,24 barobarga o'sishi ta'minlanadi. Shunga mos ravishda o'rtacha yillik o'sish sur'ati ham yuqori bo'lib, 4,25 foizni tashkil qiladi.

8-jadval.

Qashqadaryo viloyatida qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishning real qiymatlardagi prognoz ko'rsatkichlari

Yillar	Dehqonchilik mahsulotlari	chorvachilik mahsulotlari	Jami qishloq xo'jaligi mahsuloti
2022	1724,12	2751,08	4463,46
Prognoz ko'rsatkichlari			
2023	1783,06	2881,85	4661,54
2024	1839,67	3011,42	4865,93
2025	1894,03	3140,43	5072,95
2026	1946,24	3269,17	5281,06
2027	2023,75	3403,98	5479,02
2022 yilgan nisbatan o'zgarish	1,17	1,24	1,23
O'sish sur'ati	3,22	4,25	4,12

Jami qishloq xo'jaligi mahsulotlari real qiymati esa 1,23 barobarga oshgani holda, uning o'rtacha yillik o'sish sur'ati 4,12 foizni tashkil qiladi. Natijada, keyingi 5 yilda chorvachilikni dehqonchilikka nisbatan ulushini ortishiga sabab bo'lmoqda. Bundan ko'rindiki, viloyatda chorvachilikni rivojlantirish qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirishga yuqori ta'sir ko'rsatadi.

Olingan natijalarga ko'ra viloyatda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida omillardan foydalanish o'rta darajada bo'lib, sohani intensivlashtirishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Xususan tahlillar ishchi kuchi va kapitaldan foydalanish bilan jami qishloq xo'jaligi mahsulotini ishlab chiqarish orasidagi elastiklik koeffitsiyentini past ko'rsatkichlarga ega bo'lganligini ko'rsatmoqda.

Modellashtirish natijalarining samaradorligini oshirish uchun natijaviy omilga kuchli ta'sir etuvchi ko'p sonli omillarni miqdoriy jihatdan aniqlash talab etiladi. Bunga ta'sir omillarining klassifikatsiyasini takomillashtirish bilan erishish mumkin. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishini rivojlantirish va boshqarishning ekonometrik modellarini takomillashtirish uchun birinchi

navbatda statistik manbaga ega omillarni aniqlash, shuningdek, taklif etilgan omillar guruhi uchun statistik axborot bazasini yanada kengaytirishga e'tibor qaratish zarur.

5. XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytish mumkinki, qishloq xo'jaligi mahsulotlar ishlab chiqarish va boshqarishni o'zgarib turuvchi raqobat muhitida va bozor sharoitlarini ilg'ab olish, ularning mohiyati hamda qonuniyatlarini chuqur tahlil qilishda ekonometrik usullar va modellardan foydalanish yordamida prognozlash, ko'p variantli yechimlardan muqobil yechimni tanlash, tavakkalchilik va noaniqlik sharoitida optimal boshqarish qarorlarini qabul qilish kabi bir qator masalalarning nazariy va amaliy tomonlarini o'rganishda ekonometrik modellashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Viloyat qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hududiy ko'lamdan kattaligini hisobga olganda, hududning ishlab chiqarish potensialidan foydalanish samaradorligini baholash uchun klasterli tahlil usulidan foydalanish samarali ekanligi aniqlandi. Klasterli tahlillash natijalariga asoslanib, amaliy natijalarni ifodalovchi ekonometrik modellar viloyat misolida ishlab chiqildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Афанасьев В.Н. Развитие системы методов статистического исследования временных рядов // Вестник НГУЭУ. 2012. №1. С.10–24.
2. Эконометрика: учеб. / под ред. И. И. Елисеевой. – М.: Э40 Проспект, 2009. – 288 с.
3. Смагин, Б.И. Кинетическая производственная функция – как основа описания закономерностей сельскохозяйственного производства /Б.И. Смагин // Научные основы функционирования и управления АПК. Научные труды НАЭКОР. Вып.6. Том 3. – М.: СХА, 2002. – С.258-264
4. Guan Zhengfei. Econometric analysis of agricultural production: New primal perspectives. Integrating Agromomic Principles. American Journal of Agricultural Economics 88 (2006), in press. <https://edepot.wur.nl/121734>
- 5.Ташматов Р. Худудларда ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги тахлили. “Иктисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журналы. № 4, июль-август, 2017 йил
- 6.А.Ишназаров, Ш.Нуруллаева, М.Муминова, Н.Рўзметова. Эконометрика асослари. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Иктисодиёт, 2019 йил, 258 бет
7. Б. Б. Беркинов. Эконометрика: ўқув қўлланма. –Т.: “Фан ва технология”, 2015, 184 бет (88 б)
8. Саматов Ф.А.ва бошқалар. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш. Дарслик. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. Тошкент.: - 2005. 500 б (153 б)
- 9.Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси ва Қашқадарё вилоят статистика бошқармаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган

UDK: 519.866

DEHQONCHILIKDA ISHLAB CHIQUARISH JARAYONINI EKONOMETRIK MODELASHTIRISH ZARURIYATINING ASOSIY JIHATLARI

Axmatov Abutolibxon Ochilxon o'g'li - "Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti" milliy tadqiqot universiteti "Geodeziya va geoinformatika" kafedrasida assistenti

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ НЕОБХОДИМОСТИ ЭКОНОМЕТРИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРОЦЕССА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

Ахматов Абутолибхан Очилхан угли - ассистент кафедры «Геодезия и геоинформатика» Национального исследовательского университета Ташкентского института инженеров ирригации и механизации сельского хозяйства

MAIN ASPECTS OF THE NEED FOR ECONOMETRIC MODELING OF THE PRODUCTION PROCESS IN AGRICULTURE

Akhmatov Abutolibkhan Ochilkhon ugli - assistant of the department "Geodesy and Geoinformatics" National Research University Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural Mechanization Engineers

Annotatsiya. Ushbu maqolada dehqonchilikda ishlab chiqarish jarayonini ekonometrik modellashtirish zaruriyatining asosiy jihatlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: ekonometrik model, empirik modellashtirish, raqamli iqtisodiyot, transformatsiyalash, mahsulot ishlab chiqarish.

Аннотация. В данной статье рассмотрены основные аспекты необходимости эконометрического моделирования производственного процесса в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: эконометрическая модель, эмпирическое моделирование, цифровая экономика, трансформация, производство продукции.

Annotation. This article discusses the main aspects of the need for econometric modeling of the production process in agriculture.

Keywords: econometric model, empirical modeling, digital economy, transformation, production.

1. KIRISH

Raqamli iqtisodiyot sharoitida dehqon xo'jaligi barqaror rivojini ta'minlash, resurslardan samarali foydalanishning maqbul nisbatlarini aniqlash, mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqaruvni tashkil qilishda ekonometrik usullardan foydalangan holda optimal yechimlarga ega bo'lish, mahsulot ishlab chiqarishning istiqboldagi prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqish asosida aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Dehqon xo'jaliklari zamonaviy ishlab chiqarish parametrlarini baholashda xorij tajribasiga tayanish asosiy manbalardan biridir. Rivojlangan mamlakatlar dehqon xo'jaligi

sektorlarida raqamli texnologiyalarning qo'llanilishi haqida so'z ketganda, uning nafaqat qishloq xo'jaligi, balki, qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining turli tarmoqlarida samaradorlik ko'rsatkichlarini axborot sifatida qabul qilish mumkin. Chunki raqamli texnologiyalar iqtisodiyot tarmoqlarini barchasining kompleks rivoji uchun birday xizmat qiladi va umum rivojlanish holatini belgilab beradi.

2. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Shu ma'noda iqtisodiy o'sish darajasini raqamli texnologiyalar bilan bog'laganda, ko'plab jahonning yetakchi ilmiy tadqiqot markazlari, tadqiqot institutlarining tadqiqot ishlarida iqtisodiyotning ma'lum sektori faqat

shu sektorga tegishli natijalar tahlili bilan cheklanib qolmagan [1].

Raqamli transformatsiya global miqyosida ham iqtisodiyotda, ham alohida sektorlar darajasida amalga oshirilmoqda. Chunki xalqaro korporatsiyalar o'zlarining raqobatchilari yengib bo'lmaydigan texnologik to'siqlarni yaratish orqali o'z sohalarida yetakchi mavqeyini saqlab qolish uchun yangi texnologiyalarni va o'z biznes modellarini, raqamli transformatsiyasini joriy qilayotganligini ko'rish mumkin[2].

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning optimal variantlarini izlash, odatda resurs ta'minotiga borib taqaladi[3].

Yangi O'zbekistonni barpo etishda qishloq xo'jaligiga boshqaruvning zamonaviy usullari, mahsulot ishlab chiqarish bosqichlariga yangi texnologiyalarni joriy qilgan holda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, qishloq aholisini turmush faravonligini masalalariga alohida e'tibor berilmoqda. 2017–2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida "qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish, xususan, tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini izchil rivojlantirish, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini yanada mustahkamlash, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish, agrar sektorning eksport salohiyatini sezilarli darajada oshirish"[4] kabi qator vazifalar belgilangan. Shuningdek, 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasida milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash ushtuvor yo'nalishi bo'yicha belgilangan vazifalar doirasida, xususan, dehqon va fermerlar daromadini kamida 2 baravar oshirish, qishloq xo'jaligining yillik o'sishini kamida 5 foizga yetkazish, suv resurslarini boshqarish tizimini tubdan isloh qilish va suvni tejash bo'yicha alohida davlat dasturini amalga oshirish, orvachilik ozuqa

bazasini kengaytirish va ishlab chiqarish hajmini 1,5-2 baravar ko'paytirish, mevasabzavotchilikni rivojlantirish, intensiv bog'lar maydonini 3 baravar va issiqxonalarini 2 baravar ko'paytirib, eksport salohiyatini 1 mlrd dollarga oshirish rejalashtirilgan [5]. Natijada, qishloq xo'jaligida mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqarishda zamonaviy tadqiqot usullari, ekonometrik modellardan foydalangan holda soha taraqqiyotining istiqbolli yo'nalishlarini belgilab berish masalalariga bag'ishlangan ilmiy izlanishlarni yanada kengaytirish muhimlik kasb etmoqda.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada asosan raqamli iqtisodiyot sharoitida dehqonchilikda ishlab chiqarish jarayonini ekonometrik modellashtirish zaruriyatining asosiy jihatlari o'rganildi. Resurslardan foydalanish smaradorligini baholash, ularni boshqarish asosida optimal ishlab chiqarishni rejalashtirishda empirik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonini ekonometrik modellashtirish zaruriyati ilmiy-tahliliy o'rganildi.

4. ASOSIY TAHLIL VA NATIJALAR

Resurslardan foydalanish smaradorligini baholash, ularni boshqarish asosida optimal ishlab chiqarishni rejalashtirish bugungi kunda yetarlicha takomillashtirilmagan. Bizningcha buning sabablaridan biri, ekonometrik modellashtirishda qo'yilgan muammoni yechish usullarini tanlashda hisoblash jarayonlari o'ta murakkab bo'lmasligi kabi zaruriy yondashuvlardir. Hozirda hisoblash texnikalarining rivojini bu kabi cheklovlarga ehtiyoj qoldirmadi.

Tadqiqot jarayonida qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonini ekonometrik modellashtirish zaruriyati ilmiy-tahliliy o'rganildi va qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib zaruriyatning asosiy jihatlari sifatida ma'lum bir masalalarini farqlab oldik (1-jadvalga qarang)

1-jadval.

Dehqonchilikda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonini ekonometrik modellashtirish zaruriyatining asosiy jihatlari

O‘ziga xos xususiyatlar	Tashkil etuvchilar	Ekonometrik modellashtirish zaruriyati
Qishloq xo‘jaligining tizimli jarayon sifatida yetarlicha murakkabligi	Texnik-texnologik, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayon	Murakkab tizimni model sifatida soddalashtirish va tadqiq etish
Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining iste‘mol ko‘lami (oziq-ovqat va nooziq ovqatlar)	Mahsulotni tarkibiy xavfsiz ishlab chiqarish Ehtiyojni qondirish	Talab va taklif modellari asosida barqarorlik shartlarini aniqlash, zahira ehtiyoj ko‘rsatkichlarini prognozlash
Ta‘sir etuvchi omillarning ko‘pligi va ularning turli tabiatga egaligi	Tizim boshqaruvchisining nazoratidagi ichki va nazoratsiz tashqi omillar	Omillarning o‘zaro bog‘liqlik darajasini aniqlash
Ishlab chiqarish usullarining turlichaligi va bir jarayonda ularning ishtiroki	Ekstensiv va intensiv	Ishlab chiqarishda qaysi usulning samaradorligini iqtisodiy ko‘rsatkichlarning miqdoriy o‘zgarishiga ko‘ra aniqlash
Mahsulotlarning organik va noorganik xarakteristikasi	Oziq-ovqat va boshqa turdagi mahsulotlarni saqlash	Xavfsizlik sharoitlarining iqtisodiy qonuniyatlarini ifodalash
Ishlab chiqarish resurslarining tanqisligi	Tabiiy, iqtisodiy va boshqa resurslar	Resurs taqsimotini optimallashtirish, foydalanish samaradorligini baholash
Ishlab chiqarish subyektlarining toifalanishi	Fermer xo‘jaligi, dehqon xo‘jaligi va qishloq xo‘jaligi tashkilotlari	Barcha toifadagi ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy faoliyatini baholash
Mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etish	Texnik, texnologik, iqtisodiy va boshqalar	Optimal rejalashtirish Ishonchli prognozlash To‘g‘ri qaror qabul qilishni ta‘minlash
Iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida sohaning individual muammolari	Ishlab chiqaruvchilarning AKT savodxonligi, yangi texnologiya-lar harjatlarining qoplanish manbalari va boshqalar	Qo‘llash va foydalanishning samaradorlik me‘zonlarini ishlab chiqish, ta‘minot harajatlarini minimallashtirish omillarini baholash va boshqalar

2-jadval.

Dehqonchilikda qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqarishni ekonometrik modellashtirish strategiyasi⁶

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqarishni ekonometrik modellashtirish STRATEGIYASI			
Ishlab chiqarishni optimallashtirish	Potensialdan foydalanish samaradorligini baholash	Ishlab chiqarish iqtisodiy o‘shining barqarorligini baholash	Ko‘p omilli ekonometrik modellashtirish

⁶ Манба: муаллиф изланишлари асосида ишлаб чиқилган

Fikrimizcha, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqarishni ekonometrik modellashtirishda jara-yonning tizimli yondoshuv asosida asosiy masalalarini farqlash va natijaviy komponentlarni umumlashtirish zarur. Ayni vaqtda modellashtirish hududini komplekslashtirish uchun qo‘yiladigan muammolarni to‘rtta asosiy maqsadga birlashtiramiz. Bunda tashkil etuvchilar sifatida optimallashtirish, potensialdan foydalanish samaradorligini baholash, Ishlab chiqarish iqtisodiy o‘shining barqarorligini baholash va ko‘p omilli ekonometrik modellashtirish maqsadlarini farqlaymiz (2-jadvalga qarang).

Dehqon xo‘jaligi mahsulotlarining katta ulushi to‘g‘ridan-to‘g‘ri iste‘molga yo‘naltirilganligi uning tarkibiy xavfsizligini talab etadi. Masalaning nozik jihati shundaki ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tovar mahsulot sifatida realizatsiya qilinishi ma‘lum standart talablariga mos kelishini taqozo etadi. Ekonometrik modellashtirish apparati mahsulotning bozor iqtisodiyotida barqarorlik qonuniyatlarini miqdoriy o‘zgarishlarga asoslanib aniqlash va zaruriy sifat o‘zgarishlarini oldindan belgilash imkoniyatlarini yaratib beradi.

Modellashtirishdan maqsad dehqon xo‘jaligini rivojlantirishning qonuniyatlarini ochib berish, boshqarish tizimda to‘g‘ri qaror qabul qilish asosida erishiladigan natijalarning ishonchli va samaradorligini ta‘minlashga qaratilgan bo‘lishi kerak. Buning uchun maqsadning tarkibida ishlab chiqarishning asosiy muammolarini ifodalovchi, yechishga yo‘naltirilgan obyektlar berilishi kerak. Bizning qamrovimiz bo‘yicha qishloq xo‘jaligini rivojlantirish va boshqarishni ekonometrik modellashtirish yuqorida ta‘kidlangan to‘rtta obyektga asoslanib amalga oshirilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shu ma‘noda modellashtirish qamrovini asosiy mazmundan chetlashmagan holatda, tub mohiyatni aks ettiradigan darajada olish zarur.

Fikrimizcha tanlangan, maqsadga birlashtirilgan obyektlar ustida bajariladigan amallar yuqoridagi talablarga mos keladi. Modellashtirish usullari vazifalarning bajarilish ketma-ketligini modellashtirish bosqichlarini anlatadi (3-jadval).

3-jadval.

MODELLASHTIRISH BOSQICHLARI

Ishlab chiqarish resurslari sarfining meyoriy talablarini o‘rnatish, natijadorlik ko‘rsatkichlarini tahlillash	Ishlab chiqarish salohiyati bo‘yicha klasterli tahlil o‘tkazish va xududni klasterlarga ajratish	Ishlab chiqarish jarayonidagi davriylik qonuniyatlarini ekonometrik tahlil qilish	Ishlab chiqarish jarayoniga ta‘sir etuvchi omillarning ekonometrik tahlilini o‘tkazish
Boshqaruvchi va boshqariluvchi me‘zonlarni ishlab chiqish	Klasterlar uchun kinetik ishlab chiqarish funksiya-sini qurish	Dinamik ekonometrik modellarni ishlab chiqish	Ko‘p omilli ekonometrik modellarni ishlab chiqish
Ishlab chiqarishni optimal rejalashtirish	Ishlab chiqarish potensialidan foydalanish samaradorligini baholash	Ishlab chiqarish asosiy indikatorlarining prognoz ko‘rsatkichlarini hisoblash	

Birinchisi yakunda modelni ishlab chiqishga mo‘ljallangan, ikkinchisi ishlab chiqilgan modelni yechish jarayonida qo‘llaniladi. Modellashtirishdan kutilayotgan natijalar:

- qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

- qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning iqtisodiy o‘shini ta‘minlovchi qonuniyatlarni aniqlash, ishonchli prognozlarni taklif etish.

Optimallashtirish masalasini yechishda matematik programlashtirish usullaridan foydalaniladi. Bu usullarning tanlanishi cheklanishlar tizimining xarakteriga bog‘liq

bo'lib, boshqarish mezonini boshqariluvchi funktsiya orqali ifodalaniadi va maqsad funktsiyasi ham deb yuritiladi. Maqsad funktsiya minimallashtirish yoki maksimumlashtirishga qaratilgan bo'ladi.

Ishlab chiqarish potensialini aniqlashda ehtimoliy-statistik usuldan foydalaniladi. Bunda kinetik ishlab chiqarish funktsiyasini qurish asosiy vazifani bildirib, uning adekvat aniqlanishi ishlab chiqarish potensialini hisoblash funktsiyasining strukturaviy to'liq ifodasini beradi.

Shuningdek, barqarorlikni ta'minlash va ko'p omilli ekonometrik modellashtirish masalalari ham o'ziga xos usullar yordamida tadqiq etiladi. Bu yerda garmonik va spektral analiz, regression va korrelyatsion tahlil usullarini keltirishimiz mumkin.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayonining murakkabligini hisobga olib, uni "qora quti" tamoyili asosida modellashtirish mavjud murakkablikdan holi tadqiqot obyektiga aylantiradi.

Ishlab chiqarishning o'sish sur'ati jarayonga ta'sir etuvchi omillar orqali yuz beradi. Ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqarishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlashda albatta bu omillarning ta'sir darajasini va yo'nalishini bilishni taqozo etadi. Bu esa chuqur ekonometrik tahlillar asosida bajariladi. Ekonometrik tahlillar maxsus tahlillash usullari (korrelyatsion, garmonik, spektral, klasterli va boshqalar) yordamida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish usullarining turlichaligi va bir jarayonda ularning ishtiroki ishlab chiqarish natijasiga umumiy ta'sir ko'rsatadi. Lekin, ularning samaradorligi turlicha bo'lib, umumiy ko'rsatkichdan ularni farqlash tarkibiy ko'rsatkichlarning bog'liqlik ta'sirlarini baholash bilan amalga oshiriladi.

Ma'lumki, hozirgi vaqtda eng dolzarb masalalardan biri bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlashdir. Yetishtirilgan mahsulotlarning saqlanish davri, sharoiti turlicha bo'lishi jarayonni yanada murakkablashtiradi. Shu sababali xavfsizlik sharoitlarining tabiiy qonuniyatlarini bilish va ular asosida iqtisodiy masalalarni to'g'ri qo'yish va yechish zarurdir. Bu jarayon ekonometrikaning vazifalaridan biridir.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish

resurslarining tanqisligi, ishlab chiqarish tarkibiy muammolaridan biriga aylanib ulgurgan. Shu boisdan, sohaning resurs taqsimotini optimallashtirish, foydalanish samaradorligini baholash o'ta muxim hisoblanadi. Bu vaziyatda ekonometrik usullar va modellar bu borada munosib yechimni taklif etoladi. Bunda boshqaruvchi, boshqariluvchi me'zonlar ishlab chiqiladi. Ishlab chiqarish funktsiyalari (kinetik ishlab chiqarish funktsiyalari)dan foydalaniladi.

Ishlab chiqarish subyektlarining toifalanishi bo'yicha ishlab chiqarishning ma'lum bir davrli statistik ma'lumotlaridan foydalanib, ishlab chiqaruvchi subyektlari toifasining samaradorlik ko'rsatkichlarini baholash mumkin. Shuningdek, istiqboldagi rivojlanish oqimida qaysi toifa hal qiluvchi rolga ega ekanligini toifalarning iqtisodiy ko'rsatkichlarining miqdoriy ifodalardan kelib chiqib ekonometrik tahlil qilish, muayyan ko'rsatkichlar bo'yicha funksional va korrelyatsion munosabatlar o'rnatish bilan aniqlash, hamda istiqbolda toifalar bo'yicha asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha prognoz qiymatlari hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etishda va iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida sohaning individual muammolarini yechishda ham ekonometrik modellashtirishning ahamiyati kattadir. Ekonometrik modellar yordamida optimal rejalashtirish, ishonchli prognozlash, to'g'ri qaror qabul qilishni ta'minlash, zamonaviy texnologiyalarni sohaga qo'llash va foydalanishning samaradorlik mezonlarini ishlab chiqish, ta'minot xarajatlarini minimallashtirish omillarini baholash va boshqa keng ko'lamli masalalarni amaliy jihatdan yechish mumkin.

Bizning fikrimizcha, qishloq xo'jaligini rivojlantirishda ekonometrik modellashtirishning eng muhim zaruriyati ushbu: murakkab tizimni model sifatida soddalashtirish va tadqiq etish, talab va taklif modellari asosida barqarorlik shartlarini aniqlash, zahira ehtiyoj ko'rsatkichlarini prognozlash, omillarning o'zaro bog'liqlik darajasini aniqlash, ishlab chiqarish usullarining samaradorligini iqtisodiy ko'rsatkichlarning miqdoriy o'zgarishiga ko'ra aniqlash, xavfsizlik sharoitlarining iqtisodiy qonuniyatlarini ifodalash,

resurs taqsimotini optimallashtirish, foydalanish samaradorligini baholash, barcha toifadagi ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy faoliyatini baholash, optimal rejalashtirish, iqtisodiy o'sishni ishonchli prognozlash, to'g'ri qaror qabul qilishni ta'minlash, qo'llash va foydalanishning samaradorlik me'zonlarini ishlab chiqish, ta'minot xarajatlarini minimallashtirish omillarini baholash imkoniyatlari bilan asoslanadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonini modellashtirishning konseptual va blokli tamoillari asosida chuqur tadqiq etish lozim. Qishloq xo'jaligi ilmiy tadqiqotlarning diqqat markazida bo'lsada, tadqiqot natijalari sifatli modellar yordamida ilmiy asosiga ega bo'lishi talab darajasiga chiqqan bugungi kunda, tarmoqdagi mavjud dolzarb muammolarini yechishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarda ekonometrik modellashtirishning ahamiyati yetarlicha o'z aksini topmay qolmoqda. Buning asosiy sabablaridan biri tadqiqot tarkibida modellashtirish alohida qo'shimcha element sifatida kiritilishidir. Aslida modellar tadqiqot mazmunini ifoda-

lovchi, uning tushunarli bo'lishini ta'minlovchi apparat bo'lishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra qishloq xo'jaligi mahsulot ishlab chiqarish va uni boshqarish ancha murakkab va ko'p omillar ta'siri ostida sodir bo'ladigan jarayon bo'lib, uni tadqiq qilishda ekonometrik modellardan foydalanish, klaster usulini qo'llash aniq va maqsadli natijalash olish, xulosalarga ega bo'lishga xizmat qiladi. Xususan, mavsumiy tebranishlarni aniqlash va bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqishda ekonometrik tahlil natijalariga bo'lgan yuqori ehtiyojni qondirishga yordam beradi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish va boshqarishni ekonometrik modellashtirish jarayonini ma'lum bir strategiya asosida olib borilishi kompleks muammolarni qo'yish va ularga tizimli yondashish imkonini beradi. Bu esa ilmiy tadqiqot natijalarining samaradorligini ta'minlovchi yaxlit mexanizm bo'lib xizmat qiladi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Гарифуллин Б.М., Зябриков В.В. Цифровая трансформация бизнеса: модели и алгоритмы. Журнал креативная экономика. Том-12, №9, 09.2018, 1345-1358
2. Гарифуллин Б.М., Зябриков В.В. Цифровая трансформация бизнеса: модели и алгоритмы. Журнал "Креативная экономика". Том 12, Номер 9, Изд. Креативная экономика-2018, с.-1346-1358
3. Н. Ф. Корсун, А. С. Марков, М. М. Кондровская. Моделирование и оптимизация в агропромышленном комплексе. Учебно- методическое пособие. Минск : БГАТУ, 2019. – 252 с.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги ПФ-4947-сонли фармони.
5. <https://strategy.uz/index.php?category=infog> / "Тараққиёт стратегияси" маркази

X. XIZMATLAR SOHASI

UDK: 331.5:378

IMPROVING DIRECTIONS OF INTEGRATION OF HIGHER EDUCATION AND THE LABOR MARKET IN THE REGIONS

Hakkulov Fazliddin Fakhriddinovich
Karshi Engineering Economics Institute, PhD student

HUDUDLARDA OLIY TA'LIM VA MEHNAT BOZORI INTEGRATSIYASI YO'NALISHLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Haqqulov Fazliddin Faxriddinovich –
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti doktoranti

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАПРАВЛЕНИЙ ИНТЕГРАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И РЫНКА ТРУДА В РЕГИОНАХ

Хаккулов Фазлиддин Фахриддинович –
докторант Каршинского инженерно-экономического института

Annotation. In this article, the formation and implementation of the employment policy coordinating the directions of socio-economic development of the regions of the country, the directions for the development of the processes of training highly qualified personnel based on the integration of higher education and the labor market, as well as the obstacles to the improvement and development of the management of these processes factors and ways to eliminate them are described.

Keywords: enterprise, organization, personnel, higher education, integration, labor market, graduate, education system, profession, specialization, human resources, educational standards, efficiency, quality, need, demand, labor resources, job data, bachelor's degree, master's degree, knowledge, technology, regions.

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование и реализация политики занятости, координирующей направления социально-экономического развития регионов страны, направления развития процессов подготовки высококвалифицированных кадров на основе интеграции высшего образования и труда. А также, описаны факторы, препятствующие совершенствованию и развитию управления этими процессами рынка, и пути их устранения.

Ключевые слова: предприятие, организация, персонал, высшее образование, интеграция, рынок труда, выпускник, система образования, профессия, специализация, человеческие ресурсы, образовательные стандарты, эффективность, качество, потребность, спрос, трудовые ресурсы, данные о рабочих местах, бакалавр, магистр, знания, технологии, регионы.

Annotatsiya. Mazkur maqolada aholi bandligini ta'minlash siyosatini shakllantirish va amalga oshirish, mamlakat hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yo'nalishlarini muvofiqlashtirish, oliy ta'lim va mehnat integratsiyasi asosida yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonlarini rivojlantirish yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ushbu bozor jarayonlarini boshqarishni takomillashtirish va rivojlantirishga to'sqinlik qiluvchi omillar va ularni bartaraf etish yo'llari tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: korxonalar, tashkilot, kadrlar, oliy ta'lim, integratsiya, mehnat bozori, bitiruvchi, ta'lim tizimi, kasb, mutaxassislik, kadrlar, ta'lim standartlari, samaradorlik, sifat, ehtiyoj, talab, mehnat resurslari, ish o'rinlari ma'lumotlari, bakalavr, magistr, bilim, texnologiya, hududlar.

1. INTRODUCTION

Some problems encountered in the higher education system in the Decision PQ-3151 [4] of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to further expand the participation of economic sectors and sectors in improving the quality of training of highly educated specialists", including the preparation of highly qualified personnel who

meet the requirements of the times for the socio-economic development of the regions of our country based on the needs of the economic sectors and industries in a timely manner, the content of higher education directly in enterprises, institutions, technology, As a result of the fact that a number of urgent issues related to formation, employment of personnel according to their profession and special-

ty, in accordance with industrial relations and prospective development programs, have not been fully resolved, the training of students in production enterprises has not been effectively organized, most of the graduates are ready specialists. Instead of leaving, they study their profession and specialty again after getting a job, as well as the fact that the quality control mechanism of education does not meet modern requirements, lack of qualified pedagogues and management personnel in educational institutions, foreign educational institutions effective cooperation with the Ministry of Economy is insufficient, as well as the participation of economic sectors in the process of forming orders for future personnel training, developing qualification requirements for graduates, and ensuring the quality of training of specialists needed by the industry does not meet the requirements, higher education it was pointed out that employers are not systematically working to ensure that programs are in sync with changing labor market requirements. It is desirable to create the necessary conditions for the activation of integration processes by giving broad powers in the field of formation and implementation of the employment policy reflecting the requirements of socio-economic development in the country. This is expressed in the formation of many mechanisms characterized by the use of economic, financial and organizational tools.

In order to solve the problems related to the supply of the production complexes of the region with the necessary quantity and required quality of labor in the state-regulated and non-targeted (spontaneous) integration processes of higher education and the regional labor market, various methods of involving its subjects requires forms and their interaction.

Revealing the mechanisms of integration of higher education and the labor market in the Republic of Uzbekistan, regardless of its territory, includes the analysis of technologies of integration processes at local and different levels, at the scale of regions (districts), including Kashkadarya region. This, in turn, is directly reflected in the growth of labor productivity and the interests of the individual employer with his employees at the micro level, that is, at the level of organizations and

enterprises where mutual cooperation and coordination are directly implemented. Accordingly, the issue on the agenda is urgent, and it is important to carry out scientific and research work on its solutions.

2. ANALYSIS OF THE LITERATURE ON THE TOPIC

In the Republic of Uzbekistan, including in the Kashkadarya region, relevant instructions and tasks are defined in the current laws, Presidential documents [1-10] to meet the requirements and needs of enterprises and organizations for personnel.

According to the analysis of the literature on the topic, employers do not always want to provide real information to their partners. One of the main reasons for this, some of them are explained by the instability of the company's position in the market. In this case, there will be no long-term cooperation between enterprises and higher education institutions. After all, every integration participant always needs a reliable, responsible and proactive partner.

The need to search for modern forms of interaction between higher education and the regional labor market is connected with the fact that many graduates of the professional education system are currently neglected by modern production. As an example, "25% of graduates of higher educational institutions and 30% of graduates of secondary special educational institutions were not employed in their specialty in the concept of the Federal target program for the development of education in Russia in 2006-2010. According to the Federal Agency for Education, only 15-20% of Russian universities train specialists who meet the requirements of the labor market" [12]. The article focuses on the issue of personnel needs. However, organizing labor demand forecasting is a complex task. In this matter, according to another Russian scientist, "Based on the specific characteristics of the regional labor market, the issue of need has created new problems" [13].

As an important direction of the introduction of requirements for the quality of human resources, the National Agency for Qualifications (NAPK) was established in Russia, and its main tasks should be:

development and updating of professional standards, updating of the classifier of professions (fields, specializations, specializations);

mutual cooperation with the education sector on mutual coordination of professional and educational standards, coordination of the list of professions and specialties in the higher education system;

coordination of national qualification structures with international systems;

formation of employee certification system, creation of certification centers [14].

Gerasimova G. "This practice is widespread in a number of countries. In particular, in Germany, the leading enterprises pay money for the development of the material and technical base of public educational institutions and training of the workforce [11], without setting the condition for production in their enterprises and firms [11], higher education and labor market based on integration, it can be evaluated as a counter-point to the condition that a highly qualified staff must work for three years in the company that paid for the education expenses after completing the training in the contracts for the training of qualified personnel based on integration.

In the current period, the need to find modern forms of interaction between higher education and the regional labor market in a number of developed (developing) countries is directly related to the fact that many graduates of the professional and higher education system are not recognized by modern production. , for example, "25 percent of graduates of higher educational institutions and 30 percent of graduates of secondary special educational institutions are not employed in their specialty. According to the Federal Agency for Education, only 15-20% of Russian universities train specialists who meet the requirements of the labor market [12].

The analysis of the studied literature shows that currently in the Republic of Uzbekistan, all categories of employers of ministries, committees, concerns, companies, associations, associations, joint-stock companies, joint ventures, large enterprises and organizations, as well as entrepreneurs hire employees. they focus on the formation of requirements

for the quality of human resources during recruitment and certification. For example, as of June 1, 2023, there are ... job vacancies posted on the Internet in the Kashkadarya region.

As of November 7, 2022, the number of organizations in the Republic is 14,375; the number of resumes of job seekers - 265,792; number of contest participants - 1,223,123; number of participants in the test - 483,735; 206,812 people participated in the interview stage; employed - 42,972 people [15].

3. RESEARCH METHODOLOGY

It is important to find unique organizational and methodological approaches for each regional market and ways to take into account the needs of enterprises for labor resources, established and rapidly developing directions of production. In addition, information on vacancies for enterprises and organizations in our republic is available on the Internet at <https://ish.mehnat.uz/>, vacancies for civil servants at <https://vacancy.argos.uz/organizations?category=1> site. In some cases, this information does not match the actual situation in enterprises. A highly qualified person looking for a job on the Internet applies to the management for the job position indicated on the site. When employers give various reasons to highly qualified personnel who are looking for work for unknown reasons, these graduates are forced to apply again to the employment assistance center. After all, the task of directing graduates to work in the regions is actually carried out by the state employment assistance service. Also, the reports of the performed work will be corrected later on the basis of the summarized results of the employers' surveys. Taking into account the above, the research methodology was developed. The number of enterprises and organizations registered in the sector of the economy in Kashkadarya region, the need for highly educated specialists, the number of students and graduates admitted to undergraduate courses in higher education institutions of Kashkadarya region. The information about was accepted as statistical information.

4. ANALYSES AND MAIN RESULTS

IAKTB system - management of personnel training on the basis of integration (a

complex of large enterprises in the management of personnel training on the basis of integration between the labor market and the market of higher education services in the regions) - a clear concept of stimulating the creation of human capital, whose activities are characterized by a high level of competitiveness and intellectual development requires development. This field of activity is multifaceted and includes the direct participation of the IAKTB system not only in determining the need for manpower and qualified specialists, but also in ensuring the improvement of the quality of education based on educational standards in HEIs. implies intervention in the management of educational institutions in the regions. In essence, this means direct intervention in the educational process and its improvement, creating the necessary conditions to properly meet the economy's need for labor resources.

Currently, the main problem is not only the interaction of the guiding forces of higher education and the process of labor market integration, but also the purposeful communication in the direction of work, which changes the nature of relations between employers. This directly affects the efficiency and quality of labor relations with highly qualified personnel.

We found it necessary to dwell on the factors that hinder the improvement of the efficiency of the IAKTB system. An independent direction of creating methodological support for higher education and labor market integration at the regional level is the organization of forecasting of the need for highly qualified personnel.

The role and role of the employing enterprises in the regions, including the Kashkadarya region, about the demand and needs for highly qualified personnel for the existing and planned positions (profession, direction, specialty) in the branches and sectors of the economy, enterprises and organizations it is necessary to improve the procedure and organization of data collection. It serves for the expansion of enterprises, changes in specialization, the beginning and development of the production of new products and the provision of services, the recruitment of personnel who

have thoroughly mastered new modern knowledge and technologies, and the professional retraining of existing personnel.

According to the analysis of the data of Kashkadarya Regional Statistics Department [16], when comparing the number of labor resources in the region in 2010 and January 1, 2021, from 1493.4 thousand people to 1808.7 thousand people, the number of working age population is 1487.9 showed an increase from a thousand people to 1804.7 thousand people. In general, in 2021, the number of economically active population in the region is 1339.5 thousand people, the number of people employed in the economy is 1202.5 people, while the number of unemployed people is 137.0 thousand people. This indicator also includes the number of people with higher education, but this indicator is variable.

The analysis of the statistical indicators of the higher education system of Kashkadarya region shows that in 2012 the number of undergraduate students was 10,408, in 2017 it was 14,680, and in 2022 it was 28,153 (compared to 2010 2.7 times more than in 2017, 1.92 times more than in 2017, the need for bachelor's graduates is 4,021 in 2012, 6,891 in 2017, and 10,210 in 2022 (2.5 more than in 2012 times, 1.48 times more than in 2017), the number of students admitted to the bachelor's degree was 2,866, 4,096, and 13,115, respectively, in the research years. The growth rate of this indicator increased by 4.58 times (compared to 2012) and 3.2 times (compared to 2017), respectively, in the years of research. The number of graduates of undergraduate courses will be 4,096 in 2022, which is 1.17 times less than in 2017 (3,456 people) and 1.61 times less (2,512 people) in 2012 (1 -table).

The information on the number of admissions, students and graduates for undergraduate education in Kashkadarya regional higher education institutions is presented in Figures 1.

In order to forecast the needs of enterprises and organizations of Kashkadarya region for bachelors and masters graduates of higher education institutions in sectors and fields in 2022-2023, we contacted the heads of enterprises and organizations and got the

number of needs and this information We coordinated with the information received from educational institutions about graduates. As a result of the research, indicators of the

number of graduates and their needs in 2023-2030 by sectors and sectors of the economy are presented in Table 2

Table 2.

The main indicators of students of higher educational institutions of Kashkadarya region ⁷

Years	Indicators											
	Number of students (undergraduate)	Number of students (Graduate)	Personnel Requirements (Undergraduate)	Personnel Requirements (Graduate)	the number of students enrolled in the undergraduate program	the number of students enrolled in the graduate program	applications submitted to bachelor's degrees of higher education institutions	applications submitted to masters degrees of higher education institutions	students admitted to 100 places for the bachelor's degree	students admitted to 100 places for the masters degree	Number of graduates (undergraduate)	Number of graduates (graduate)
2011	11456	128	4021	14	2866	79	25645	242	881	285	3871	64
2012	10408	152	3992	23	2836	118	27639	288	291	225	2512	58
2013	10876	211	3651	36	2868	121	32239	337	1124	279	2467	76
2014	11525	245	5269	51	3169	93	40093	294	1265	316	2711	123
2015	12436	231	5567	48	3161	88	44704	333	1414	378	2856	134
2016	13139	186	6013	69	3177	54	49873	270	1570	500	3015	96
2017	14680	173	6891	71	4096	97	62484	182	1526	350	3456	103
2018	15249	175	7123	76	5072	140	62156	441	1226	315	3774	68
2019	15532	266	7657	80	5875	197	83805	774	1427	393	3795	113
2020	18067	600	8694	168	7541	335	100860	2983	1337	890	3915	163
2021	23768	797	9318	271	10369	619	63389	3701	611	598	4251	284
2022	28153	1438	10210	310	13115	257	77683	458	x	44	4046	519
2023	28818	1012	12231	408	x	x	x	x	x	x	x	x

⁷ Prepared by the author based on the data of the Kashkadarya Regional Statistics Department (<https://qashstat.uz/>).

The analysis of Table 2 shows that in 2023, 769 personnel will graduate from regional higher education institutions in the field of "Industry", and enterprises and organizations will be able to employ 248 of these personnel (32%). The remaining 68% of graduates will have to wait for jobs to become vacant, get another job as a non-specialist, engage in entrepreneurship or be temporarily unemployed. In 2027, graduates of this branch will be 1515, and the need will be 182 (12%), and in 2030, the graduates will be 2426, and the need will be 97 (4%). Figure 2 shows the ratio of the needs of enterprises and organizations of

Kashkadarya region for highly qualified personnel to graduates of higher education institutions according to the "Sanoat" network.

In the research (forecasting) years, the number of demands and needs for highly qualified personnel compared to the number of graduates of the field of "Economy" is 32.1% (2023), 12% (2027), and 4% (2030), respectively. . This means that 67.9% of bachelor's graduates in 2023, 88% in 2027, and 96% in 2030 will not be able to get a job in their specialty. They are forced to look for other options for employment or to be temporarily unemployed.

S, the person

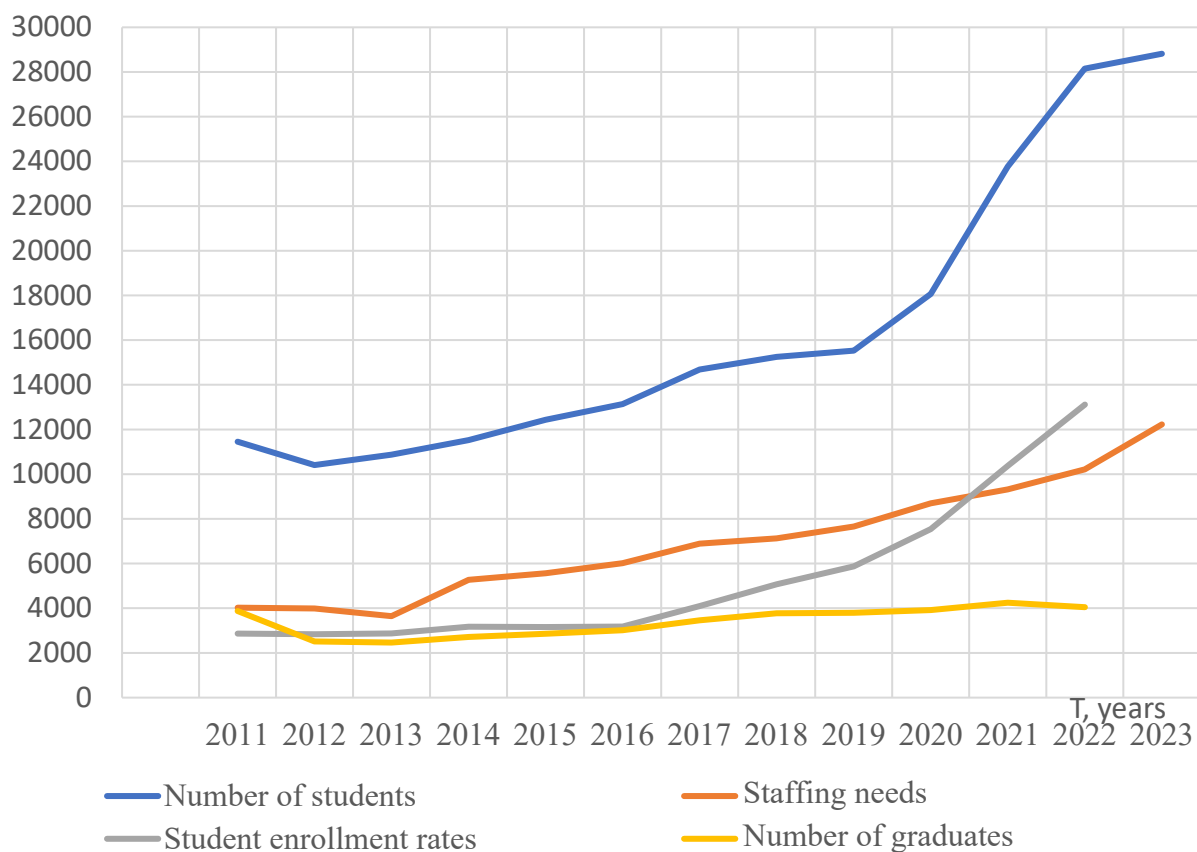

Figure 1. Information on the need for qualifications, admission to study, number of students and alumni in the direction of undergraduate education in Kashkadarya region in 2011-2023⁸

⁸Prepared by the author based on the data of the Kashkadarya Regional Statistics Department (<https://qashstat.uz/uz/>).

Forecasting the needs of enterprises and organizations of Kashkadarya region for bachelors of higher education institutions in sectors and fields⁹

Years	number of graduates	Industries and sectors										
	the number of requirements	Industry	Construction	Agriculture	Transport	Communication	Economy	Law	Health care	Phy.ed. and sports	Education	Art, etc.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
2023	graduate	769	577	1057	1250	865	1346	769	481	577	1153	288
	The need	248	186	340	402	279	433	248	155	186	371	93
2024	graduate	741	555	1018	1204	833	1296	741	463	555	1111	278
	The need	236	177	324	383	265	412	236	147	177	353	88
2025	graduate	880	660	1210	1430	990	1540	880	550	660	1320	330
	The need	222	166	305	360	249	388	222	139	166	333	83
2026	graduate	1329	997	1827	2159	1495	2326	1329	831	997	1993	498
	The need	213	159	292	345	239	372	213	133	159	319	80
2027	graduate	1515	1136	2083	2462	1704	2651	1515	947	1136	2273	568
	The need	182	136	250	295	205	318	182	114	136	273	68
2028	graduate	1760	1320	2420	2859	1980	3079	1760	1100	1320	2640	660
	The need	141	105	193	229	158	246	141	88	105	211	53
2029	graduate	2056	1542	2827	3341	2313	3598	2056	1285	1542	3084	771
	The need	123	93	170	200	139	216	123	77	93	185	46
2030	graduate	2426	1820	3336	3943	2729	4246	2426	1516	1820	3639	910
	The need	97	73	133	158	109	170	97	61	73	146	36
2031	graduate	2914	2185	4006	4735	3278	5099	2914	1821	2185	4371	1093
	The need	87	65	120	142	98	153	87	55	65	131	33
2032	graduate	3118	2338	4287	5066	3507	5456	3118	1949	2338	4677	1169
	The need	64	48	89	105	73	113	64	40	48	97	24

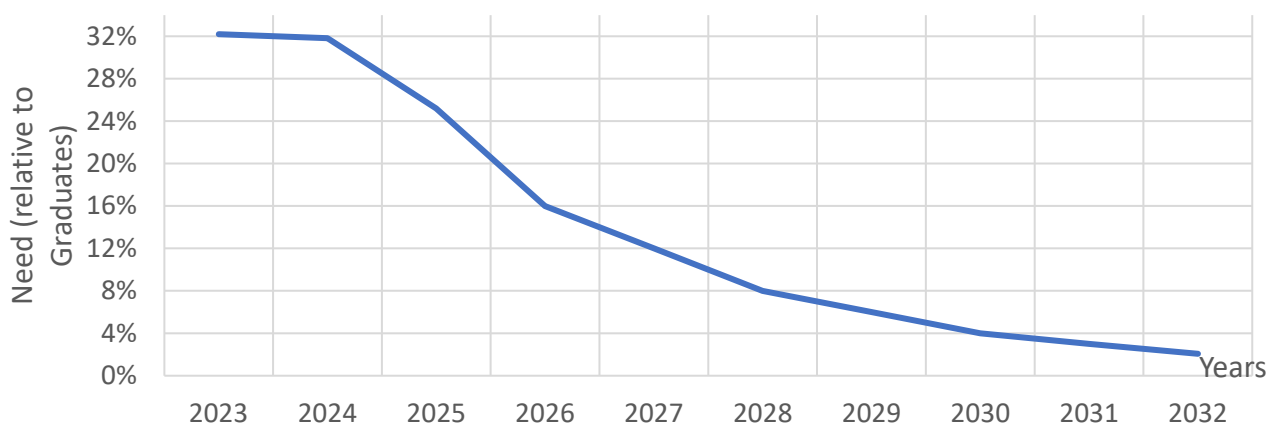

Figure 2. The indicator of the ratio of the needs of highly qualified personnel of enterprises and organizations of Kashkadarya region to graduates of higher education institutions according to the "Construction" network¹⁰

⁹ It was prepared by the author based on the data of the Kashkadarya Regional Statistics Department (<https://qashstat.uz/uz/>).

¹⁰ It was prepared by the author based on the data of the Kashkadarya Regional Statistics Department (<https://qashstat.uz/uz/>).

In our opinion, the number of demands and needs for highly qualified personnel from enterprises and organizations for the research years (2023, 2027, 2030) is unrealistic. Secondly, if all enterprises and organizations have jobs with highly qualified personnel, if there are no plans to expand in the directions of specialization or production of new products (providing services) in order to open new jobs in the enterprises, the managers only they have to pay for their needs at the expense of pensioners. In the analysis of Table 2, there are also branches and sectors of the economy "Construction", "Agriculture", "Transportation", "Communication", "Law", "Health care", "Education", "Art and cinematography". shows that the need for personnel is very low compared to the number of graduates.

According to the results of the analysis, in 2023 there are 4 (44.5%) needs for 9 graduates in "Construction", 7 jobs for 9 graduates in "Agriculture" (77.8%), "Transport" 9 needs for 13 graduates (69.2 %), 10 needs for 16 graduates in Communication (66.7 %), 18 needs for 29 graduates in "Economy" (88.9 %), "Health ", 13 jobs for 13 graduates (92.3%), 13 jobs for 15 graduates in "Physical education and sports" (86.7%), 35 jobs for 41 graduates in "Maarif" (85.4 %), there is a need for 7 jobs (70 %) for 10 graduates in "Art and Cinematography" (Table 2). Figures 3-4 show information on the number of graduates of higher education institutions of the Kashkadarya region in 2023 and 2030 and the labor market's need for personnel

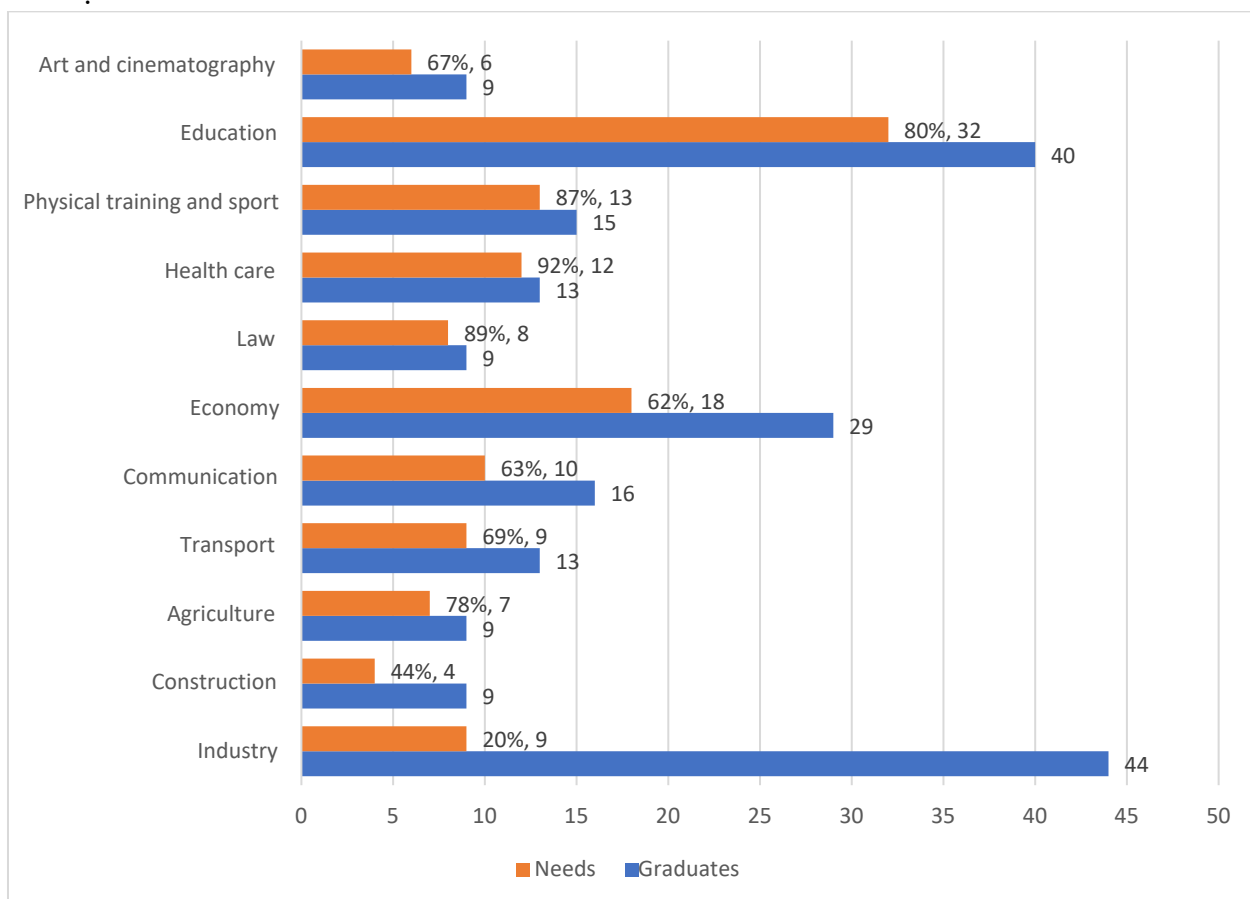

Figure 3. Information on the number of graduates of higher education institutions of the Kashkadarya region and the labor market's personnel needs in 2023¹¹

¹¹ It was prepared by the author based on the data of the Kashkadarya Regional Statistics Department (<https://qashstat.uz/uz/>).

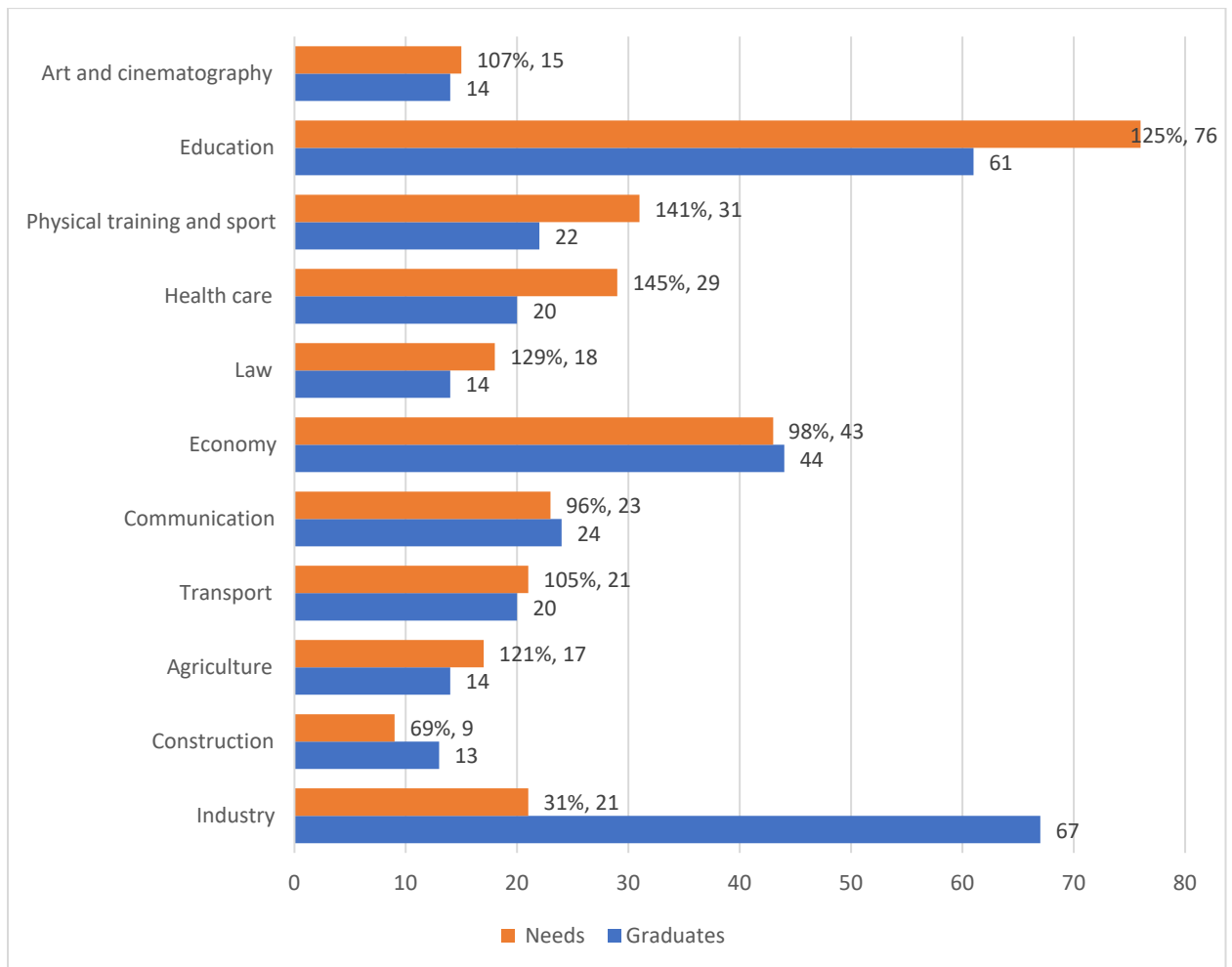

Figure 4. Information on the number of graduates of higher education institutions of Kashkadarya region and the labor market's personnel needs in 2030¹²

According to the results of the analysis, the highest need in 2030 is in "Education", i.e. 80% in relation to the number of graduates, and the lowest need was in "Industry", i.e. 20% in relation to graduates, in 2030 according to the forecast indicators of the year, the highest need was in "Healthcare", i.e. 145% compared to the number of graduates, the lowest need was in "Industry", i.e. 31% compared to graduates.

In order to develop the necessary professional standards, the IAKTB system creates a portfolio of real orders from employers in the regions for the training of highly qualified personnel in their HEIs, enterprises help them to create and implement these standards, and, through HEIs, the areas of undergraduate education that are needed in these enterprises (master's degree) modern educational standards, curricula and science programs are prepared.

In our opinion, the most effective and constructive form of interaction between employers' associations, authorities, and non-governmental organizations should become a social partnership in the development of the main mechanisms for improving the professional education system for the employment of highly qualified personnel capable of working in the Republic of Uzbekistan. This issue, in turn, on the basis of the effective integration of higher educational institutions and labor market enterprises and organizations, graduates of HEIs planned to serve in the regions for the welfare of society - the state, employers, higher education in order to improve the quality and efficiency of the management of highly qualified personnel It

¹² Prepared by the author based on the data of the Kashkadarya Regional Statistics Department (<https://qashstat.uz/uz/>).

is necessary to develop a "Concept of Social Partnership" between graduates of institutions and HEIs. This Concept eliminates many problems that are waiting for their solution in this direction. One of them is related to the development of a strategy for the development of social partnership. In the interaction between higher education and labor market integration, the issues of employment policy financing, training and professional retraining of young workers, and retraining of adults are gaining the most urgent importance.

5. CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

Since there is a demand for highly educated personnel in enterprises and organizations for the development of economic sectors and sectors, bachelors and masters are trained in state HEIs operating in the regions on the basis of state grants and contracting agreements, and in non-state HEIs only on the basis of a fee-contract. The payment-contract type of education also applies to full-time, part-time, evening and distance types, and it is a system of contractual relations of educational institutions for sending graduates to work. In this case,

employers often do not undertake to pay the costs of education and hire a graduate. However, enterprises and organizations can provide direct financial and economic support for the modernization and strengthening of the material and technical base of higher education institutions. In this regard, it is appropriate to change this procedure, because it is important for the higher education institution and the graduate if the enterprises and organizations operating in the regions pay the tuition fees of the students of higher education institutions and hire their graduates. For the company, hiring quality and competitive personnel is of great importance.

REFERENCES

1. Law of the Republic of Uzbekistan "On Education" (new edition). ORQ-637. September 23, 2020. Source: <https://lex.uz/docs/5013007>;
2. Law of the Republic of Uzbekistan "On Employment of Population". ORQ-642. - Tashkent. - October 20, 2020. Source: <https://lex.uz/docs/5055690>;
3. Decision No. PF-5052 of the President of the Republic of Uzbekistan "On further improvement of state policy in the field of employment and measures to fundamentally increase the efficiency of labor bodies." - Tashkent. – May 24, 2017. Source: <https://lex.uz/docs/3211749>;
4. Decision PQ-3151 of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to further expand the participation of economic sectors and sectors in improving the quality of training of highly educated specialists." - Tashkent. July 27, 2017. - Collection of legal documents of the Republic of Uzbekistan, 2017, No. 30, Article 729. Source: <https://lex.uz/docs/3286194>;
5. Decision No. PQ-3856 of the President of the Republic of Uzbekistan on "Measures to improve and increase the efficiency of work on ensuring the employment of the population." - Tashkent. – July 14, 2018. Source: <https://lex.uz/docs/3824637>;
6. Decree No. PF-5843 of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to radically improve the personnel policy and public civil service system in the Republic of Uzbekistan". - Tashkent. – October 3, 2019. Source: <https://lex.uz/uz/docs/4549998?ONDATE=12.02.2021%2000>;
7. Decree No. PF-5847 of the President of the Republic of Uzbekistan "On approval of the concept of development of the higher education system until 2030". - Tashkent. – October 8, 2019. Source: <https://lex.uz/docs/4545884>;
8. Decision of the President of the Republic of Uzbekistan "On additional measures for comprehensive socio-economic development of Kashkadarya region in 2023-2025 and further improvement of living standards of the population". No. PQ-44. February 3, 2023. Source: <https://lex.uz/docs/6377444>;

9. Resolution No. 877 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan on the approval of the Regulation "On the procedure for the formation of the state order for the organization of jobs and personnel training, taking into account the current and future needs of the labor market." - Tashkent. – October 28, 2017. Source: <https://lex.uz/docs/3397769>;

10. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On the development strategy of New Uzbekistan for 2022-2026". PF-60. - Tashkent. - January 28, 2022. Source: <https://lex.uz/docs/5841063>

11. Gerasimova G. V sentre vnimaniya biznes i vlasti - obrazovaniye / Promyshlennik Rossii. – 2006. – No. 4-5. - S.7.

12. Lobanova E.G. Vzaimodeystvie uchrejdeniy professionalnogo obrazovaniya s rynkom truda / Trud i sotsialne otnosheniY. – 2008. – No. 5. - S.155.

13. Realii and perspective interaction of the electrotechnical company in the sphere of work: interest, risk, effectiveness / Human and work. – 2008. – No. 3. - S.14.

14. Korshunov S.V. Mechanizmy i otrasley k formirovaniyu sodержaniya podgotovki injenerov. - M., 2007. - 84 p. (S.17).

15. <https://vacancy.argos.uz/>

16. <https://www.qashstat.uz/uz/> – prepared by the author based on the data of the Kashkadarya Regional Statistics Department.

17. <https://data.egov.uz/uzbKr/organizations/41> - developed by the author based on the information of the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan.